

О. В. Заболотний
В. В. Заболотний

УКРАЇНСЬКА МОВА

5

УДК 811.161.2(075.3)
3-12

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(Наказ МОН України від 10.01.2018 № 22)*

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ:

- теоретичні відомості
- завдання підвищеної складності
- завдання з розвитку мовлення
- завдання з елементами дослідження
- завдання конкурсного характеру
- завдання для роботи зі словником

Заболотний О.В.

3-12 Українська мова. 5 кл. : підруч. для закл. заг. серед. освіти / О.В. Заболотний, В.В. Заболотний. — 2-ге вид., доопрац. — Київ : Генеза, 2018. — 208 с.

ISBN 978-966-11-0035-9

УДК 811.161.2(075.3)

ISBN 978-966-11-0035-9

© Заболотний О.В.,
Заболотний В.В., 2013
© Видавництво «Генеза»,
оригінал-макет, 2013
© Заболотний О.В.,
Заболотний В.В.,
2-ге вид. доопрац., 2018

Дорогі п'ятикласники і п'ятикласниці!

Зaproшуємо вас у чарівний світ українського слова. А допоможе мандрувати стежками рідної мови надійний путівник усіх школярів – підручник. У ньому поєдналися традиції і сучасність, історія і сьогодення. Тому в підручнику впроваджено всі змістові лінії та предметні компетентності. Однак, подорожуючи, пам'ятайте, що ви ще й дослідники. Тому «підкорення» кожного параграфа бажано починати зі вступної вправи, у якій потрібно дослідити певне мовне явище й самостійно зробити висновок, тобто невелике відкриття. Потім слід уважно прочитати правило, спробувати його осмислити, переказати. Після цього можна переходити до виконання тренувальних вправ, які не лише допоможуть засвоїти тему, а й розкажуть багато про людські стосунки, народні традиції, навколошній світ.

Вправи з позначками «Поспілкуйтесь», «Попрацюйте в парах», «Чому так?», конкурси, а також опорні малюнки, веселі вікторини, різноманітні життєві ситуації зроблять подорож стежками рідної мови цікавою та захопливою.

Словничок синонімів, уміщений наприкінці підручника, допоможе вам збагатити лексичний запас, а словничок наголосів – засвоїти правильне наголошування деяких слів. Під час виконання багатьох вправ варто користуватися й орфографічним і тлумачним словниками, тому потрібно мати їх у домі.

А тим, хто хоче знати більше, радимо у вільну хвилину звертатися до спеціальних розділів путівника – «Моя сторінка» та «Культура мовлення». Тут міститься корисна й цікава інформація про мову, а також ігри, скромовки, жарти.

Отож, друзі, вирушаймо в путь! Попереду – нові відкриття.

Хай вам щастить!

Вступ

Значення мови в житті суспільства. Українська мова – державна мова України

*Прийняла я дарунок від нені – то мова,
Тому скарбу ніколи не скласти ціни.*

Л. Забашта

1 Прочитайте висловлювання. Про що йдеться в кожному з них?

- Ми з малечку звикаємо до слів, як до повітря, як до хліба звикли... (*Є. Летюк*).
- Без мови людське спілкування неможливе, а без спілкування не може бути суспільства (*А. Реформатський*).
- Мова – це віконця, через які людина бачить світ (*В. Сухомлинський*).
- Мова – єдине знаряддя для засвоєння спадщини минулого, найвищих здобутків людської культури (*І. Вихованець*).
- Мова єднає між собою представників певного народу в часі та в просторі (*В. Русанівський*).

2 Прочитайте висловлювання і поміркуйте, яке значення має рідна мова в житті народу таожної людини. Два висловлювання, які вам сподобалися найбільше, запишіть на першій сторінці свого зошита.

1. Мова – така ж жива істота, як і народ, що її витворив, і коли він кине свою мову, то вже буде смерть його душі, смерть усього того, чим він відрізняється від інших людей (*Панас Мирний*). 2. Мова – цілюще народне джерело, і хто не припадає до нього вустами, сам висихає від спраги (*В. Сухомлинський*). 3. Ти наше диво калинове, кохана материнська мово! (*Д. Білогус*). 4. О мово українська! Ти – вода з кринички, над якою гнутться верби, холодна, і прозора, і проста, а без води я вже давно помер би... (*Ю. Бедрик*). 5. Я без тебе, мово, без зерна полів, соняшник без сонця, без птахів діброва (*Ю. Рибчинський*).

3 Мова – найважливіший засіб спілкування. Але це не єдина її функція. Спробуйте назвати ще одну. Для цього погляньте у вікно й подумайте, яка гарна зараз погода. Подумали? А тепер

Мамина мова. Малюнок
Алли Старенченко
(12 років)

це саме зробіть, не вимовляючи слів і речень ні про себе, ні вголос. Чи вдалося вам сформувати думку без допомоги слів або речень? Про яку важливу функцію мови свідчить цей експеримент?

Значення мови

У світі існує близько п'яти тисяч мов. Кожна з них є засобом спілкування в більшому чи меншому людському колективі. Крім того, за допомогою мови люди формують думки, пізнають світ, об'єднуються в одну спільноту, передають одне одному досвід.

Без мови було б дуже важко обмінятися думками й найтоншими почуттями, досягти взаєморозуміння, налагодити виробництво необхідних матеріальних благ, створити духовні цінності, згуртуватися для по долання труднощів.

Рідна мова

Для кожного народу **рідна мова — найцінніший скарб**. Її не можна забувати. Втрачаючи з певних причин рідну мову, її носій, народ, втрачає себе самого, свою духовну самобутність, стає іншим народом. Про бéрежне ставлення до рідної мови писав *Максим Рильський*:

*Як паростъ виноградної лози,
Плекайте мову. Пильно й ненастинно
Політь бур'ян. Чистіша від сльози
Вона хай буде.*

4 Поміркуйте над запитаннями.

- Є різні засоби спілкування: мова, жести, погляд, звукові та світлові сигнали (наприклад, сигнали світлофора), релігійні символи, державна символіка, дорожні знаки тощо. Чому мову називають найважливішим із цих засобів?
- Як за допомогою мови від покоління до покоління передається людський досвід, знання?
- Як за допомогою мови людина пізнає світ?
- Чому суспільству було б важко без мови?
- Чому потрібно берегти рідну мову?

5 Перемалюйте на дошці ланцюжок і колективно запишіть (1–2 словами) у порожні кільця продовження поданого твердження.

Українська
мова

Державна
мова

Українська мова одна з найдавніших, наймилозвучніших і найбагатших мов світу. Своїм корінням вона сягає глибини тисячоліть.

Нині українська мова є державною мовою України. Це означає, що вона є офіційною мовою спілкування на території нашої держави, нею користуються в установах та організаціях, це мова науки, освіти, преси, телебачення. Тому українську мову повинен знати кожен, хто постійно живе в Україні.

Державний статус української мови закріплено **статтею 10 Конституції України:** «*Державною мовою в Україні є українська мова. Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України.*

6 Дайте відповіді на запитання.

- Чому українською мовою варто пишатися?
- Яка мова є державною в Україні? Що означає цей статус?

7 Прочитайте текст. Назвіть правила спілкування. Чи приймаєте ви наше запрошення до спілкування?

ЗАПРОШУЄМО ДО СПІЛКУВАННЯ

«**Нема більшої розкоші, ніж розкіш людського спілкування**», – стверджував відомий письменник *Антуан де Сент-Екзюпері*. Тому пропонуємо вам відчути красу цієї розкоші на уроках української мови – на хвилинках спілкування. А щоб ваше спілкування було змістовнішим, ми щоразу визначатимемо тему для розмови в рубриці «*Поспілкуйтесь*».

Насамперед виробімо правила нашого спілкування. Частину з них запропонуємо ми, а решту – ви.

Правило 1. Думки висловлюйте щиро, дружелюбно.

Правило 2. Не перебивайте співрозмовника.

Правило 3. Кожен має право висловити власну думку.

Правило 4. Не ображайте своїми словами інших.

Правило 5. _____

Правило 6. _____

8 ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. 1. Чи обов'язково, на вашу думку, знати мову того народу, серед якого живете? Чому?

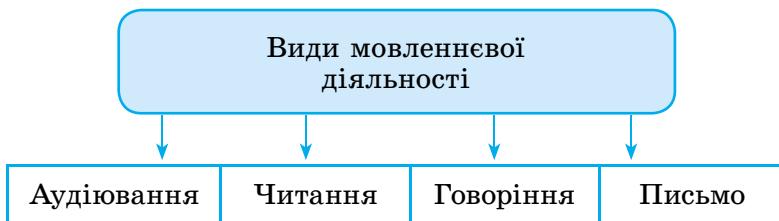
2. Чи можна без мови побудувати собор, подолати стихійне лихо чи провести Олімпійські ігри?

Урок розвитку мовлення

§ 1. МОВЛЕННЯ І СПІЛКУВАННЯ

9 Уявіть, що вам потрібно пояснити п'ятирічній дитині, звідки береться дощ. Чи відрізняється ваше пояснення від розповіді на цю саму тему на уроці природознавства? Чим саме?

Мовлення – це використання мовних засобів (слів, речень, текстів тощо) для спілкування.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Аудіювання слід відрізняти від слухання. **Аудіювання** – це процес одночасного слухання й розуміння мовлення людини.

10 I. Поміркуйте, до яких видів мовленнєвої діяльності ви вдаєтесь, коли:

- ✓ перебуваєте в музеї;
- ✓ граєте у футбол чи волейбол;
- ✓ переглядаєте кінофільм;
- ✓ надсилаєте смс-повідомлення;
- ✓ шукаєте інформацію в мережі Інтернет.

II. Розгляньте малюнок. Розкажіть, для якого виду мовленнєвої діяльності може знадобитися кожен з предметів.

III. Доведіть, що мобільний телефон є універсальним засобом, за використання якого можливі всі види мовленнєвої діяльності.

11 I. **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Один з вас має прочитати гумореску вголос, а інший послухати й переказати її. Поміркуйте, про який недолік під час спілкування йдеться в цьому тексті.

– Здоров, Андрію! Як поживаєш? Що робить сестра? Куди це ти поспішаєш? Котра година? Ти читав новий номер «Однокласника»? Як зіграли «Шахтар» – «Динамо»?

– Дякую. Добре. Вишиває. Додому. Десята тридцять. Не читав. 2:2.

II. До якого різновиду мовленнєвого спілкування (усного чи письмового) вдався той, хто прочитав гумореску? Той, хто її слухав? Той, хто переказав її зміст? Той, хто записав її зміст з пам'яті?

III. Поясніть, до яких видів мовленнєвої діяльності ви вдавалися, виконуючи вправу.

Спілкування – це обмін інформацією, передача її однією людиною іншій.

Різновиди мовленневого спілкування:

усне (говоримо, слухаємо)

письменне (пишемо, читаемо)

Будь-яке спілкування відбувається за певних **умов**, які впливають на наше мовлення. Із цих умов складається **ситуація спілкування**.

Хто і з ким спілкується

Мета спілкування

Ситуація спілкування

Місце і час спілкування

Тема й основна думка висловлення

Того, до кого звертаються під час спілкування, називають **адресатом**.

Мета спілкування – це те, чого ви прагнете (про щось повідомити, щось з'ясувати, до чогось спонукати, висловити почуття тощо).

12 Поміркуйте, хто може стати адресатом вашого висловлення, коли ви завітаете до музичної школи, бібліотеки, аквапарку, поліклініки, магазину, театру.

13 ЖИТТЕВА СИТУАЦІЯ. I. Уявіть, що дорогою до школи ви зустріли вчительку, у якої сьогодні день народження, і вирішили її привітати. Зорієнтуйтесь в умовах спілкування. Для цього визначте:

- ✓ хто є адресатом мовлення;
- ✓ яка мета спілкування;
- ✓ де і коли відбувається спілкування;
- ✓ яка тема й основна думка майбутнього висловлення.

II. Складіть і запишіть висловлення (2–3 речення), можливе в цій ситуації спілкування.

14 ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. Як я хотів би (хотіла б) провести свій вихідний?

15 I. Розгляньте малюнки. Виберіть стиль висловлення, доречний у кожній із зображеніх ситуацій спілкування.

II. Усно опишіть ситуацію спілкування, зображену на першому малюнку: коли й де відбувається спілкування? Хто й до кого звертається? Про що можуть говорити? З якою метою?

III. **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Складіть і розіграйте за особами діалог (4–6 реплік), можливий в одній із зображених ситуацій.

16 Пригадайте яку-небудь цікаву ситуацію спілкування зі свого життя. Описіть цю ситуацію.

І ТАКЕ БУВАЄ

П'ятикласниця Маринка намалювала листівку, щоб привітати свою маму з днем народження. Листівка була яскрава, красива. Мама дуже зраділа такому подарунку й одразу ж прочитала: «Мамо! Користуючись нагодою, висловлюю тобі привітання з днем народження. Бажаю нових досягнень у праці, успіхів в особистому житті. З повагою Марина».

Мама засмутилася, з її обличчя зійшла радість.

Поясніть, чому засмутилася мама. Як би ви написали листівку?

Виступи

Уявіть, що вас запросили для участі в популярній радіо- чи телепередачі. Трансляція відбудеться в прямому ефірі, тобто без попереднього запису і редагування виступів. Підготуйте невеликий виступ на 1–2 хвилини на одну з тем.

1. Мова – найцінніший скарб, мудра берегиня народу.
2. Українська мова – моя рідна мова.

Урок розвитку мовлення

§ 2. ПРАВИЛА СПІЛКУВАННЯ. МОНОЛОГІЧНЕ ТА ДІАЛОГІЧНЕ СПІЛКУВАННЯ. СКЛАДАННЯ ДІАЛОГІВ

17 I. Прочитайте крилаті вислови, у яких узагальнено народні погляди на культуру спілкування. Які правила спілкування можна сформулювати на їхній основі?

1. Що маєш казати – наперед обміркуй. 2. Не хочеш почути поганіх і дурних слів – не кажи їх сам. 3. Умій вчасно сказати і вчасно замовкнути. 4. Умій говорити – умій і слухати. 5. Говори мало, слухай багато, а думай ще більше.

II. Вивчіть напам'ять два прислів'я з поданих (на вибір).

18 Ознайомтеся з основними правилами спілкування. Поясніть, чому їх потрібно дотримуватися.

Правила спілкування

- ✓ Бути ввічливими, привітними й доброзичливими.
- ✓ Уважно, не перебиваючи, слухати співрозмовника.
- ✓ Заохочувати співрозмовника до висловлення власної думки.
- ✓ Уміти доброзичливо висловити незгоду з позицією співрозмовника.
- ✓ Не розмовляти без потреби голосно.
- ✓ Не використовувати грубих слів.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Спілкування є важливим складником культури людини.

Спілкування може бути монологічним і діалогічним.

Монолог – це висловлення однієї особи.

Діалог – це розмова двох осіб. Висловлення кожного з учасників діалогу називають **реплікою**.

19 Прочитайте висловлення. Яке з них є діалогом, а яке – монологом? Відповідь обґрунтуйте. Прочитайте діалог за особами.

1. – Умікай телевізор, наші грають!
– Не можу. Ще не вивчив уроки.
– Кінчай зі своїми уроками, пропустимо перший тайм.
– Вибач мені, Володю, але не можу. Вибач.
– Ех ти, а ще називається друг (А. Федъ).

2. О полини, сиві полини! Хто посіяв вас на землі нашій? Чи вас посіяли по степах неораних прадавні скіфи? А може, ви посіялись по всій землі нашій у давні роки козаччини? Тоді, коли не житом-пшеницею, а сивою тирсою, буркуном та ще сивим горем хлюпала земля наша аж за далекі обрії Дикого поля до самої Татарщини (За І. Цюпою).

20 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Складіть і розіграйте за особами діалог (5–7 реплік) на одну із запропонованих тем: «Зустріч із першою вчителькою», «Зустріч з колишнім однокласником», «Подяка за допомогу», «У майстерні художника», «Прощання на пероні», «У магазині». Використовуйте подані нижче слова ввічливості.

Доброго ранку! Добрий ранок! Привіт!
Радий бачити Вас. Радий був зустрітися.
До побачення! На все добре! Бувайте здорові! До зустрічі!
Бажаю успіхів! Хай щастить!
Вибачте. Пробачте. Прошу вибачити (пробачити).
Даруйте. Перепрошую. Вибачте, що турбую.
Щиро дякую Вам. Велике спасибі. Я Вам дуже вдячний.
Будь ласка. Нема за що.

21 I. ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Уявіть, що один з вас опинився в чужому місті і йому необхідно з'ясувати, де розміщено стадіон (цирк чи театр). Інший з вас живе в цьому місті. Складіть і розіграйте за особами діалог (5–6 реплік), можливий у цій ситуації. Уживайте слова ввічливості.

II. Поясніть, до яких видів мовленнєвої діяльності ви вдавалися, виконуючи вправу.

22 Складіть і запишіть діалог (5–7 реплік) за поданим початком (на вибір).

1. – Ти навіть не уявляєш, яка краса буде, коли в нашому дворі квіти зацвітуть.
– Так допоможи мені уявити.
2. – Мамо, що ти мені купила?
– Новий футбольний м'яч (набір для вишивання).
3. – Як пройшов твій вихідний?
– Чудово! Я весь день сидів(-ла) за комп'ютером.

23 I. Складіть діалог (5–6 реплік) за одним з поданих малюнків. У діалог увідіть звертання й слова, які виявляють вихованість, ввічливість, тактовність.

II. Послухайте діалоги своїх однокласників.

Урок розвитку мовлення

§ 3. ЧИТАННЯ МОВЧКИ

24 І. Прочитайте текст мовчки. Що нового ви дізналися з прочитаного? У чому полягає цінність цієї інформації?

СЛОБІДСЬКА УКРАЇНА

На північному сході України в межах вододілу басейнів* Дону та Дніпра розкинулася Харківська область.

Цікава та багатогранна історія краю. У давнину на цих землях, там, де річка Сáльниця віддає свої води Сíверському Дінцю, в одному з боїв воїни київського князя Володимира розбили половців. А майже через 75 років після тієї події, у травні 1185 року, на цьому місці стояли табором бойові дружини сіверського князя Ігоря Святославича.

Після спустошливих набігів монголо-татар велика територія басейну Сіверського Дінця залишалася тривалий час незаселеним краєм, який прозвали «диким полем». Дике поле стало своєрідним плацдармом, звідки робили розбійницькі наскоки на міста й села вороги. Через нього проходили історичні шляхи. Найважливішим був Мурáвський шлях, який брав свій початок з Перекóпа й доходив до Тýли.

У кінці XV – на початку XVI століття на території Дикого поля дедалі частіше почали з'являтися люди, які засновували тут слободи** (звідси – історична назва Слобідська Україна, або Слобожанщина). У XVII столітті були засновані такі міста й слободи, як Суми, Лебедійн (сучасна Сумська область), Харків, Вáлки, Зміїв, Великий Бурлук, Вовчáнськ і багато інших великих і малих поселень. Слобідський край заселявся переважно українцями з Правобережної України, яких називали черкéсами. Першочергову увагу переселенці

Сіверський Донець

приділяли будівництву укріплень, що зумовлювалося потребами захисту від ворожих нападів. Церква ставала центром духовного та громадського життя міста чи слободі. При ній засновували школи.

Долаючи великі труднощі, слобожани за короткий історичний період перетворили «дике поле» в край з розвиненим господарством і досить високим на ті часи рівнем культури (*З довідника*).

* *Басéйн* – територія, яку охоплює річка з притоками.

** *Слободá* – велике село, селище.

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Визначте тему й основну думку тексту, стиль мовлення.
2. Визначте адресата та мету висловлення.
3. Виділіть структурні частини тексту (вступ, основна частина, кінцівка).
4. Складіть і запишіть план тексту.
5. **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Поставте одне одному запитання за змістом прочитаного. Дайте відповідь на запитання однокласника (однокласниці).
6. Перегляньте текст швидко і знайдіть слова, написані з великої букви.
7. Роздивіться ілюстрацію до тексту. Що на ній зображено? Доберіть до неї назву.

III. Виберіть один із запропонованих варіантів продовження речення (за текстом).

- 1. Текст може бути вміщено в підручнику з**

А математики	В природознавства
Б історії	Г етики
- 2. Свою розповідь про історію краю автор розпочинає зі згадки про**

А спустошливі набіги монголо-татар	Б заснування слобід
В перемогу київського князя Володимира над половцями	Г будівництво укріплень
- 3. Край прозвали «диким полем», тому що**

А після спустошливих набігів монголо-татар він тривалий час залишився незаселеним	Б він став своєрідним плацдармом, звідки татари робили розбійницькі наскоки
В тут воїни київського князя Володимира розбили половців	Г тут водилися дики звірі
- 4. На території Дикого поля були засновані такі міста, як**

А Київ, Чернігів	В Донецьк, Луганськ
Б Львів, Тернопіль	Г Суми, Харків
- 5. Першочергову увагу переселенці приділяли будівництву**

А укріплень і церков	В школі
Б жител і господарських споруд	Г доріг
- 6. Історична назва Слобідська Україна, або Слобожанщина, походить від слова**

А свобода	В селище
Б слободá	Г лобода

МОЯ СТОРІНКА

ЦІКАВО ЗНАТИ

близько 5 тис. мов. Але лише 220 з них мають, крім усної форми, писемну. До таких мов належить й українська.

Не всі мови однаково поширені. Двомастами мовами спілкуються колективи, які становлять не менше як 1 млн носіїв, сімдесятма – не менше 5 млн носіїв, тринадцятьма – колективи з 50 і більше млн носіїв. Рештою мов користуються колективи, які нараховують усього від кількасот до 1 млн носіїв.

МОВИ СВІТУ

За приблизними підрахунками вчених-мовознавців, у сучасному світі є

КОРИСНО ЗНАТИ

ЇЖТЕ НА ЗДОРОВ'Я!

Вислів «Куштуйте на здоров'я» не завжди використовують діречно. Дієслово *куштувати*, коли його вживають стосовно їжі, означає «з'їсти або випивати трохи чогось для проби». Отже, наведений вислів означає, що когось запрошують лише зняти пробу з якоїсь страви, а не з'їсти її. Щоб запросити споживати страву, використовуйте вислів «Їжте на здоров'я!» (З посібника).

УСМІХНІМОСЯ

* * *

- Комаренко, ти чому на уроці весь час розмовляєш?
- Чому все я та я? Я взагалі сиджу тихо і яблуко їм.

НА ДОЗВІЛЛІ

Весела вікторина

1. Які два брати у слові ніколи не можуть зустрітися?
2. Яку букву потрібно поставити між двома шостими буквами алфавіту, щоб утворити назву людини похилого віку?
3. Гора й долина. Що між ними?
4. Чого немає у воді, а є в морях, озерах, ріках?
5. Що посеред землі стоїть?
6. Чого немає у вола, а є в корови, кози, коня?

Хто любить, той легко вчить

Якщо з українською мовою
в тебе, друже, не все гаразд,
не вважай її примусовою,
полюби, як весною ряст.

Примусова тим, хто цурається,
а хто любить, той легко вчить:
все, як пишеться, в ній вимовляється, –
все, як пісня, у ній звучить.

І журлива вона, й піднесена,
тільки фальш для неї чужа.
В ній душа Шевченкова й Лесина,
і Франкова у ній душа.

Д. Білоус

Повторення вивченого

§ 4. ТЕКСТ. РЕЧЕННЯ. СЛОВО

ПРИГАДАЙМО. Чим слово відрізняється від речення, а речення – від тексту?

- 25** I. Прочитайте виразно вірш. Про яке почуття в ньому йдеться? Знайдіть звертання.

Для мене багато не треба,
Щоб ласку і добрість піznати:
Лиш просвіток рідного неба,
Ta затишок теплої **хати**,
Ta житнього хліба шматочок,
Ta цвіту, що сяє калинно,
Ta іскру краси твоїх дочок,
Чорнявих царівн, Україно.
Для мене багато не треба,
Щоб серце забилось раптово:
Лиш латочки рідного неба
Ta матері **лагідне** слово...

Д. Луценко

II. Випишіть по два слова в такій послідовності: іменники, прикметники, займенники, дієслова. Скористайтесь таблицею «Частини мови» на форзаці підручника.

- 26** III. Доберіть синоніми до виділених слів. За потреби скористайтесь словником синонімів.

- I. Спишіть, ставлячи подані в дужках іменники в потрібному відмінку. Позначте в них закінчення.

1. Завдання записано на (дошка). 2. Завтра відбудуться змагання з (футбол). 3. Пливти за (течія). 4. Наїлися смачної (каша). 5. Зимою тротуар посыпали (сіль). 6. Сидять за однією (парта). 7. Підкресли однією (лінія). 8. У класі троє (вікно). 9. Віднеси журнал (директор).

- II. Укажіть іменники з подвоєними буквами.

- 27** I. Прочитайте текст. Поміркуйте, чому мешканці міста встановили чоловікові пам'ятник. Доберіть свій варіант заголовка.

ВОДА ДЛЯ СПРАГЛИХ

У маленькому містечку жив бідний **старий** чоловік. Колись він важко працював, а тепер доживав останні дні. **Вечорами** чоловік сідав біля міської брами й людям, які проходили повз нього, пропонував кухлик свіжої джерельної води.

Так робив він декілька років, аж до своєї смерті. Коли помер, жителі міста встановили бідному чоловікові пам'ятник – викопали криницю. Тепер вода із цієї криниці освіжає всіх спраглих (*Легенда*).

- II. Випишіть з тексту 5–7 іменників, зазначте в дужках їхній рід, число, відмінок.

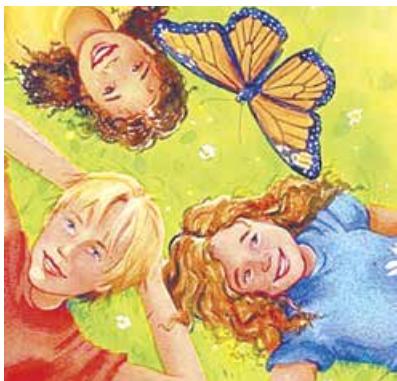
ЗРАЗОК. Містечку (с. р., одн., М. в.).

- III. Доберіть до виділених слів антоніми.

28 ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. Поясніть значення крилатого вислову «Добра праця ніколи не пропадає». Які прислів'я та приказки про працю ви знаєте?

29 ЖИТЕВА СИТУАЦІЯ. Уяви, що після канікул однокласниця поцікавилася, як ти зі своїми друзями провів (провела) літо. Для відповіді знадобляться подані нижче словосполучення. Прочитай їх, розкриваючи дужки. Складіть і запишіть речення з одним утвореним словосполученням.

купалися в (річка)

плавали в (човен)

навчилися кататися на (ролики)

гралися (м'яч) та (обруч)

годували (кролі)

обмінювалися музичними (файли)

побували в (Карпати)

КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ

АНТИСУРЖЖИК

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
<p>Зачиніть двері – <i>протяг!</i> У тебе <i>нежить!</i> Я буду о третій <i>годині</i>. Увімкніть <i>світло</i>. Приберіть <i>сміття</i>.</p>	<p>Закройте двері – <i>сквозняк!</i> У тебе <i>насморк!</i> Я буду в три <i>часа</i>. Увімкніть <i>світ</i>. Приберіть <i>мусор</i>.</p>

30 І. Прочитайте текст. Знайдіть прикметники, за допомогою яких змальовано дівчину та рослину. Яку роль відіграють прикметники в тексті?

КАЛИНА

То було дуже давно. В одному селі жила красива дівчина, яку звали Калина. Струнка, з довгою косою. Мала блакитні, наче бездонні озерця, очі й чорні, наче шнурочки, брови. Люди любили її за добрє серце.

Якось, ідучи лісом, Калина викопала тонке стебло й посадила його край дороги. Зі стебла виріс великий кущ, а потім зацвів білим цвітом. А коли осипався цвіт, заблищали на кущі, як намистинки, ягоди, а в кожній ягідці – зернятко, наче маленьке сердечко.

Прийшла одного разу Калина, а кущ і каже їй:

M. Фомін. Калина

– На згадку про твоє добре серце, щоб тебе не забули люди, подаруй мені своє ім'я – Калина (*Легенда*).

II. Поясніть лексичне значення виділених слів.

III. Складіть колективно простий план тексту.

31 Від слів, поданих у дужках, утворіть споріднені прикметники. Спишіть речення, замінюючи іменник утвореним прикметником.

1. Купили (школа) приладдя.
2. Поїхали до (Харків) області.
3. Підійшли до (пішохід) переходу.
4. Я відповів на (телефон) дзвінок.
5. Милувалися (ліс) квітами.
6. Останні (сонце) дні.
7. Уже час (обід) перерви.

32 ЖИТТЕВА СИТУАЦІЯ. Уявіть, що хтось із ваших знайомих чи рідних вирішив подарувати вам велосипед (телефон, чобітки). Проте він бажає уточнити, який саме велосипед (телефон, чобітки) ви хочете. Доберіть словосполучення з прикметниками, за допомогою яких можна висловити свої побажання щодо подарунка.

33 Хто добере п'ять прикметників до іменника *струмок* (або *дорога*)? А хто добере ще більше таких прикметників?

34 Виконайте завдання одного з поданих варіантів (на вибір).

ВАРИАНТ А. Напишіть невеликий твір-опис (5–7 речень) на тему «Криниця», використовуючи прикметники для з малювання криниці та води. За потреби скористайтеся довідкою.

ДОВІДКА. *Криниця*: глибока, бездонна, придорожня, копана, старенька, дерев'яна. *Вода*: прохолодна, чиста, студена, прозора.

ВАРИАНТ Б. Доберіть 3–5 прикметників для опису погляду мами (тата, бабусі, дідуся). Складіть із цими словами і запишіть твір-мініатуру (5–7 речень) на тему «Мамині очі» («Очі бабусі», «Погляд дідуся»).

35 I. ВІКТОРИНА. Використовуючи числівники, дайте повні відповіді на запитання.

1. Скільки днів у вересні?
2. Котрим (котрою) за порядком ти записаний(-а) у класному журналі?
3. Скільки днів залишилося до кінця цього місяця?
4. Скільки років тобі буде через два роки?
5. Скільки місяців триває осінь?
6. Скільки годин має доба?
7. О котрій годині розпочинається другий урок?
8. О котрій годині учень буде вдома, якщо вийде з вашої школи одразу після шостого уроку і йтиме 15 хвилин?

II. Складіть усно подібне запитання, у відповіді на яке потрібно вжити числівник. Поставте це запитання однокласникам.

ВИМОВЛЯЄМО

одинáдцять
чотирнáдцять

36

ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ. Складіть усно повідомлення про один з уявних заходів, що нібіто відбудеться у вашому населеному пункті (вистава, виставка, кінопоказ, концерт тощо). Зазначте дату заходу, о котрій годині він відбудеться, вартість квитка та час роботи каси.

Для вас, допитливі

Чи знаєте ви, які два займенники можуть посувати шляхи? Це – я-ми. А здогадуєтесь, чому несмачна «березова каша»? Багато цікавих і веселих історій про значення й походження слів, а також мовні загадки, шаради, акровірші ви можете знайти на сторінках збірок **Дмитра Білоуса «Диво калінове»** та **«Чари барвінкові»**.

Про те, що вам найбільше сподобалося в цих книжках, розкажіть однокласникам.

37 I. Прочитайте текст і розгляньте малюнок до нього. Опишіть усно зображене. Чи вдалося, на вашу думку, художнику відобразити емоції дитини?

ЧУДАСІЯ

От чудасія: гарбуз на яблуні!

– Бач, примудрився! – каже Олег.

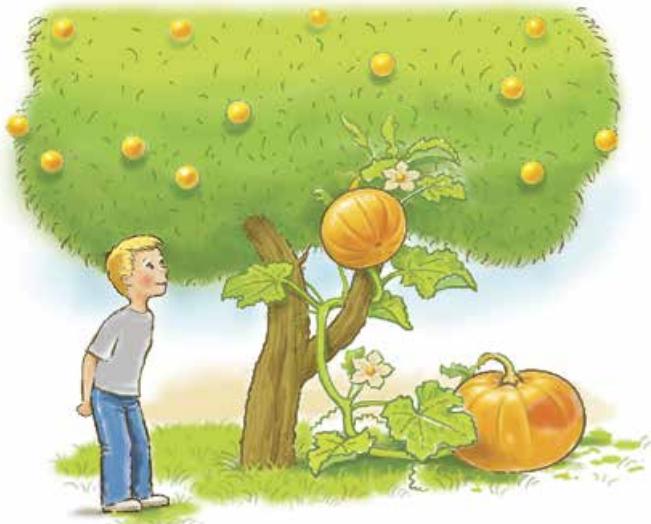
Гарбуз величезний, як баняк. Гілляка аж нагнулася під ним.

– Невже це він?

Я кусаю соковите яблуко й мовчу. Та Олег і не чекає відповіді від мене. Йому й так зрозуміло: гарбузиння сп'ялося на тин, потім дісталося нахиленої гілляки й повисло на ній. На гарбузинні зацвіла квітка, а потім зав'язався гарбуз.

Олег сміється:

– Хоч і виліз він на яблуню, та яблуком не став (За Є. Шморгуном).

- II. Знайдіть речення, які треба читати з окличною й питальною інтонацією.
 III. Випишіть особові займенники та з'ясуйте, замість яких іменників їх ужито.

38 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки та розкриваючи дужки.

1. Спасибі земле за твої щ(е,и)дроти! (*Л. Костенко*). 2. Квітка просто цвіте грає пелюстками, ледь-ледь ворушат(ъ)ся її черні бровенята (*Є. Гуцало*). 3. Все з рук валит(ъ)ся а він хвалит(ъ)ся (*Нар. творчість*). 4. Тужу за вами, слов(')ї (В,в)країни! (*М. Рильський*). 5. Я ж(е,и)ву у світі любові до людей до з(е,и)млі до квітів (*Г. Дудка*).

II. Підкресліть підмет і присудок в останньому реченні.

39 I. Прочитайте текст, замінюючи подані в дужках іменники займенниками. Поясніть, як така заміна сприяла вдосконаленню тексту.

ПЕЧИВО ІЗ ШОКОЛАДОМ

Одним з найпопулярніших видів печива є печиво зі шматочками шоколаду. (Печиво) винайшла в 1930-х роках Рут Вейкфілд – господиня невеликого готелю. Жінка вирішила спекти масляне печиво, але натирати шоколад на тертці полінувалася, тому просто розломала шоколадну плитку й перемішала шматочки з тістом. (Жінка) сподівалася, що шоколад розстане і надасть випічці коричневого кольору та приемного смаку. Однак (жінку) підвело незнання законів фізики – солодкі ламанці не розтанули в тісті. З духовки господиня дісталася печиво зі шматочками шоколаду (*Із журналу*).

II. Доберіть спільнокореневі слова до іменника *шоколад*.

III. Хто зможе знайти в тексті слово, у якому неоднакова кількість звуків і букв?

40 ЖИТТЕВА СИУАЦІЯ. Уявіть: вам треба попередити когось із рідних, що ви затримуєтесь, а мобільний телефон розрядився. Тому ви вирішили звернутися до однокласника по допомогу. Розкрийте дужки в поданому тексті свого ймовірного прохання.

Андрію, надішли, будь ласка, зі (свій) мобільного смс-повідомлення (моя) сестрі про те, що я затримуюсь на 10 хвилин. Нехай чекає (я) біля (наш) будинку.

41 ПОЗМАГАЙТЕСЯ. Об'єднайтесь в групі. За допомогою прийменників, позначених на малюнку, побудуйте словосполучення, які складалися б з дієслів та іменника *стадіон*. Дієслова добирайте самостійно. Виконуйте завдання почергово, рухаючись від позначки «Старт».

ЗРАЗОК. Тренуватися на стадіоні.

42 Прочитайте уривок з учнівського твору. Знайдіть мовленнєві помилки. Користуючись поданою нижче таблицею «Антисуржик», відредактуйте (вправте) усно текст.

Ми із Сергієм завжди приймаємо активну участь у позакласних заходах. Проводимо конкурси, спортивні змагання, випускаємо стінну газету. Щоп'ятниці вирішуємо, чим займатимемося слідуючого тижня. Більша половина однокласників з радістю відгукуються на наші пропозиції. Улітку ми навіть усім класом їздили на рибалку.

КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ

АНТИСУРЖИК

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
брати участь	приймати участь
наступний день	слідуючий день
більша частина	більша половина
залишати вдома	оставляти вдома
мені пощастило	мені повезло
ставлення до людей	відношення до людей
будь-яке питання	любе питання

43 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Поясніть написання. Прочитайте вголос виділені слова і запишіть їх у транскрипції.

- Не все теє зробит(ъ)ся, що на думці зродит(ъ)ся.
- На годину спізниш(ъ)ся, за рік (не)доженеш.
- (Не)хвали коня, поки з дороги (не)вернеш(ъ)ся (*Nar. творчість*).

II. Підкресліть дієслова як головні члени речення (присудки).

44 I. Прочитайте вголос виразно текст. Визначте його основну думку. Якби ви були художником, то яку ілюстрацію намалювали б до цього тексту?

ПИШЕМО	ВИМОВЛЯЄМО
-тъся	[ц:/а]
-шся	[с:/а]

КОНВАЛІЯ В САДУ

Петрик уранці прийшов у сад і побачив конвалію. Зачарований дивною красою квітки, він **пильно** дивився на неї.

«Зірву квітку, поставлю у вазу на столі», — подумав Петрик. Простяг руку, щоб зірвати квітку, але уявив: що ж станеться із садом без конвалії? Затулив долонями квітку — і в саду стало **похмуро** й незатишно. На

зелені листки впала сіра тінь, замовкли **галасливі** пташки. Петрик відтулив квітку. Знову почувся пташиний спів, а на деревах радісно заграли зелені листочки.

«Он яка ти, дивовижна квітко, – подумав Петрик. – Хіба ж можна тебе зривати й нести додому?» (За В. Сухомлинським).

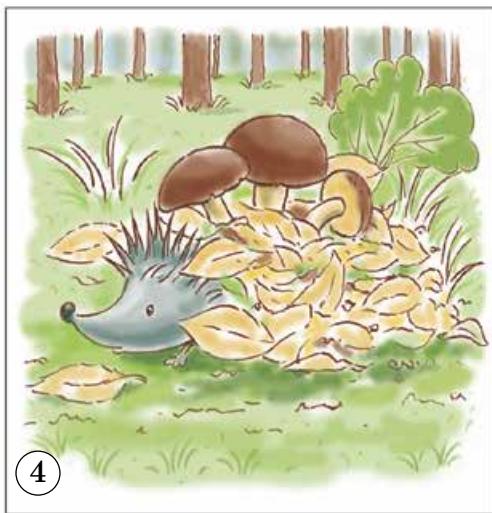
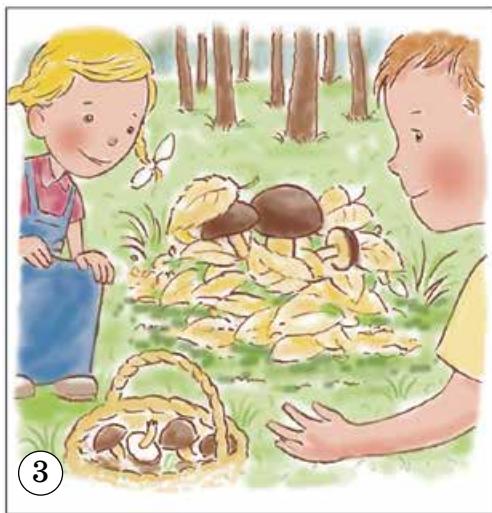
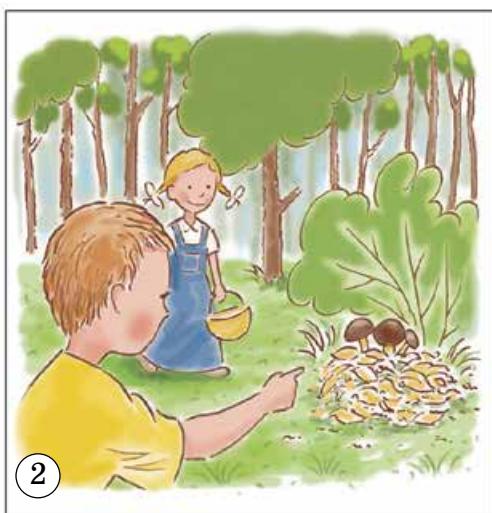
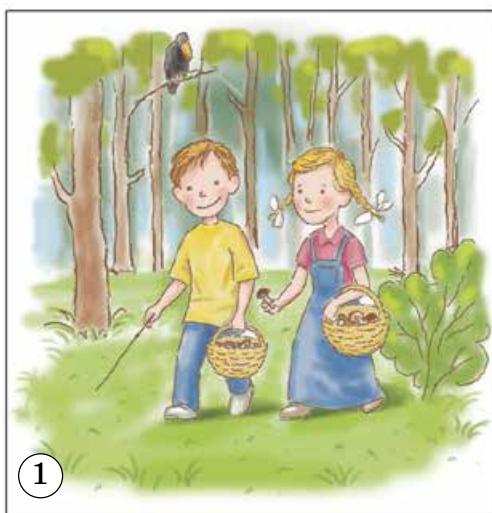
II. Поясніть лексичне значення виділених слів. Випишіть дієслова.

III. Випишіть два речення, у яких передано думки Петрика.

45 З'ясуйте, у якому реченні виділене слово є прислівником, а в якому – прікметником. Обґрунтуйте свою думку. Розберіть ці слова за будовою.

1. **Добре** ім'я – найкраще багатство (*Нар. творчість*).
2. Із сухого дерева **добре** вогонь класти (*Нар. творчість*).

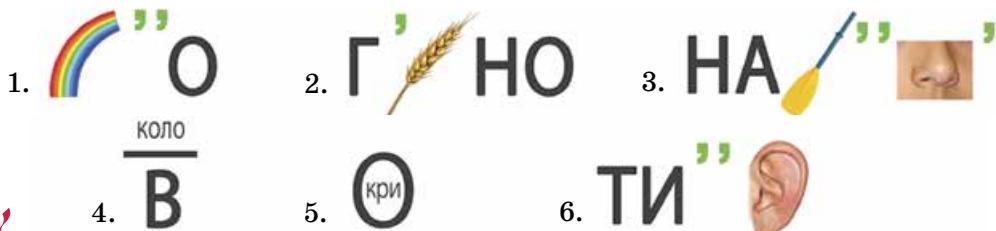
46 I. Розгляніть комікс. Про що нам розповів художник?

II. **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Складіть і розіграйте за особами невеликий діалог (4 репліки), можливий між дітьми в одному з епізодів.

III. Складіть усно за коміксом невелику розповідь (5–7 речень), використовуючи прийменники і сполучники.

47 Відгадайте ребуси. Доведіть, що слова-відгадки є прислівниками.

48 Накресліть поданий кросворд на дошці або в зошиті. Упишіть відповіді-прислівники.

- Синонім до слова *навколо*.
- Синонім до слова *вгорі*.
- Синонім до слова *радісно*.
- Антонім до слова *ззаду*.
- Антонім до слова *тихо*.
- Синонім до слова *легко*.

1		в			
2		е			
3		с			
4		е			
5		л			
6		о			

— Я швидко збігаю додому *за кошиком*, а потім підемо в ліс *за грибами*, — звертається до своїх друзів Василь.

— Цікаво, хто швидше добіжить — ти чи кошик. А чи зможуть гриби дійти до лісу? — сміються хлопці й дівчата.

— Ви що, жартуєте?

— Але ж ти сам щойно сказав, що ...

Продовжте репліку друзів Василя. Чого не знати хлопець? Як йому потрібно було б сказати? Скористайтесь поданою нижче таблицею «Культура мовлення».

КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
іти по хліб змагання з футболу контрольна з історії через хворобу	іти за хлібом змагання по футболу контрольна по історії по хворобі

49 Напишіть невеликий твір (5–7 речень) на тему «Краса врятує світ» або «Не хлібом єдиним живе людина». Підкresліть у своєму тексті по одному слову різних частин мови.

Моя сторінка

ЯК ЦЕ БУЛО

РІДНА МОВА

Було це давно, ще за старої Австрії, у 1916 році. У купе першого класу швидкого потяга Львів–Відень їхало чотири пасажири: англієць, німець, італієць. Четвертим був відомий львівський юрист Богдан Косів. Розмовляли на різні теми. Нарешті заговорили про мови: чия краща, якій з них належить світове майбутнє. Першим заговорив англієць:

— Англія — країна великих завойовників і мореплавців, які рознесли славу англійської мови по всьому світі. Англійська мова — мова Шекспіра, Байрона, Діккенса, Ньютона та інших великих літераторів і вчених.

— У жодному разі, — гордовито заявив німець. — Німецька мова — це мова двох великих імперій — Німеччини й Австрії, які займають більше половини Європи... І тому, безперечно, німецька мова має світове значення.

Італієць усміхнувся і тихо промовив:

— Панове, ви обидва помиляєтесь. Італійська мова — це мова сонячної Італії, мова музики й кохання, а про кохання мріє кожен... Тому італійській мові належить бути провідною у світі.

Українець довго думав і нарешті промовив:

— Ви ж, по суті, нічого не сказали про багатство й можливості ваших мов... Я своєю мовою можу скласти... вірш, де всі слова будуть починаються на «С». Якщо ваша ласка, прошу послухати:

САМІТНІЙ САД

Сонно сипляться сніжинки,
Струмінь стомлено сичить.
Стихли струни, стихли співи,
Срібні співи серенад.
Сріблом стеляться сніжинки,
Спить самітній сонний сад...
Сипле, стелить сад самітній
Сірий смуток — срібний сніг.
Сумно стогне сонний струмінь,
Серце слуха скорбний сміх.
Серед саду страх сіріє.
Сад солодкий спокій снить.

— Геніально! Незрівнянно!..

Потім усі замовкли. Говорити не було потреби.

За П. Столлярчуком

Урок розвитку мовлення

§ 5. ІСТОТНІ ОЗНАКИ ТЕКСТУ. ТЕМАТИЧНІ РЕЧЕННЯ ТА ПЛАН ТЕКСТУ

ПРИГАДАЙМО. 1. Що таке тема тексту? 2. Що таке вступ, основна частина й кінцівка тексту?

Поняття
тексту

Ознаки
тексту

Тема
Основна
думка

Мікротема

Тематичне
речення

Ключові
слова

Абзац

Текст – це група речень, об'єднаних між собою темою, основною думкою та граматично.

Істотні ознаки тексту:

- наявність теми й основної думки
- наявність двох і більше речень
- пов'язаність речень за змістом
- послідовність та завершеність викладу
- граматичний зв'язок між реченнями

Тема тексту – це те, про що в ньому йдеться.

Основна думка тексту – це те головне, що автор стверджує, до чого він закликає, чого навчає.

Тема тексту розкривається за допомогою мікротем. **Мікротема** – це частина загальної теми.

Мікротему розкривають, як правило, кілька речень тексту, з-поміж яких є одне найбільш значуще – тематичне. **Тематичним називають речення, яке несе в собі найважливішу інформацію мікротеми.**

У мікротемах є слова, які мають істотне симислове навантаження. Такі слова називають **ключовими**.

Групу речень, які розкривають мікротему, на письмі здебільшого оформляють як окремий абзац.

Абзац – це частина тексту, об'єднана однією мікротемою. Кожен абзац пишуть з нового рядка.

50 I. Прочитайте уривок.

ДІОКЛЕТІАНОВА КАПУСТА

З давніх-давен люди оцінювали поживні й цілющі властивості капусти. Лікарі радили давати капустяний сік дітям, аби ті швидше виростали, радили вживати цілющу капусту при запаленнях та свіжих ранах.

Ми розкажемо тобі дивну історію про римського імператора Діоклетіана Августа. 305 року Діоклетіан зрікся престолу і виїхав до міста Салони. Там, на превеликий подив колишніх підданих, імператор почав вирощувати капусту. Чим можна було пояснити цей дивний і незбагнений вчинок?

Кілька років тому Діоклетіана мучив глухий біль у животі. Йому вже не лише вночі, а й удень дошкуляли болі. Діоклетіан уже почав думати про смерть.

Ось тут і нагодився старий грек. Він повів імператора на горобд і показав на капусту: «Ось у ній – твоє здоров'я». **I справді, вилікував Діоклетіана свіжим капустяним соком.**

...Здається, що вчора імператор свято вірив, що кожен його крок – це сторінка історії. **Нині ця віра розвіялася, мов туман.** Люди воюють, руйнують, а капуста собі росте. Вона годує, лікує, тішить зір. Вона однаково потрібна і друзям, і ворогам, і імператорам, і найостаннішому рабові (За Е. Моргуном).

II. Виконайте завдання до тексту.

- Доведіть, що це текст, користуючися схемою «Істотні ознаки тексту». Свою відповідь розпочніть так: «Прочитаний уривок є текстом, тому що в ньому можна визначити тему й основну думку...».
- Визначте тему, основну думку та задум тексту. Що відображає заголовок до тексту – тему чи основну думку?
- Визначте мікротеми тексту і зіврте свою відповідь з поданою нижче таблицею (с. 30). Доведіть, що виділені в тексті речення є тематичними. Які слова в мікротемах є ключовими? Доповніть усно таблицю до тексту.

Мікротеми	Тематичні речення	Ключові слова
1. Цілющі властивості капусти	З давніх-давен люди оцінили поживні й цілющі якості капусти	Поживний, цілющий, сім благ, сік
2. Діоклетіан проміняв престол на капусту		
3. Хвороба імператора		
4. Капуста допомогла		
5. Імператор змінює свої переконання		

- Знайдіть абзацні відступи. Простежте, чи співзвучний поділ тексту на абзаци з визначеними мікротемами.

Структура тексту
План

У тексті є зачин (вступ), основна частина й кінцівка. **Зачин** готує нас до сприйняття того, про що йтиметься в тексті. В основній частині розкривають зміст тексту. **Кінцівка** – це підсумок усього сказаного.

Для того щоб виділити в змісті тексту найбільш важливе і зазначити послідовність викладу думок, складають план.

План – це короткий послідовний перелік основних питань або тем тексту.

Як скласти простий план тексту

1. Уважно прочитати текст.
2. Визначити тему й основну думку тексту.
3. Визначити мікротеми, стисло й чітко їх сформулювати. Це і є пункти плану.
4. Складавши план, перевірити, чи розкриває він зміст усього тексту, чи зв'язані пункти плану за змістом.

51 I. Прочитайте текст. Поясніть, з якою метою автор розповідає цю історію.

КОЖУМ'ЯКА

На Україну часто нападали печеніги. Якось князь Володимир стояв з військом на лівому березі Дніпра, а печеніги стояли на правому. Ватах-жок печенігів переказав князеві, щоб вислав воїна для змагання з його богатирем. Чий воїн подолає супротивника, того буде й перемога.

Підійшов до Володимира старий воїн і сказав: «У мене є син. Він та-кий дужий, що ніхто не може його

побороти». Старий розповів, що колись син м'яв шкіру. Його щось розлютило, і він ту шкіру руками роздер. Наказав князь покликати кожум'яку.

Борець печенігів був чоловік величезного зросту. Кожум'яка був невеликий. Він схопив ворога й кинув ним об землю. Від удару велетень загинув. Печеніги кинулися навтішки.

На цьому місці Володимир заклав місто і назвав його Переяславом, тому що тут український богатир перейняв славу від печенігів (За І. Крип'якевичем).

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Визначте тему й основну думку тексту. Доберіть свій варіант заголовка, який відображав би основну думку тексту.
2. Визначте мікротеми висловлення, тематичні речення та ключові слова.
3. Обґрунтуйте поділ тексту на абзаци.
4. Визначте структуру тексту (зачин, основну частину, кінцівку).
5. Прочитайте поданий нижче план до тексту. Знайдіть у тексті частини, які відповідають кожному пункту плану. Складіть і запишіть свій варіант плану.

П л а н

1. Військо Володимира навпроти печенігів.
2. Розповідь старого воїна.
3. Поєдинок кожум'яки з велетнем.
4. Володимир заклав місто Переяслав.

§ 6. ТИПИ МОВЛЕННЯ

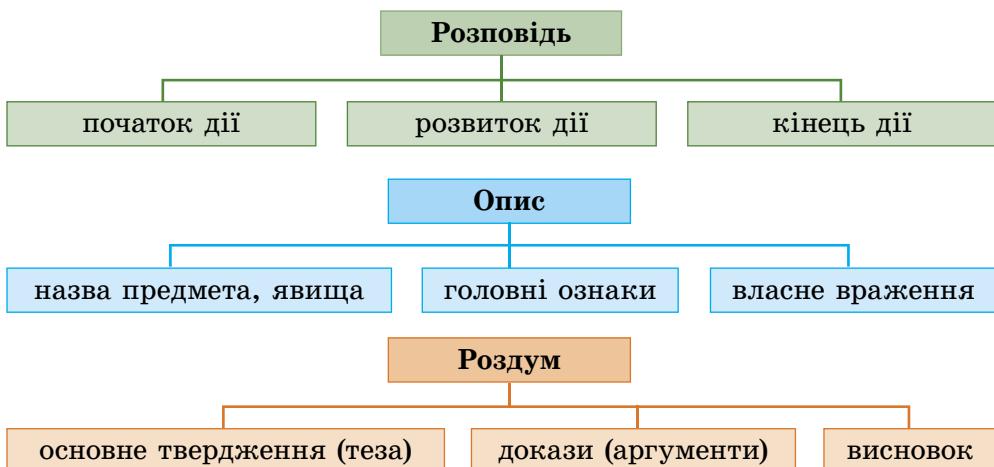
ПРИГАДАЙМО. Чим розповідь відрізняється від опису та роздуму (міркування)?

Розповідь	Розповідь – це висловлення про події, що відбулися (відбуваються чи відбуватимуться) у певній послідовності. До тексту-розповіді можна поставити загальне питання <i>що сталося (відбулося)?</i>
Опис	Опис – це висловлення про певні ознаки, властивості предмета, особи чи явища. До тексту-опису можна поставити питання <i>який?</i>
Роздум	Роздум – це висловлення, у якому доводиться правильність чи неправильність певного твердження шляхом міркування та за допомогою аргументів. До тексту-роздуму можна поставити загальне питання <i>чому?</i> У роздумі є дві частини. У першій – міститься теза (основна думка, твердження, яке потрібно довести), а в другій – докази (аргументи) висловленого твердження.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Інколи в одному тексті можуть поєднувати два або й три типи мовлення.

52 Розгляньте схеми. Розкажіть за ними про особливості побудови тексту кожного з типів мовлення.

53 I. Прочитайте текст. Визначте його тему й основну думку. Доведіть, що це висловлення є розповіддю. Свою відповідь звірте з міркуванням, поданим нижче.

БІЛКА-ПАРАШУТИСТ

Рятуючись від куниці, вище й вище по гілках лапатої ялини забирається білка. Куница ось-ось назドожене руду. І раптом... білка розпластує лапки, розправляє хвоста й кидається вниз із самісінь-

кого вершечка високої ялини. Хвіст діє як парашут, і тварина плавно приземляється на галевині. У куниці хвіст не може правити за парашут. І поки вона спускається з дерева, білка вже знаходить безпечний куточок (З довідника).

ІІ. Знайдіть займенники, спільнокореневі слова й повтори, які допомагають зв'язати речення в тексті.

МІРКУЙМО. У висловленні йдеться про кілька дій, виконаних куницею та білкою. Ці дії виконуються одна за одною, послідовно. До тексту можна поставити загальне питання *що відбувається?* Отже, це висловлення є розповідю.

54 І. Запишіть текст під диктовку. Написане уважно звірте з надрукованим. Підкресліть прикметники, за допомогою яких автор описує стебло, квітку та листя кульбаби.

Кульбаба – це багаторічна трав'яниста рослина. Стебло в неї безлистє, світле, усередині порожнє.

На верхівці стебла красується одна велика жовта квітка, схожа на кошик. Увечері її пелюстки згортаються, а вранці розкриваються.

Листочки цієї рослини видовжені, зубчасті. Ростуть вони від самого кореня. Кульбаба належить до лікарських рослин і є дуже корисною (З енциклопедії).

ІІ. Розкажіть про особливості побудови цього тексту та визначте його тип мовлення. Свою відповідь звірте з міркуванням, поданим нижче.

МІРКУЙМО. У тексті вказано постійні ознаки кульбаби. Крім того, названо ознаки частин цієї рослини – стебла, квітки, листків. До висловлювання можна поставити загальне питання *яка?* Отже, цей текст є описом.

55 Складіть невеликий усний раздум (3–5 речень), розпочавши його одним з наведених фрагментів.

- Я люблю займатися спортом (малювати, читати), тому що ...
- Українські пісні відомі у світі, тому що ...
- Природу треба охороняти, тому що ...

Урок розвитку мовлення

§ 7. УСНИЙ ВИБІРКОВИЙ ПЕРЕКАЗ ХУДОЖНЬОГО ТЕКСТУ, ЩО МІСТИТЬ ОПИС ПРЕДМЕТА

Опис предмета

Описати предмет (тварину) означає назвати його (її) ознаки, а також ознаки його (її) частин.

Для того щоб написати вибірковий переказ, потрібно:

- визначити, які події чи описи пов'язані з темою переказу;
- вибрати з тексту матеріал, потрібний для повного розкриття теми, і впорядкувати його.

56

I. Прочитайте уривок з детектива «Суперагент 000» Лесі Ворониної.

СУПЕРАГЕНТ І ЙОГО «ФЕРАРІ»

Суперагент 000 Гриць Мамай сидів у позі лотоса на розлогій гілці крислатого евкаліпта. У такий спосіб славетний рятівник світу гарував свою й без того крицеву волю. Як тільки Суперагент поринув у стан цілковитого спокою, різнобарвні папужки з пронизливими криками накинулися на нього й почали люто дзъобати в найменш захищенні частині тіла.

Гриць тут-таки мобілізував усі внутрішні сили свого тренованого організму. Кількома стрибками він досяг свого улюбленого автомобіля «ферарі», який, немов стиглий помідор, червонів у затінку густих заростей. Машина мала двоє дверей і верхній люк. Диски на колесах виблискували під гарячим сонцем. Надпотужні фари були прикриті захисними решітками. Суперагент натис на педаль газу – і слухняна машина із шаленою швидкістю зірвалася з місця й полетіла геть від оскаженілої зграї папуг. Дерева, які траплялися на шляху «ферарі», не могли зупинити нестримний рух унікальної машини.

Річ у тім, що Гриць мав видатні здібності винахідника й зробив просте, але водночас геніальне відкриття. Для того щоб автомобіль не потрапляв у дорожні пригоди, не розбивався й не калічив водія та пасажирів, «ферарі» було виготовлено зі спеціальної надміцної та пружної... гуми! Отож тепер, ударяючись у велетенські стовбури дерев, наїжджуючи на гігантські кам'яні брили та падаючи в глибокі вирви, автомобіль, немов м'ячик, підстрибував, відлітав в інший бік і, неушкоджений, продовжував їхати вперед.

Урешті, пересвідчившись, що птахи його більше не переслідують, Гриць натис на гальма й зупинився. (За Л. Ворониною).

II. Знайдіть розповідь про те, як Суперагент тікав від зграї папужок, та елементи опису його автомобіля. Складіть колективно план цієї частини тексту.

III. Прочитайте або прослухайте текст у друге. За планом усно перекажіть указану частину.

МОЯ СТОРІНКА

ЦІКАВО ЗНАТИ

У КОГО НАЙМЕНШЕ ЗВУКІВ?

Найменше звуків у мовах корінних жителів Австралії і Полінезії. Зокрема, у мові австралийського племені аранта лише 3 голосних і 10 приголосних. У мові гавайців 5 голосних і 7 приголосних. А рекордсменом з найменшої кількості голосних, мабуть, буде мова убихів (Північний Кавказ). У ній 2 голосних і аж 82 приголосних звуки. Проте зараз убихи майже втратили свою рідну мову (З довідника).

СИНОНІМИ-РЕКОРДСМЕНИ

Українська мова дуже багата на синоніми. Наприклад, іменник *горизонт* має 12 синонімів! Але абсолютний рекордсмен – дієслово *бити*. У «Короткому словнику синонімів української мови» їх аж 45!

І ТАКЕ БУВАЄ

Кожну літеру ціни,
бо немає їй ціни.
Ось відома в давнину
дудочка – *сопілка*:
виймеш літеру одну –
і вже буде *спілка*.
Сварка йде така, що ну! –
перепалка (бійка):

зміниш літеру одну –
мирна *перепілка*.
Зміниш літеру одну
у словечку *бійка* –
і вже – леле – на сосну
мчить звірятко *білка*.
Більше прикладів не дам,
помізкуй – придумай сам.

Д. Білоус

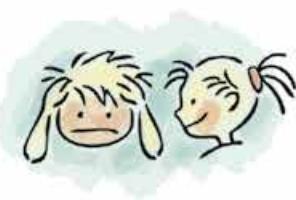
НА ДОЗВІЛЛІ

ЛАНЦЮЖОК

Починаючи від слова, що складається з однієї букви, доберіть ланцюжок слів з тією ж початковою буквою. Розташуйте слова так, щоб кожне наступне мало на одну букву більше, ніж попереднє. **НАПРИКЛАД:** б – бо – бал – база – бокал – боксер – барабан – біганина – Бориспіль – барабанщик.

ВЕСЕЛА ВІКТОРИНА

- Чого багато має болото, менше – озеро, ще менше – море, а зовсім не має ріка?
- Що має груша й слива, але не має клен?
- Як перетворити *омара* (морський рак) на маленьку комаху?
- Чого немає в дельфіна, але є в кита, акули, краба?
- Як перетворити *ворота* на їхнього захисника?
- У назвах яких дерев є звук [p]?

Ти постаєш в ясній обнові,
як пісня линеш, рідне слово.
Д. Білоус

Лексикологія

Ви знатимете:

- що вивчає лексикологія;
- групи слів за значенням.

Ви вмітимете:

- визначати однозначні й багатозначні слова, синоніми, антоніми, омоніми;
- пояснювати значення відомих слів;
- користуватися словниками;
- добирати з-поміж синонімів, антонімів найбільш відповідні контексту;
- використовувати в мовленні вивчені лексичні засоби.

Лексикологія (від грец. *lexikos* – словесний, словниковий і *lopos* – учення) – це розділ мовознавства, що вивчає словниковий склад мови.

§ 8. ЛЕКСИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ СЛОВА. ОДНОЗНАЧНІ Й БАГАТОЗНАЧНІ СЛОВА

Про те, що означають слова, скільки значень вони можуть мати, а також про використання слів відповідно до їхнього значення

57 А. Порівняйте подані записи.

лясоє	оселя
сінет	теніс
крицяні	криниця

Б. У якій колонці маємо слова, а в якій – сполучення звуків?

В. Зробіть висновок, за якої умови сполучення звуків може бути словом.

Лексика

Сукупність усіх слів мови, її словниковий склад називають лексикою.

Лексичне
значення

Усі слова, крім службових, мають лексичне значення. **Лексичне значення** – це те, що слово означає. **НАПРИКЛАД**, іменник *пасажир* означає людину, яка здійснює поїздку різними видами транспорту.

Словник

Лексичне значення слова пояснюють у словниках, які називають **тлумачними**.

58 Чому так? I. Поміркуйте, чому слова *вишня* і *слива* мають по два лексичні значення, а *жолудь* і *яблуня* – лише по одному.

Вишня

Яблуня; жолудь

II. Поміркуйте, чому *носом* назвали частину чайника, літака, пароплава. Як слова можуть набувати нових лексичних значень?

59 I. Прочитайте текст, визначте його тему. Випишіть слова, які найбільш характерні для опису весни. Простежте, як вони допомагають розкрити тему.

Сніг уже скрізь почав танути, з гілóк капали великі краплі води. Зграй пташок поверталися додому. На гілочках з'явилися невеличкі **пúп'янки**. Пахли вони чимось солодким, приемним.

За кілька днів нова несподіванка. Там, де були пахучі, липкі пуп'янки, з'явилися ніжні зелені листочки. Багато дерев укрилося квітами. Дики груші, яблуні – усі вони стали врохісті та пишні. Різноцарвні квіти з'явилися на кущах: білі – на ожині, рожеві – на **шипшині**. Високо, високо зацвіли гірські фіалки (За В. Іваненко).

Ф. Захаров. Останній сніг

 II. З'ясуйте за тлумачним словником лексичне значення виділених слів. Визначте також їхнє граматичне значення (рід, число, відмінок).

Однозначні слова

Слова, які мають одне лексичне значення, називають однозначними. **НАПРИКЛАД:** автобус, скотч, борщ, достиглий, киянин.

Багатозначні слова

Слова, які мають два й більше лексичних значень, називають багатозначними. Такі слова означають предмети, дії, явища, які в чомусь подібні між собою. **НАПРИКЛАД**, слово **ручка** має такі значення: 1) маленька рука; 2) частина предмета, за яку його держать; 3) пристрій для письма.

60 Розкрийте значення слів **голова**, **глибокий** і **летіти** в поданих словосполученнях. Доведіть, що ці слова багатозначні.

1. Голова людини, голова поїзда, голова зборів.
2. Глибоке провалля, глибока осінь, глибокі знання.
3. Летіти на літаку, летіти на велосипеді, летіти з дерева.

61

I. Розподіліть слова на групи й запишіть: 1) однозначні; 2) багатозначні. Скористайтеся тлумачним словником.

Ручка, зірка, банкомат, медсестра, ноутбук, посіяти, журавель, крило, соловейко, теплий, перо, весна, помідор, ходити, корінь, підмет, Десна, корабель, холодний.

II. З одним багатозначним словом (на вибір) складіть два речення, у кожному з яких це слово вживалося б з іншим лексичним значенням.

62

ВЕСЕЛА ВІКТОРИНА. Дайте відповіді на запитання й поміркуйте, що стало основою формулювання цих запитань.

1. Який журавель не літає? 2. Якою голкою не пошиєш сорочки?
3. На якому полі нічого не росте? 4. Яка стрілка не показує час?
5. Для якого кореня не треба землі? 6. З якого полотна не пошиєш сорочки?

І ТАКЕ БУВАЄ

— Арсене, чому ти після уроків не підійшов до моого **класу**, як ми домовлялися? — обурився Степан.

— Я підходив, постояв біля дверей,

але нікого не було.

— Ні, були! Ми всім **класом** після уроків сиділи на стадіоні.

— Зрозумів! — засміявся Арсен. — Просто ...

Продовжте репліку Арсена. Поясніть, що стало причиною такого непорозуміння.

63 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки.

1. Місяць на небі зірочки сяють. 2. До доброї криниці стежка протоптана. 3. Іди, іди дощiku зварю тобі борщику у новому горщику. 4. Гонор* голову ломить а холод душу. 5. Ой у полі озéрочко там плавало відречко там козаки молодії коничéнки напувáли (*Нар. творчість*).

II. Підкресліть багатозначні слова й поясніть лексичне значення, у якому вжито кожне з них. Які ще значення вони мають?

*Гóнор — перебільшене уявлення про свою гідність; чванливість.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Слова треба вживати у властивому їм значенні. **НАПРИКЛАД:**

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
прочитати правильно увімкнути світло відчинити ворота розгорнути зошит	прочитати вірно включити світло відкривати ворота розвірити зошит

64 Спишіть, вибравши з дужок потрібне слово. Ви можете скористатися поданими вище прикладами (с. 34).

(Уключити, увімкнути) лампу; переписати (правильно, вірно); (відкрити, розгорнути) книжку на 35 сторінці; (вимкнути, виключити) телефон; (відчинити, відкрити) двері навстіж; (наступна, слідуюча) сторінка; (приймати, брати) участь.

§ 9. ПРЯМЕ Й ПЕРЕНОСНЕ ЗНАЧЕННЯ СЛОВА

*Про те, як назва одного предмета (ознаки, дії)
переноситься на інший, а також про образність мовлення*

ПРИГАДАЙМО. У яких стилях мовлення широко використовують слова в переносному значенні?

65 А. Прочитайте текст.

На селі в нас казали, що в Івашка Манжули золоті руки. Коли я вперше про те почув, то став приглядатися до Івашка: які вони, золоті руки?.. Зроблені із золота і блищає, як у діда Тимофія зуби або в моєї мами сережки?.. Аж ні!.. Звичайнісінькі, такі, як у всіх. Тоді тато пояснив: золотими їх тільки звуть, тому що вони дуже вмілі. І справді, Івашко – мастак!.. За що б не взявся – одразу зробить! (За О. Пархоменком).

Б. Визначте, у якому значенні (прямому чи переносному) вживається в тексті прікметник *золотий*.

В. Поміркуйте, як виникають переносні значення слів.

Пряме значення

Багатозначні слова можуть уживатися в прямому й переносному значеннях.

Пряме значення – це властиве слову звичайне значення. **НАПРИКЛАД:** *сокіл – хижий птах родини соколиних*.

Переносне значення

Переносне значення – це значення образне, пов'язане за смислом із прямим. Таке значення виникло внаслідок перенесення назви одного предмета (ознаки, дії, явища) на інший на основі схожості форми, кольору, функції тощо. **НАПРИКЛАД:** *сокіл – юнак або чоловік, який відзначається красою, сміливістю*.

ПОРІВНЯЙМО:

Пряме значення	Переносне значення
<i>гострий меч</i> <i>промінь світла</i> <i>східити на зупинці</i>	<i>гостре слово</i> <i>промінь надії</i> <i>сходить ранок</i>

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У тлумачних словниках переносне значення слова подано з позначкою *перен.*

66 I. Прочитайте текст. Розкажіть, чому лелека не відлетів до вирію і хто його доглядав.

ПОКЛИК ЛЕЛЕЧИЙ

На довгих ніжках ішов великий птах. Я впізнав у ньому лелеку, званого ще бузьком. Тільки чому він записався в пішоходи, замість того, щоб міряти крилами небесні простори? І чому йде по втоптаному сніжку так, як міг би йти по шовковій луговій траві?

Біля колодязя, де сріблилася намерзлою кригою вода, лелека спинився. Стрельнув довгою шиєю в один та другий бік, тоненько клацнув дзьобом. І потягнувся поглядом у вечірні небеса. Може, йому вже причувався в сизій висоті поклик лелечий. Але ще не час повернатися лелекам додому, ще не пора озиватися в глибоких небесах. Наприкінці серпня він не зміг одлетіти з побратимами до вирію, бо переламав крило, а тому й застався на догляд дітей у людському гнізді (За Є. Гуцалом).

II. Випишіть слова, ужиті в переносному значенні. Простежте, як ці слова роблять мовлення образним, поетичним.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Слови з переносним значенням роблять мовлення виразним, образним, поетичним. Тому їх широко використовують у художньому стилі.

67 I. Випишіть з кожної групи одне сполучення, у якому слово вжито в переносному значенні.

1. Глибока криниця – глибокі знання.
2. Вершина знань – вершина гори.
3. Зерно пшеници – зерно істини.
4. Солодкий торт – солодкі слова.
5. Ллеться музика – ллеться вода.
6. Пливе думка – пливе корабель.
7. М'яка тканина – м'який характер.
8. Сяє обличчя – сяє сонце.

II. Складіть речення з одним вписаним сполученням.

68 Складіть якомога більше словосполучень, у яких прикметник золотий уживався б у переносному значенні.

69 **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Складіть усно з кожним словом по два сполучення: один з вас використовує подане слово в переносному значенні, а другий – у прямому.

ЗРАЗОК. Краяти*: *краяти хліб, краяти небо.*

М'який, теплий, вершина, сіяти.

**Краяти* – різати що-небудь на шматки, розрізувати; *перен.* врива-тися, врізуватися в простір, у воду тощо.

70 Складіть і запишіть три речення з багатозначним словом зелений у таких значеннях: 1) один із семи кольорів веселки; 2) недостиглий, недозрілий; 3) недосвідчений через свою молодість. Яке із цих значень переносне?

Глибокі знання

71 ВЕСЕЛА ВІКТОРИНА. Дайте відповіді на запитання й поміркуйте, що стало основою формулювання цих запитань.

1. Що біжить без ніг? 2. Що летить без крил? 3. Що плаче без сліз? 4. Яким словом можна зігріти? 5. Якого променю не побачиш?

72 Прочитайте уривки з народних пісень. Знайдіть епітети, які виражено за допомогою прикметників, ужитих у переносному значенні. Яка роль епітетів в усній народній творчості?

1. Ой коню мій, коню, та золота грива, возьми мене, коню, де дівчина мила. 2. Шовкова трава на покоси лягає, козак дівчину та й про життя питает. 3. Стояла тополя край чистого поля. Стій, тополенько, стій, не розвивайсь, буйному вітроњку не піддавайсь. 4. Чи я в лузі не калина була, чи я в лузі не червона була? Взяли ж мене поламали і в пучечки пов'язали – така доля моя! Гірка доля моя!

Малюнок Надії
Бондар (11 років)

73 I. Спишіть речення. Підкресліть слова, ужиті в переносному значенні. Поясніть це значення в кожному реченні.

1. Гостре словечко коле сердечко. 2. І від солодких слів буває гірко (*Нар. творчість*). 3. Аж ось веселка над селом у небі грає, розквітає, вона барвистим рукавом із річки воду набирає (*А. Качан*). 4. Верби кидали на левади широкі тіні, біля потічка горобці пили воду (*Григорій Тютюнник*).

II. Визначте частини мови в останньому реченні.

74 I. Доберіть до поданих іменників прикметники або дієслова з переносним значенням. Утворені сполучення запишіть.

Земля, річка, сонце, хмаринка, листя, ліс, весна.

II. Напишіть твір-опис на тему «Пробудження весни» (5–7 речень), використавши деякі з утворених сполучень слів, а також епітети й порівняння. Якого стилю мовлення ви будете дотримуватися?

§ 10. СИНОНІМИ

*Про особливості слів-синонімів, їхню роль у мовленні
та взагалі про красу й багатство української мови*

75 А. Прочитайте речення й знайдіть слова-синоніми, які означають *настяня світанку, ранку*.

1. Почало світати... Зорі меркли в синьому небі, само воно біліло (*Панас Мирний*). 2. Розвиднялось. Світлішало небо, бліднули зорі (*О. Іваненко*). 3. Іще надворі й не сіріє, а Клім уже до річки йде (*С. Воскрекасенко*). 4. Гості роз'їхались уже, як дніло надворі (*І. Нечуй-Левицький*).

Б. Які ще слова зі значенням «настання світанку, ранку» ви знаєте? За потребискористайтеся поданою нижче довідкою.

В. Доведіть, що синоніми урізноманітнюють мовлення.

ДОВІДКА. Світати (*про настання світанку, ранку*), розвиднятися, сіріти, дніти, розсвітати, світліти, світлішати, ясніти, зоріти, мріти.

Ознаки синонімів

Синонімічний ряд

Роль у мовленні

Синоніми – це слова, різні за звучанням, але однакові чи близькі за лексичним значенням. **НАПРИКЛАД:** *красивий, гарний, привабливий, чарівний, чудовий*.

Синоніми утворюють **синонімічні ряди**. У синонімічному ряду є **опорне** (стрижневе) слово, яке виражає найзагальніше значення синонімів. У словнику синонімів його подають першим.

Синоніми допомагають:

- точніше висловити думку
- уникнути повторів
- зв'язати речення в тексті
- зробити мовлення виразним, образним

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Здебільшого синоніми належать до тієї самої частини мови.

76 I. Спишіть речення. Підкресліть синоніми та надпишіть над цими словами частину мови. З якою метою автори скористалися синонімами?

1. Українська пісня! Хто не був зачарований нею, хто не згадує її, як своє чисте, прозоре дитинство, свою горду юність? (*О. Довженко*). 2. Величезні, гіантські кострубаті дуби грізно стояли в снігових заметах (*М. Коцюбинський*). 3. Місяць тихо, крадькома викочується увесь на небо (*М. Коцюбинський*). 4. Небо гуготіло, ревло, клекотало, біснувалося, сліпуче розверзalo свої нетрі (*Є. Шморгун*).

II. Поясніть уживання розділових знаків при однорідних членах речення.

77 I. Прочитайте текст, обираючи з поданих у дужках синонімів найбільш доцільний. Обґрунтуйте свій вибір.

СОКІЛ-БОРИВІТЕР

Я (*йшов, крокував, прямував, ступав*) лугом і (*несподівано, раптом, миттю, зненацька*) помітив, що високо над травою, тріпочучи крилами, висить на одному місці птах. Я подивився в бінокль і побачив (*маленького, невеликого, мізерного*) сокола-боривітра... Він (*уважно, пильно, зосереджено*) дивився вниз і раптом, щось **помітивши**, ка-

менем упав у траву. Одна мить – і в кігтях у нього було мишеня, що необережно **визирнуло** з нірки. Як же міг птах здалеку (*помітити, побачити, углядіти*) свою **крихітну** здобич?

Річ у тому, що багато хижих птахів володіють дивовижно (*проникливим, гострим, далеким*) зором. І помічає боривітер мишеня за десятки метрів (За В. Танасійчуком).

 II. Доберіть до виділених слів синоніми. Усно перекажіть прочитане, використовуючи діbrane синоніми.

 78 I. Згрупуйте подані слова в синонімічні ряди й запишіть. Підкресліть опорне (стрижнєве) слово кожного ряду. Перевірте виконання завдання за допомогою словника синонімів, поданого в додатках.

Говорити, запашний, нещастя, гущавина, уздріти, балакати, гомоніти, зарості, углядіти, хащі, лихо, духмяний, пахучий, нетрі, побачити, біда, ароматний.

II. Поясніть відмінність у відтінках лексичного значення синонімів одного з рядів.

79 I. Прочитайте текст. Зверніть увагу, як виділені синоніми допомагають зв'язати перше й третє речення.

(1) Цієї осені **працівники** фермерського господарства зібрали багатий урожай яблук різних сортів. (2) Плоди здали на місцевий переробний завод для виготовлення соку й овочевого пюре. (3) За свої зусилля **робітники** отримали гідну винагороду. (4) Наступного року вони планують збільшити площу яблуневого саду, а також посадити черешні й вишні. (5) ...

II. Доповніть усно текст п'ятим реченням так, щоб зв'язати це речення з попередніми за допомогою синоніма *трудівники*. Поясніть, як у тексті вдалось уникнути невиправданого повтору слів.

 80 **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Складіть і розіграйте за особами діалог етикетного характеру (5–7 реплік) з використанням синонімічних етикетних формул вітання, прохання, вдячності (у бібліотеці, музеї, магазині, спортзалі та ін.). Урахуйте вік і статус співрозмовників. Скористайтеся поданими нижче формулами.

Етикетні формули прохання

Прошу вас (тебе)...

Я просив(-ла) би вас (тебе)...

Будьте люб'язні...

Якщо вам (тобі) не важко...

Чи можу я попрохати

Я хочу вас (тебе) просити...

vas (тебе)...

Чи не погодитеся ви ...

Вам (тобі) не важко буде...

Етикетні формули вдячності

Дякую

Дуже вдячний

Щиро дякую

Це дуже люб'язно

Я вам вдячний (а)

81

Чому так? Поміркуйте, чому в першій парі словосполучень виділені слова є синонімами, а в другій – ні.

1. Глибока яма, бездонне провалля.
2. Глибокий сон, бездонне провалля.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Кожне значення багатозначного слова має «свої» синоніми.

ПОРІВНЯЙМО:

- ✓ тихий чоловік – слухняний, лагідний, мовчазний;
- ✓ тихий голос – слабкий, приглушенний, ледве чутний;
- ✓ тихий хід – безшумний, повільний, неквапливий.

82 Доберіть синоніми до слова *добрий* у поданих сполученнях. Що слід ураховувати, виконуючи це завдання?

1. Добрий обід.
2. Добра людина.
3. Добрий урожай.
4. Добре слово.

83 Доберіть якнайбільше синонімів до слів: а) *itti* (роблячи кроки, пересуватися); б) *говорити* (передавати щось словами); в) *шивидкий* (який швидко біжить, летить тощо).

84 I. Доберіть по 2–3 синоніми до кожного з поданих слів. Утворені синонімічні ряди запишіть. Визначте відмінність у відтінках лексичного значення (якщо вони є) синонімів одного з рядів.

Радісний, ввічливий, думати, завірюха, повільно.

II. З двома синонімами одного ряду (на вибір) складіть і запишіть речення.

85 Прочитайте уривок з народної пісні. Знайдіть синоніми та простежте, як вони сприяють відтворенню найтонших почувань. Поясніть роль синонімів в усній народній творчості.

Скажи мені правду, мій добрий козаче,
Що діяти серцю, коли заболить?
Як серце застогне і гірко заплаче,
Як дуже без щастя воно защемить?

86 Відредагуйте речення, замінивши одне зі спільнокореневих слів синонімом. Відредаговані речення запишіть. Розкажіть про роль синонімів у мовленні.

1. Мама робила в лікарні й пишалася своєю роботою. 2. Сніжна заметіль замела все навколо. 3. Навіть у вихідний день до школи прийшло багато школярів. 4. Помітивши за вікном товариша, хлопець непомітно вислизнув з хати. 5. У повідомленні повідомлялося про новий кінофільм. 6. Учителі та школярі провели флешмоб на шкільному подвір'ї. 7. Сьогодні ми святкуємо свято всієї родини.

§ 11. АНТОНІМИ

*Про слова з протилежним лексичним значенням,
їхню роль у тексті та взагалі про точність
і виразність мовлення*

ПРИГАДАЙМО. Що таке антоніми?

87

А. Прочитайте речення. Знайдіть у них антоніми.

1. Він уже бачить здоровенну батькову ручиську, що затиснула його малюсіньке рученя (*У. Самчук*).

2. Щоб визначити правий і лівий береги річки, треба стати обличчям у напрямі течії (*З підручника*).

Б. У якому реченні антоніми вжито лише для чіткого розрізnenня понять, а в якому вони виступають ще й засобом створення образності?

В. На основі спостереження зробіть висновок про роль антонімів у мовленні.

Ознаки
антонімів

Антоніми – це слова з протилежним лексичним значенням.

Антоніми завжди виступають **парами** і є словами тієї самої частини мови. **НАПРИКЛАД:** *чорний – білий, день – ніч, угорі – унизу, іти – стояти.*

Багатозначне слово може мати кілька антонімічних пар. **ПОРІВНЯЙМО:**

- ✓ *тихий* (який здійснюється повільно) – *швидкий*;
- ✓ *тихий* (який звучить слабо) – *голосний*;
- ✓ *тихий* (без хвилювання) – *тривожний*.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Слова типу *старий – нестарий* не є антонімами, бо перше слово стверджує наявність ознаки, а друге – просто її заперечує. Але слова *воля – неволя, друг – нé друг* є антонімами, бо в цих випадках префікс *не-* формує слово з новим лексичним значенням.

Роль у
мовленні

Антоніми допомагають:

→ чітко розрізнати поняття
→ висловити протилежні думки
→ яскраво й образно показати різні явища

88 Прочитайте текст, визначте його стиль мовлення. Випишіть антонімічні пари й поясніть їхню роль у тексті.

Територію, на якій чергуються ділянки лісу і степу, називають лісостеповою зоною. Тут тепле літо й помірно холодна зима. Опадів випадає менше, ніж у зоні мішаних лісів, але більше, як у степах. На степових ділянках переважає чорноземний ґрунт. Природні умо-

ви сприятливі для росту і розвитку дикорослих та багатьох культурних рослин. У цій зоні переважно трапляються ділянки листяних лісів (З *підручника*).

89 ЧОМУ ТАК? Поміркуйте, чому слова в першій парі є антонімами, а в другій – ні.

1. Північ – південь.
2. Північ – схід.

90 I. Замініть прикметники у словосполученнях антонімами. Запишіть утворені словосполучення. Скористайтеся словником антонімів.

Старе дерево, старий велосипед, глибока річка, глибокі знання, тихе щебетання, тихий сон, свіжий хліб, свіжий огірок.

II. З одним утвореним словосполученням складіть і запишіть речення з однорідними членами.

91 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Складіть і розіграйте за особами діалог-розпитування (5–7 реплік) на одну з поданих тем. Використайте антоніми.

Теми: 1) про корисність різних видів спорту; 2) правила користування школиною бібліотекою; 3) правила користування мобільним телефоном; 4) як роблять книжки (літаки, писанки).

92 I. Спишіть прислів'я, розкриваючи дужки та розставляючи пропущені розділові знаки. Поясніть значення двох з поданих прислів'їв (на вибір).

1. Маленька праця краща за велике безділ(л)я. 2. Що ранком (не) зробиш, те вечером (не)доженеш. 3. М(’)яко стеле але твердо спати. 4. Згода дім буде а незгода руйнує. 5. Права рука (не)знає, що робить ліва. 6. Учений іде а неук слідом спотикаєт(ь)ся.

II. Підкресліть антоніми, поясніть їхню роль у прислів'ях.

93 Хто добере більше антонімів, за допомогою яких можна порівняти два малюнки?

94 ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. Уявіть, що у вас з’явилася нагода звернутися одним-двою реченнями до дорослих від імені всіх дітей планети. Що ви сказали б? Використайте антоніми.

95 I. Спишіть прислів'я, уставляючи в кожному з них пропущений антонім до виділеного слова. Визначте частини мови антонімів.

1. Не несися **високо**, бо ... сядеш. 2. Хоч **далеко**, та ходить легко, а хоч ..., таходить слізько. 3. Лучче з **доброго** коня впасті, ніж на ... іхати. 4. **Мудрого** шукай, ... обходь. 5. Дешеву юшку надвір виливають, а ... поїдають. 6. **Праця** чоловіка годує, а ... марнує.

II. Вивчіть напам'ять два прислів'я (на вибір).

96 Складіть і запишіть діалог (6–7 реплік) на тему «Погода». Використайте в діалозі порівняння, а також подані або дібрани самостійно антонімічні пари.

Спекотно – холоднувато; північний – південний; уранці – увечері; радісно – сумно.

Урок розвитку мовлення

§ 12. УСНИЙ ДОКЛАДНИЙ ПЕРЕКАЗ РОЗПОВІДНОГО ТЕКСТУ ХУДОЖНЬОГО СТИЛЮ З ЕЛЕМЕНТАМИ ОПИСУ ТВАРИНИ

ПРИГАДАЙМО. Чим розповідь відрізняється від опису?

97 Розкажіть, які казки чи оповідання про тварин ви читали. Чи були в цих творах описи тварин? Доберіть слова (словосполучення), за допомогою яких можна передати зовнішній вигляд однієї із цих тварин та її характер.

98 I. Прочитайте мовчки. Доведіть, що подане висловлення є текстом.

НАТАЛЧИНА ВТІХА

Наталка жила в кривобокій халупчині на околиці села. Дівчина була **вродлива**, наче квіточка.

У наймах Наталка заробила теля, з теляти виросла телиця. Була то єдина Наталчина втіха. Та довелося продати телицю сусідові, бо не було чого їсти.

Вечорами, коли череда верталася в село, Наталка стояла біля воріт.

Ось показувалася сіра телиця, вона була гарна, сита. Шерсть на ній аж вилискувала. Телиця поверталася до Наталки голову й мукала. Дівчина **прожогом кидалася** до неї, обвивала руками її міцну шию, починала цілувати морду. Теличка стояла наче вкопана. Наталка виїмала невеличку скибку хліба, давала телиці, а сама знов цілувала міцну сіру шию...

Тут на Наталку **гримав** пастух. Вона відпускала телицю, проводила рукавом по очах і сумно дивилася їй услід (За О. Кониським).

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Визначте тему й основну думку тексту. Виділіть зacin, основну частину й кінцівку.
2. Визначте, які типи мовлення поєднано в тексті.
3. Яку тварину описує автор? Що ми дізнаємося про неї? Що значить ця тварина для Наталки?
4. Зі скількох мікротем складається текст? Назвіть їх у порядку розміщення.

5. Доберіть синоніми до виділених слів.
6. Складіть і запишіть план тексту.
7. Прочитайте текст у друге.
8. Докладно перекажіть текст за планом (усно).

§ 13. ОМОНІМИ

*Про слова, які звучать однаково, але мають різне значення,
та чим такі слова відрізняються від багатозначних*

ПРИГАДАЙМО. Які слова називають багатозначними?

- 99** А. Прочитайте пари сполучень, у яких виділені слова є омонімами.

Маленький **ніс** – **ніс** книжку;
водяна **пара** – **пара** коней;
дерев'яна **лава** – вулканічна **лава**.

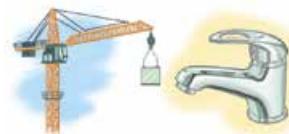
Б. З'ясуйте, чи однаково вимовляємо й пишемо виділені в парах слова. А чи однакові вони за лексичним значенням?

В. На основі спостереження зробіть висновок про особливості омонімів.

Ознаки
омонімів

Слова, які однакові за звучанням і написанням, але різні за лексичним значенням, називають омонімами.
НАПРИКЛАД:

кран – кран

коса – коса

Омонімія
і багатозначність

Омоніми потрібно відрізняти від багатозначних слів.
ПОРІВНЯЙМО:

Багатозначне слово	Омоніми
☒ крило <i>(птаха, літака)</i> Лексичні значення цього слова пов'язані між собою, випливають одне з одного	☒ кран (умивальника) ☒ кран (підйомний) Ці слова не пов'язані між собою лексичним значенням

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

При омонімії маємо **різні слова**, а при багатозначності – **одне слово** з кількома значеннями.

- 100 Чому так?** Поясніть, чому в першій парі речень виділені слова є омонімами, а в другій – ні.

1. Раптом здійнявся **вихор** у степу. – З-під шапки виглядав **вихор** волосся.

2. Раптом здійнявся **вихор** у степу. – **Вихор** війни пронісся по країні.

101 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Розподіліть між собою групи слів. Складіть і запишіть речення з омонімами своєї групи, уникуючи двозначності. Про результат виконання завдання розкажіть одне одному.

1. Бал (*шкільна оцінка*) – бал (*вечір відпочинку*);
балка (*яр з пологими схилами*) – балка (*колода*).

2. Лютий (*назва місяця*) – лютий (*злий*);
череда (*рослина*) – череда (*гурт свійських тварин*).

102 I. Прочитайте каламбури, побудовані на омонімії. Доведіть, що однозвукні в кожному з них слова – омоніми.

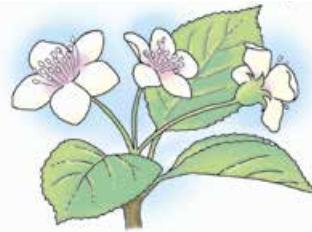
1. Хто це там навколо **хижі**
Протоптав глибокий слід?
Може, близько звірі **хижі**?
Обережним бути слід!

2. «Нас з Китом у морі **кілька**!» – похвалилась Крабу **Кілька** (Г. Гарченко).

II. Спробуйте скласти подібні жартівливі віршики з омонімами.

103 Визначте, у яких парах словосполучень є багатозначні слова, а в яких – омоніми. За потреби скористайтесь тлумачним словником.

1. Теплий день, теплий погляд. 2. Степова чайка, козацька чайка. 3. Веселі діти, ні куди діти. 4. Чиста совість, чиста тарілка. 5. Перлова крупа, перлобе намисто. 6. Чашечка квітки, чашечка для кави. 7. Склад будматеріалів, склад слова.

104 Складіть: а) два речення з багатозначним словом **ключ** так, щоб це слово було вжито з різними значеннями; б) два речення зі словом **ключ** так, щоб відповідні слова виступали омонімами.

– Оленко, я назбирав повний кошик **лисичок**! – похвалився Андрій.
– А ці лисички не повтікали з кошика? – здивувалася дівчинка.

– Та ні.
– Значить, вони не вміють бігати.

Чому, на вашу думку, сталося непорозуміння між Андрієм і Оленкою?

105 Спишіть речення, підкресліть омоніми, надпишіть над ними частину мови.

1. Ой піду я в чисте поле, там дівчина просо поле (*Нар. творчість*).
2. Пам'ятаю, вишні доспівали, наливаючись сонцем в саду (*В. Сосюра*).
3. Друзі тихо доспівали свою пісню.
4. Журавлиній в небі ключ відімкнув весну, як ключ (*О. Різниченко*).

КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
будь-яка мелодія через тиждень чекали дві години заважати працювати перекладати текст йому щастить	люба мелодія через неділю чекали два часа мішати працювати переводити текст йому везе

Лексичний розбір слова

Послідовність розбору

1. Пояснити лексичне значення слова.
2. Визначити, однозначним чи багатозначним є слово.
3. Визначити, у прямому чи переносному значенні слово вжито.
4. Дібрати до слова синоніми, антоніми (якщо можливо), назвати його омоніми (якщо є).

106 I. Спишіть перший абзац тексту «Поклик лелечий» (вправа 66). Підкресліть орфограми.

II. Виконайте усно лексичний розбір слів **великий** і **шовковий**, ужитих у списаному уривку.

§ 14. ПАРОНІМИ

ПРИГАДАЙМО. Що таке лексичне значення слова?

Пароніми

Пароніми – це слова близькі (не однакові) за звучанням, але різні за значенням і написанням. **НАПРИКЛАД:** *вистава* (спектакль) – *виставка* (показ картин, книжок, квітів тощо); *тактовний* (який уміє правильно поводитися) – *тактичний* (який стосується тактики, способів дій у спорті, політиці, на війні).

107 I. Розгляньте ілюстрації (с. 47), зверніть увагу на вживання наведених біля них слів.

II. Обравши одну з ілюстрацій, поясніть лексичне значення наведених біля неї слів. Коли потрібно вживати кожне із цих слів?

Освітлена вулиця //
Освічена дівчинка

Музична школа //
Музикальний слух

Сусідні будинки //
Сусідський собака

Парне молоко //
Парові котлети

108 Чому ТАК? Поміркуйте, чому в першому реченні вжито слово **військовий**, а в другому – **воєнний**.

1. Військові кораблі охороняють морські кордони нашої держави.
2. У музеї розгорнуто виставку **воєнної** тематики.

109 Спишіть речення, добираючи потрібне слово.

1. Ось коли б молочка (**парного**, **парового**), – молочка я б випив (A. Шиян).
2. Захар потис довгі, трохи ніби пересохлі (**музичні**, **музикальні**) пальці піаніста (I. Ле).
3. Частина кінокартин Олександра Довженка безповоротно загинула в часи (**військового**, **воєнного**) лихоліття (M. Рильський).
4. (**Освітлена**, **освічена**) місяцем шхуна стояла непорушно на водній поверхні (M. Трублаїні).

110 З'ясуйте лексичні значення виділених слів, користуючись відомостями з культури мовлення на с. 48. Чи доречно ці слова вжито в реченнях? Відредактуйте її запишіть речення.

1. Особливо **людяні** площі й вулиці міста у свята.
2. Найважче **лічити** душу людини.
3. Софія та Максим навчаються в **музикальній** школі.
4. У Маринки **музичний** слух.

І ТАКЕ БУВАЄ

— Сергію, приходь до мене дивитися новий фільм. А ще я познайомлю тебе зі своєю бабусею.

— А вона не буде розпитувати мене про мої оцінки в школі? Ти ж знаєш, що в мене з математикою не все гаразд.

— Ні, моя бабуся дуже *тактична людина*.

— Невже вона володіє майстерністю ведення бою? — здивувався Сергій.

Поясніть, чому здивувався Сергій. Про яку рису характеру бабусі хотів скажти його товариш?

111 Доберіть з рамки слова, якими можна заповнити пропуски в реченнях. Ви можете використати обране слово лише один раз.

1. Велике й ____ серце було в Миколи.
2. Наша вулиця гарно ____ .
3. На паркані заспівав ____ півень.

**людяний людний
освічений освітлений
сусідський сусідній**

112 Виберіть дві пари паронімів. Складіть по одному реченню з кожним паронімом обраних пар (усього має бути 4 речення). Ви можете скористатися поданою далі рубрикою «Культура мовлення».

Людяний // людний; музичний // музикальний; освічений // освітлений; тактовний // тактичний; лічити // лікувати; воєнний // військовий; досвідчений // освічений; вистава // виставка.

КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ

РОЗРІЗНЯЙМО

Лікувати – застосовувати ліки та інші засоби припинення болю, захворювання. *Лікувати хворого, лікувати травами*.

Лічити – називати числа в послідовному порядку, рахувати. *Лічити дні, лічити вголос*.

* * *

Людний – багатолюдний. *Людна площа*.

Людяний – доброзичливий, чуйний до інших. *Людяний учинок*.

* * *

Музикальний – обдарований здатністю тонко сприймати музику, виконувати музичні твори; мелодійний. *Музикальна дитина, музикальний слух*.

Музичний – який стосується музики як виду мистецтва. *Музична школа, музичний фільм*.

Для вас, допитливі

Чи знаєте ви, що слово **воротар** спочатку вживалося зі значенням «сторожа біля воріт»? Багато цікавих історій про життя слів та культуру мовлення ви можете знайти на сторінках книжок **Євгенії Чак «Мандрівка в Країну слова»** і **«Таємниці слова»**.

Про те, що вас найбільше вразило в цих книжках, що сподобалося, розкажіть однокласникам.

§ 15. УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО З РОЗДІЛУ «ЛЕКСИКОЛОГІЯ»

113 І. Прочитайте текст, визначте його тему й основну думку. Що символізують кольори українського прапора?

ПРАПОР УКРАЇНИ

Єдиного офіційного **прапора** в Київській Русі не було. Кожен із князів мав власний стяг. Спочатку на прапорах зображали фантастичних тварин і рослини, а після прийняття християнства – хрест і святых.

У Запорізькій Січі кожен полк, **сотня** мали свій стяг. Особливо популярними були **малинові** прапори, однак часто траплялися й синьо-жовті.

1918 року Центральна Рада визначила синьо-жовтий прапор **державним** символом Української Народної Республіки. Його кольори символізували чисте небо, що розкинулося над жовтим морем хлібного лану.

Нині синьо-жовтий прапор повернувся до нас як символ державності України. Гордо замайорів він на нашій землі (*З довідника*).

Олімпійська збірна України (Pio, 2016)

II. Виконайте завдання до тексту.

- Поясніть лексичні значення виділених слів. Які із цих слів однозначні, а які – багатозначні? Який словник може вам знадобитися для виконання цього завдання?
- Чи є в тексті слова, ужиті в переносному значенні? Складіть і запишіть речення зі словом *чисте*, ужитим у переносному значенні.
- Виберіть із тексту два слова, до яких можна дібрати антоніми.
- Який синонім до слова *прапор* ужито в тексті? З якою метою? Виберіть з тексту 2–3 слова, які можна замінити синонімами. Запишіть синонімічні ряди.
- Виконайте усно лексичний розбір слів *прапор*, *державність*.

114 ПОСЛІДКУЙТЕСЯ. Що найперше постає у вашій уяві, коли вимовляєте слова «рідний край»? Із чого, на вашу думку, починається Батьківщина?

115 Випишіть з текстів казок, народних пісень 4–5 речень з епітетами, порівняннями чи синонімами. Яка роль цих засобів в усній народній творчості?

116 ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ. Знайдіть лексичні помилки в оголошеннях. Відредагуйте усно ці повідомлення.

Кіоск не працює. На больничному.

У продажу є соняшницеве масло.

Увага! Поїзд прибуде із запізненням на два часа.

Вчасно і якісно виконаємо любе ваше замовлення.

Оголошуємо набір учнів до музикальної школи.

117 I. Спишіть речення, уникаючи лексичних помилок. Поясніть суть допущених помилок. Скористайтесь відповідями в додатках.

1. Мандрівка тривала дві неділі. 2. По радіо звучала його любима пісня. 3. Наталка старанно відноситься до своїх обов'язків. 4. Сергійко вірно відповів на запитання вчительки. 5. Назар на уроках уважний, не мішає іншим. 6. Слідуюче заняття гуртка відбудеться через тиждень.

II. Проведіть спостереження за мовленням ваших однокласників. На основі зібраного матеріалу підготуйте таблицю «Говори правильно».

III. Запишіть словосполучення правильно. Ви можете скористатися таблицею «Культура мовлення» на с. 46.

Поїхати на дві неділі, повернуся через два часа, не мішайте слухати, заказати піцу, переведіть текст, сьогодні тобі повезе, найсмачніше блюдо, являється знавцем мови, їздити на рибалку, приходити в любій день.

118 Підготуйте усне повідомлення на одну з мовознавчих тем: «Краса і багатство української синонімії», «Омоніми та багатозначні слова в мові», «Походження слова».

119 САМООЦІНКА. Продовжте усно фрази.

1. Під час вивчення теми «Лексикологія» я навчився (навчилася) багато нового. Наприклад...
2. Найлегшим під час опрацювання матеріалу для мене було...
3. Свої знання з теми я б оцінив (оцінила) на...

Готуємося до тематичного оцінювання

Виконайте завдання.

Перевірте виконання, користуючись відповідями в додатках.

1. У переносному значенні вжито всі виділені слова в рядку

А відкритий характер, грати на скрипці, глибока печаль
 Б запашний коровай, ніс людини, теплий погляд
 В холодний погляд, спадає вечір, рожеві мрії
 Г висока тополя, телефонувати другові, гірка правда

2. Немає лексичної помилки в сполученні

А музикальний слух	В парове молоко
Б освічені вулиці	Г спостережливий пункт

3. Синонімічний ряд утворюють слова

А золотий, золотим, золоті
 Б заморозки, приморозки, сніжки
 В гіллястий, крислатий, розкидистий
 Г ледарювати, лінивий, байдикувати

4. Омоніми використано в рядку

А золота голова – золотий перстень
 Б хитра лисичка – зібрати в кошик лисички
 В людина стогне – земля стогне
 Г гострий ніж – гострий на язик

5. Лексичну помилку допущено в рядку

А плутати слова	В вимикати світло
Б освітлена вулиця	Г мішати вчитися

6. Антоніми є в прислів'ї

А Якщо не розщупили горіх, то зерна не з'їси.
 Б Дерево міцне корінням, а людина – завзятістю.
 В Робиш добро – не кайся, робиш зло – зла й сподівайся.
 Г Не лише силою треба боротись, а й умінням.

7. Багатозначним є виділене слово в реченні

А Що вище дерево, то корінь глибше (*Нар. творчість*).
 Б І колишеться м'ята, і тремтить долина, і доріг тих багато, а вітчизна одна (*А. Малишко*).
 В Сипнули сніги – і забіліли поля, забілів світ (*Є. Гуцало*).
 Г Прийшла пора – і тільки осінь знає, яка за нею випаде зима (*В. Гужва*).

8. Доберіть слово, яким можна заповнити пропуск у реченні.

1. Велике й _____ серце було в Миколи.
2. На паркані заспівав _____ півень.

А людяний	В сусідський
Б людний	Г сусідній

9. Доберіть синоніми й антонім до виділеного слова.

Цю сорочку мені вишила материнська ласкова рука (В. Ярмуш).

10. Складіть два речення зі словом *гарячий* так, щоб у першому реченні це слово вживалося в прямому значенні, а в другому – у переносному.**ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ**

1. Що вивчає лексикологія?
2. Що називають лексичним значенням слова?
3. Дайте визначення прямого й переносного значень слів. Як виникає переносне значення? Наведіть приклади.
4. Що таке синоніми? Розкрийте їхню роль у мовленні.
5. У чому особливість омонімів? Наведіть приклади.
6. Чим омоніми відрізняються від багатозначних слів?
7. Які слова називають антонімами? Поясніть їхню роль у мовленні. Наведіть приклади.
8. Розкажіть про пароніми.
9. З якою метою укладають словники? Які словники ви знаєте? У чому особливість кожного з них?

Об'єднайтесь в групи. Придумайте та розіграйте в ролях рекламний ролик (сцену) на одну з поданих тем.

Проект**1. СЛОВА – СКАРБИ.**

Ця реклама має спонукати правильно добирати слова у властивому для них значенні.

2. ПЕРЛИНИ СИНОНІМІЙ.

Ця реклама має переконати в тому, що синоніми роблять наше мовлення виразнішим і яскравішим.

Урок розвитку мовлення**§ 16. ПИСЬМОВИЙ ДОКЛАДНИЙ ПЕРЕКАЗ ХУДОЖНЬОГО ТЕКСТУ РОЗПОВІДНОГО ХАРАКТЕРУ З ЕЛЕМЕНТАМИ ОПИСУ ПРЕДМЕТА**

120 I. Прочитайте текст. Під час читання запишіть ключові слова.

БЛАКИТНИЙ АЛМАЗ

У природі трапляються кольорові алмази: блакитні, рожеві, жовті. Один з блакитних алмазів пов'язують з іменем відомого мореплавця Васко да Гами.

Якось славетний капітан прогулювався палубою та милувався коштовним каменем. Алмаз було вправлено у важкий золотий пер-

стене. Камінь було ретельно огранено. Така обробка мала назву «троянда», алмазові вона надавала особливої краси. Бліскучі грані сяяли, здавалося, що алмаз світиться ізсередини.

Цієї миті повз капітана проходив кок, підсковзнувся та штовхнув його. **Спересердя** капітан замахнувся на матроса. Перстень зіскочив з пальця і впав в океан.

A. Тарабанов. Музика моря

Через чотири роки каравели* Васко да Гами знову опинилися на тому самому місці. Кок готував сніданок для команди. В одній зі скумбрій**, що їх спіймали матроси, він знайшов капітанів перстень!

Так, перстень був той самий! Але його прозора колись «троянда» стала блакитною! Так подіяла на алмаз морська вода за ті роки, що він лежав на **океанському** дні (За Р. Валусевим).

* *Каравéла* – старовинний вітрильний корабель з трьома або чотирма щоглами.

** *Ску́мбрія* – морська риба.

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Визначте тему й основну думку тексту, тип і стиль мовлення.
2. Зі скількох мікротем складається текст? Назвіть їх у порядку розміщення.
3. Складіть і запишіть план тексту.
4. Зверніть увагу на написання виділених слів. Запишіть слова і сполучення *мореплавець Васко да Гама, ретельно огранено, обробка «троянда», кок, каравела, скумбрія*.
5. Доберіть синоніми до слів *ретельно, спересердя*.
6. Прочитайте текст у друге.
7. За планом напишіть докладний переказ на чернетці. Після опрацювання чорнового варіанта перепишіть переказ у зошит.

МОЯ СТОРІНКА

ЯК ЦЕ БУЛО

БУТЕРБРОД ЧИ САНДВІЧ?

Слово бутерброд німецьке, воно складається з двох слів: *бутер* – «масло» і *брот* – «хліб».. Проте у нас це слово набуло значно ширшого, ніж первісне, значення: це може бути хліб із сиром, ковбасою, повидлом, а масла може й не бути. Цікаво, що німці наші «бутерброди без масла» звуть *тартинаами*. Про сандвіч розповідають таку історію: лорд Джон Сандвіч був пристрасним гравцем. Не бажаючи відриватися від карт, щоб повечеряти, він придумав зручний для нього вид бутерброда. Шматочок м'яса чи сиру він клав між двома скибками хліба, щоб не бруднити рук і ними карт. Власне кажучи, те, що ми беремо із собою до школи, у дорогу, – є нещо інше, як сандвіч, хоча ми звемо його теж бутербродом (А. Коваль).

СЛОВО ПРО СЛОВО

- ✓ Слово *пломбір* походить від назви французького міста Пломб'є. Саме тут і придумали цей вид морозива.
- ✓ Слово *магнолія* (рослина) завдячує прізвищу французького ботаніка XVII століття Магнолю.
- ✓ Слова *футбол*, *баскетбол*, *волейбол* мають спільну батьківщину – Англію. Частина *бол* (*ball*) у цих словах – по-англійськи «м'яч». А перші частини різняться: *фут* – «нога», *баскет* – «кошик», *волей* – «політ».
- ✓ Є слова, які за життя «придбали» величезне багатство значень. Наприклад, дієслово *ставати* має більше 20 значень, *іти* – аж 30, а іменник *крило* – 10.

НА ДОЗВІЛЛІ

ВЕСЕЛА ВІКТОРИНА

Дайте відповіді на запитання. Поміркуйте, що стало основою формулювання цих запитань.

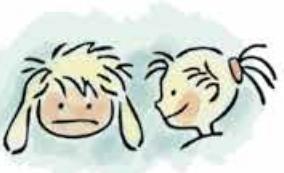
1. Якої коси не розчешеш?
2. Яким ключем хати не замкнеш?
3. На якій лаві не всидиш?
4. Яка мушка не літає?
5. Яку чéреду не женуть на пасовище?

УСМІХНІМОСЯ

* * *

- Дівчинко, ти любиш солодкий стіл?
 - Ні, я люблю солодкі десерти.
- * * *
- У якому під'їзді ти живеш?
 - Я живу в квартирі, а не в під'їзді, – обурився хлопець.

У тобі, мово, неосяжна душа народу.

С. Плачинда

Будова слова. Орфографія

Ви знатимете:

- з яких значущих частин складаються слова;
- особливості будови вивчених частин мови.

Ви вмітимете:

- розбирати слова за будовою;
- розрізняти форми слова і спільнокореневі слова;
- складати речення з використанням слів із суфіксами й префіксами, що надають мовленню емоційного забарвлення й виразності;
- правильно писати слова з вивченими орфограмами.

Будова слова – це розділ науки про мову, що вивчає значущі частини слова, їхнє значення і функціонування.

§ 17. ОСНОВА СЛОВА ТА ЗАКІНЧЕННЯ. ЗМІННІ Й НЕЗМІННІ СЛОВА

Про те, що виражаютъ основа слова і закінчення, про нульове закінчення, а також про слова, які не мають закінчень

ПРИГАДАЙМО. 1. Що таке основа слова? 2. Як визначити закінчення у слові?

121 А. Прочитайте словосполучення. Визначте в них головні й залежні слова.

Рвати яблука, вишневого варення, працювали за комп’ютером.

Б. Дайте відповіді на запитання.

1. У якому відмінку й числі вжито виділений іменник?
2. У якому числі, відмінку й роді вжито виділений прикметник?
3. У якій особі й числі вжито виділене дієслово?

В. Яка значуща частина слова (корінь, суфікс, закінчення) допомогла вам відповісти на ці запитання? Яка роль цієї частини в слові?

Значущі частини

Слово має здатність ділитися на найменші **значущі частини**, які є будівельним матеріалом для нього.

Закінчення

Закінчення – це значуща частина слова, яка змінюється. **НАПРИКЛАД:**

соловейк о	зимов ий	ход имо	ліс □
соловейк у	зимов ого	ход иш	ліс у
соловейк и	зимов ому	ход ите	ліс и

Закінчення може бути **звуковим** і **нульовим**.

Ззвуковим називають закінчення, що виражене звуком і позначене на письмі буквою.

Нульове закінчення

Нульовим називають закінчення, що не виражене звуком і не позначене буквою. **ПОРІВНЯЙМО:**

Нульове закінчення	Ззвукове закінчення
хліб □	хліб ом
яблунь □	яблун и

Роль закінчення

Закінчення служить для зв'язку слів у словосполученні та реченні. Закінчення виражає **граматичне значення** слова (*рід, число, відмінок, час тощо*). **НАПРИКЛАД**, у слові хліб нульове закінчення виражає таке граматичне значення: чоловічий рід, одна, називний відмінок.

Основа

Основа слова – це частина слова без закінчення. **НАПРИКЛАД**: дуб, блакитний, прочитали.

Основа виражає **лексичне** значення слова. До її складу входить корінь, а також префікс (префікси) і суфікс (суфікси). **НАПРИКЛАД**: ліс, гірський, приклад, заземлений.

122 I. Використавши подані слова, відновіть прислів'я й запишіть.

1. **Голова**, без, розум, як, ліхтар, без, свічка. 2. I, сила, перед, розум, никну. 3. Що, написано, перо, не, вивезеш, і, віл. 4. Їж, борщ, з, гриби, держу, язык, за, зуби. 5. Гарними, розмови, гості, не, наситиш.

II. Позначте закінчення й основу виділених слів (у записаних прислів'ях).

123 I. Випишіть по п'ять слів з нульовим і звуковим закінченням. Позначте основи.

Біжимо, **ніч**, шелестимо, зеленій, картоном, ночами, біжиш, зеленого, ночі, шелестиш, зелене, біжу, картону, зелений, біжать, **картон**, ніччу, шелестять.

II. Доведіть, що виділені слова мають нульове закінчення.

124 Назвіть якомога більше закінчень, які може мати кожне з поданих слів.
Веселка, веселковий.

Незмінні слова

Закінчення мають лише змінні слова. **Незмінні слова** не мають закінчень.

Незмінними є:

- прислівники (*зверху*, *вночі*, *високо*);
- неозначенна форма дієслова (*ходити*, *читати*);
- окремі іменники іншомовного походження (*кіно*, *поні*, *журі*, *ательє*).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Слова з **нульовим закінченням** потрібно відрізняти від слів, у яких немає закінчень. Так, слова дуб, будинок мають нульове закінчення, яке стає звуковим («видимим») при зміні слова. А слова наодинці, швидко закінчень не мають, бо це **незмінні** слова.

125 ЧОМУ ТАК? Поясніть, чому в словах першої групи є закінчення, а другої – немає.

1. Далекий, гора, літо, вихід.
2. Далеко, вгорі, влітку, ходити.

126 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Розподіліть між собою групи слів. Випишіть послідовно незмінні слова. Обміняйтесь зошитами й перевірте виконання.

Група 1. Узимку, веселка, журі, горвати, горобець, обідати, далекий, раненько, образно, написаний, далеко.

Група 2. Улітку, веснянка, жуви, солодкий, голосно, обгородити, вибігаю, радіти, опівночі, червоний, дивно.

КЛЮЧ. Підкресліть у кожному виписаному слові першу букву. Якщо завдання виконано правильно, то з підкреслених букв можна прочитати назву міста, у якому розміщено зображеній на фото замок.

127 I. Запишіть слова в три колонки.

Зі звуковим закінченням	З нульовим закінченням	Без закінчення

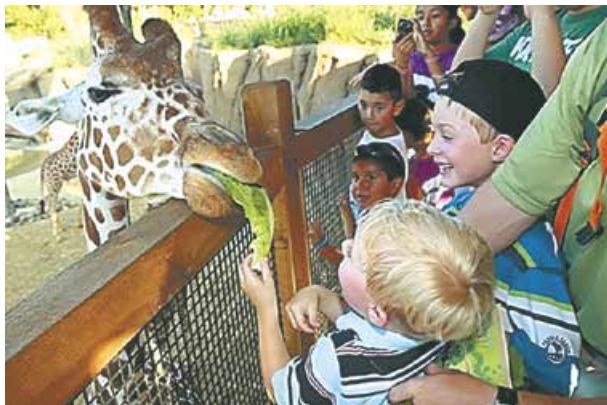
Лісник, лісники, далеч, далеко, далекий, височина, високо, вись, вчора, вчораши, поні, кінь, зебра, перехід, виходити, ходжу, малюнок, зоопарк, аrena, метро, осінній.

II. Із двома словами останньої колонки (на вибір) складіть і запишіть речення.

128 ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ. Уявіть, що ви відвідали зоопарк, а ваші рідні, друзі попросили вас розповісти, що там бачили, яких звірів фотографували, біля якої тварини затрималися найдовше. Складіть розповідь (5–9 речень), використавши 3–5 незмінних іменників – назв тварин.

*барвистий какаду
кумедний шимпанзе
шивидкий кенгуру
маленький поні
червоний фламінго
лютий ґрізлі*

§ 18. КОРІНЬ СЛОВА. СПІЛЬНОКОРЕНЕВІ СЛОВА ТА ФОРМИ СЛОВА

Про те, як правильно визначити корінь у слові, про слова зі спільним коренем, а також про роль цих слів у тексті

129 А. Прочитайте вірш. Поміркуйте, чи можна виділені слова вважати спільнокореневими.

Світлячка, що в травах мерехтів,
Обережно вінс я до **світлиці**.
Вимкнув **світло**, але він **світиться**
В кам'яному брані не хотів.

Я тоді надвір його узяв,
І стріпнулись криленята кволі,
І, відчувши, що ізнов на волі,
Світлячок од щастя засіяв.

M. Луків

Б. Поміркуйте, чи будуть спільнокореневими слова *світлячок* і *світлячка*.

В. Зробіть висновок про особливості спільнокореневих слів.

Корінь слова

Корінь слова – це головна значуща частина слова, яка спільна для всіх спільнокореневих слів і виражає їхнє загальне лексичне значення.

НАПРИКЛАД: *літо*, *літечко*, *по-літньому*, *влітку*. Усі ці слова пов'язані загальним лексичним значенням – віднесеності до пори року, що настає після весни. Це значення виражає корінь *літ*.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Унаслідок чергування звуків корінь може змінювати свій звуковий склад.

НАПРИКЛАД: *друг* – *друзі*; *сидіти* – *сиджу*; *вітер* – *вітрю*.

Спільнокореневі слова

Слови зі спільним коренем, але з різними лексичними значеннями називають спільнокореневими.

НАПРИКЛАД: *мороз*, *морозиво*, *заморожений*.

Форми слова

Потрібно розрізняти спільнокореневі слова і форми слова. **Форми слова** мають одну й ту саму основу, але різні закінчення й різняться між собою лише граматичними значеннями.

ПОРІВНЯЙМО:

Спільнокореневі слова	Форми слова
<i>літо</i>	<i>літ</i> о
<i>літній</i>	<i>літ</i> а
<i>влітку</i>	<i>літ</i> ом

130 Чому так? Поясніть, чому слова першої групи є спільнокореневими, а другої – ні.

1. Горе, горювати, горенько, загорювали.
2. Горе, горіти, горище, загорнути.

131 Позначте в словах корені, дібравши усно до цих слів по 2–3 спільнокореневих.

Барабан, пролісок, зелений, шість, книга, ходити, дуб.

132 I. Запишіть слова у дві колонки: 1) спільнокореневі зі словом читанка; 2) форми слова читанка.

Читанці, читацький, читанки, читанкою, читати, читець, читанок, перечитати, читаночками.

II. Поясніть, як ви розрізнили спільнокореневі слова й форми слова. У словах першої колонки позначте корені, а в словах другої колонки – закінчення.

133 Прочитайте зашифровані слова. Який корінь їх об'єднує?

ака, анути, ник, розакути, заакути.

134 I. Прочитайте текст. Що нового для себе ви дізналися? Яким би екстремальним видом спорту ви хотіли б зайнятися? Що для цього потрібно?

ЕКСТРЕМАЛЬНІ ВИДИ СПОРТУ

При слові «екстрим» багато хто відразу думає про парашутний спорт. Перші стрибки з парашутом ви робите з невеликої висоти разом з інструктором. Згодом вам дозволять відчути дух вільного падіння самостійно. Сьогодні школи парашутного спорту є практично в кожному місті, де є спортивний аеродром.

Більш небезпечним видом спорту є сплав по гірських річках, які дуже непередбачувані. Пороги, несподівані течії підстерігають сміливців на їхньому шляху. Крім того, спортсмену потрібно мати якісне спорядження та екіпіровку.

Не можна залишити без уваги альпінізм. Він небезпечний навіть зі страховкою – дуже часто альпіністи отримують важкі травми, але після лікування знову йдуть у гори. Якщо ви вирішите зайнятися альпінізмом,

Спільнокореневі слова

вам знадобиться досвідчений інструктор, який допоможе зробити перші кроки.

Головне – дотримуватися правил елементарної безпеки. Не прагніть спробувати все й відразу; починайте з азів, і тоді у вас з'явиться можливість стати професіоналом (*З довідника*).

II. Знайдіть у тексті спільнокореневі слова. Простежте, як вони допомагають зв'язати речення в тексті.

III. Поясніть лексичні значення виділених слів. Доберіть до них спільнокореневі. За потреби скористайтесь тлумачним словником.

135 Згрупуйте спільнокореневі слова й запишіть. Доберіть до кожної групи слів ще по одному спільнокореневому. Позначте корені, закінчення.

Морський, водяний, водити, теплий, заводити, моряк, нарада, примор'я, наводити, підводник, море, тепло, водянистий.

136 Поясніть відмінність у значенні слів: а) водяний, водянистий; б) земний, земляний. З кожним із цих слів складіть словосполучення «іменник + прикметник». За потреби скористайтесь тлумачним словником.

137 I. Спишіть слова, позначте корені та закінчення.

Птах, пташеня, пташиний, пташечка, радий, радість, радісна, висота, високий, превисокий, **заморський, невеликий**.

II. До виділених слів доберіть усно по одному спільнокореневому слову. Складіть із дібраними словами одне речення (письмово).

138 Прочитайте речення. Знайдіть у них помилки, пов'язані з невірним уживанням спільнокореневих слів. Запишіть речення, уникаючи помилок. Скористайтесь поданою нижче рубрикою «Культура мовлення».

1. Річні оцінки цього року в мене найкращі. 2. Ми зробили з паперу пташкових птахів. 3. Щоранку я роблю ранкову зарядку. 4. Бабуся назбирала малини і зварила малинове варення. 5. Нові робітники швидко виконали роботу.

КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
проїзд пасажирським транспортом	проїзд пасажирів пасажирським транспортом
побудували будинок із цегли	побудували цегляний будинок із цегли
працівники взялися до роботи	робітники взялися до роботи

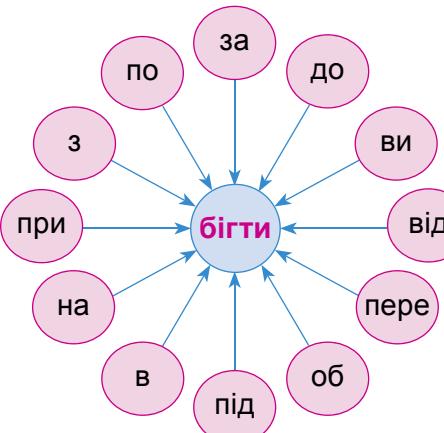
§ 19. ПРЕФІКС І СУФІКС

Про те, як визначити префікс і суфікс, про їхню роль у слові, а також про слова з емоційним забарвленням

 139

A. Розгляньте схему.

Б. Поясніть, які додаткові значення вносять префікси до лексичного значення дієслова *бігти*.

В. Зробіть висновок про роль префіксів.

Префікс (*від лат. *prae* – попереду і *fixus* – прикріплений*) – це значуща частина слова, яка стоїть перед коренем і служить для утворення нових слів. **НАПРИКЛАД:** *пречудовий, виїхати, передплата, спитати, безхмарний*.

140

I. Спишіть слова, позначте в них корені й префікси.

Невеликий, предобрий, добудувати, перебудувати, присипати, передосінній, прочитати, безземельний.

II. З одним поданим словом (на вибір) складіть і запишіть речення.

141

ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Розподіліть між собою слова: *клейти, копати*.

Утворіть кожен за допомогою префіксів якнайбільше нових слів від свого дієслова й запишіть. Позначте префікси. Обміняйтесь зошитами й перевірте одне в одного правильність виконання.

142

Доберіть до поданих слів антоніми. Запишіть утворені антонімічні пари. Позначте префікси й корені.

Розв'язаний, відв'язаний, вмикати, вилізати, вдихати, відзвітати, прихилятися.

 143

I. Спишіть слова, позначте в них префікси.

Співучасник, списати, примазати, протитанковий, міжміський, прочитати, надписати, передосінній, прабаба.

II. Доберіть до трьох слів (на вибір) і запишіть слово з таким самим префіксом. З двома дібраними словами складіть і запишіть речення.

Суфікс

Суфікс (*від лат. sufficis – прикріплений*) – це значуща частина слова, яка стоїть після кореня і служить для утворення нових слів. **НАПРИКЛАД:** *палаць*, *бідний*, *бігли*, *сріблястий*, *сільський*, *дівчина*, *далеко*, *ходить*.

Творення слів

Для утворення слів тієї чи іншої частини мови використовують певні суфікси. **НАПРИКЛАД:**

- суфікси *-ар(-яр)*, *-иц*, *-ист*, *-іст*, *-тель* служать засобом творення **іменників** (*газетяр*, *шахіст*, *учитель*);
- суфікси *-н*, *-ив*, *-ськ*, *-енък* служать для творення **прикметників** (*осінній*, *красивий*, *морський*);
- суфікси *-и*, *-а*, *-ва*, *-ува*, *-ти* допомагають утворювати **дієслова** (*писати*, *просити*, *зимувати*).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Прислівники та неозначена форма дієслова не мають закінчень, тому після кореня в них можуть бути лише суфікси. **НАПРИКЛАД:** *швидко*, *ходити*, *нести*.

144 ЧОМУ ТАК? Поясніть, чому в словах першої групи виділені букви входять до складу закінчень, а в словах другої – до складу суфіксів.

1. Молоко, квіти, вітру
2. Глибоко, щоранку, читати

145 I. Запишіть слова в три колонки: 1) іменники; 2) прикметники; 3) дієслова.

Матуся, дубок, дрібненький, перечитати, зубчик, відлітати, активний, сушений, шахтар, човники, мудрість, записала, водичка, бетонний.

II. Виділіть суфікси й закінчення (де це можливо).

146 I. Спишіть слова, позначте в них корені, суфікси, закінчення.

Весняний, зимовий, літній, осінній, плазмовий, читач, сніжок, малесенський, легенський, одесит, херсонський.

II. З одним поданим словом (на вибір) складіть і запишіть речення.

Емоційне забарвлення

Окремі суфіксальні й префіксальні слова можуть надавати тексту **емоційного забарвлення** та виразності. Слови з відтінками здрібніlostі, пестливості, ласкавості, ніжності, зневаги, збільшеності, згрубіlostі тощо можна утворити за допомогою **суфіксів**.

НАПРИКЛАД: *вітер* – *вітерець*, *вітрюган*; *кіт* – *котик*, *котище*; *хлопець* – *хлопчена* – *хлопчишко*, *діти* – *дітоньки* – *діточки* – *дітки*.

Особливої експресії, відтінку урочистості набувають слова з префіксами *по-*, *па-*, *пра-*, *уз-*. **НАПРИКЛАД:** *паморозь*, *прадавній*, *порозходилися*.

147 Прочитайте слова, знайдіть у них корені й суфікси. Поясніть відмінність у лексичному значенні слів. Які суфікси надають словам відтінку згрублості, а які – пестливості?

Скрипка – скрипаль – скрипочка; вітер – вітерець – **вітрище**; ведмідь – ведмедик – ведмедище; квіти – квітень – квітник – квітувати.

148 Перебудуйте подані речення, посиливши їхнє емоційне забарвлення й виразність. Для цього замініть виділені слова спільнокореневими із суфіксами позитивної чи негативної оцінки.

ЗРАЗОК. *Здалося, що десь близько пролетіла сова.* – *Здалося, що десь близенько пролетіла сова.*

1. Посіявся **рясний дощ**. 2. Перед нами розкинувся **ліс**. 3. Вовк повільно підкрадався до села. 4. З-під торішнього листя пробилася перша **трава**. 5. **Вітер** висе голодним вовком.

149 I. Прочитайте текст. Обґрунтуйте написання виділених слів. Напишіть текст під диктовку. Написане уважно звірте з надрукованим.

СТЕЖИНА

Якщо дружити зі **стежиною**, вона багато цікавого розповість. Тетянка вийшла на ґанок, а стежинка неначе взяла її за руку і повела за собою.

Довкола картопелька цвіте **біло-рожево**, соняхи в золоті **бубни** вигупують. Зелений огірочок виповз із **грядки** на **стежку**. Квасоля-повитиця **пишається** на високих тичках, їй звідтіля все видно. А гарбуз та гарбузиха з гарбузенятами сховалися під лапатим листям, щоб сонце не напекло (За В. Чухлібом).

II. Вишишіть іменники, яким суфікси надають зменшувально-пестливого відтінку. З якою метою ці слова використано в тексті? Позначте в них суфікси.

III. Доберіть із тексту по одному слову, які відповідали б таким схемам:

- 1.
- 2.
- 3.

150 Виконайте завдання одного з варіантів.

ВАРИАНТ А. Складіть невелику казку, текст якої містить слова із суфіксами, що надають значень збільшеності та згрубіlostі.

ВАРИАНТ Б. Доберіть фольклорний твір (колискову, забавлянку, утішку), текст якого містить слова із суфіксами, що надають значень зменшуваності й пестливості.

151 Виконайте завдання одного з варіантів.

ВАРИАНТ А. Запишіть не менше 8 назв різних овочів і фруктів зі зменшувально-пестливими суфіксами. Складіть і запишіть п'ять речень з дібраними словами. Поясніть, якого забарвлення надали ці слова реченням.

ВАРИАНТ Б. Запишіть не менше 8 назв різних овочів і фруктів зі зменшувально-пестливими суфіксами. Напишіть невеликий текст (5–7 речень) на тему «Влітку на городі», використавши деякі з дібраних слів. Поясніть, чи надали ці слова вашому тексту емоційного забарвлення й виразності.

Розбір слова за будовою*Послідовність розбору*

1. Визначити закінчення й основу.
2. Визначити корінь, дібравши спільнокореневі слова.
3. Визначити префікс (префікси), суфікс (суфікси).

Зразок усного розбору

Липень. Слово має нульове закінчення. Основа слова – **липень**.

Добираючи спільнокореневі слова (**липа**, **липневий**, **липовий**), виділимо корінь – **лип**. Після кореня є суфікс **-ень**.

Зразок письмового розбору

Липень

152 I. Прочитайте виразно текст, виділяючи найважливіші за змістом слова підвищеннем голосу. Знайдіть речення, у якому виражено основну думку прочитаного.

Батьківщина – це дім. Дім, де ти народився, **виріс**, з якого **щоранку** біжиш у школу й куди повертаєшся. Дім, у якому легко й радісно жити. І байдуже, чи буде то **хатина** в тайзі, чи шістнадцятиповерховий **красень** на березі **великої** річки, чи юрта в **далекій** тундрі... (Л. Захар'їн).

II. До яких частин мови належать виділені слова?

III. Виконайте усно й письмово розбір виділених слів за будовою.

153 **ПОСПІЛКУЙТЕСЯ.** Що, на вашу думку, означає любити рідну землю?**154** Доберіть і запишіть слова за схемами.

1. 2. 3.

155 Спишіть слова й розберіть їх за будовою.

Навушник, премудрий, Одеса, задніпровський, лісок, лісовий, пролісок, передосінній, сніжечок, пташиний.

Урок розвитку мовлення

§ 20. ПИСЬМОВИЙ ТВІР-ОПИС ПРЕДМЕТА В ХУДОЖНЬОМУ СТИЛІ

ПРИГАДАЙМО. Що таке опис?

156 I. Чи є у вашій кімнаті, на подвір'ї будинку або в школі найбільш краси-
вий чи улюблений вами предмет? Як би ви могли його описати?

II. Розгляньте ілюстрацію. Доберіть слова (словосполучення), за допомогою
яких можна передати зовнішній вигляд зображеного предмета.

Петриківський розпис

**Опис
предмета**

Описати предмет означає назвати його ознаки, а та-
кож ознаки його частин.

Структура твору-опису предмета

Частини	Про що пишемо (на вибір)
<i>Зачин</i>	Загальне враження від предмета, уявлення про нього; як цей предмет з'явився в мене; для чого використову- ють предмет тощо
<i>Основна частина</i>	Опис: колір, форма, розмір, матеріал тощо
<i>Кінцівка</i>	Мое ставлення до предмета; місце предмета в моєму житті тощо

**Художній
опис**

Художній опис відображає предмети в яскравій, об-
разній формі з метою емоційного впливу на читача.
**У такому описі використовуємо художні засоби (по-
рівняння, епітети та ін.).**

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

До опису можна поставити загальне питання **який?**

- 157** I. Прочитайте текст. Визначте його стиль мовлення. Доведіть, що в тексті подано опис предмета, а не розповідь про нього.

Я тримаю в руках новенький олівець. Він виблискує на сонці своїми шістьма гранями. Олівець одягнений у жовту сорочку і схожий на сонячний промінчик. На одежині вишите візерунок з яскравих цифр і букв. Я застругую олівець, знімаю з нього дерев'яні кучерики. З-під них визирає гострий, як голка, носик чорного кольору зі сталевим відблиском. Це – стержень, серцевина невтомного трудівника. А ще олівець має маленьку гумову шапочку, якою вправлятиме мої помилки.

З таким помічником я залюбки ходитиму до школи.

II. Простежте, як розгортається думка в тексті. Для цього визначте, який предмет описано в тексті. Що нового ми дізнаємося про цей предмет з кожного наступного речення?

III. Знайдіть використані в описі художні засоби (епітети й порівняння), слова в переносному значенні.

- 158** I. Виберіть один з предметів, який є у вашому портфелі (будинку, квартири, дворі, класі). Уважно роздивіться предмет, його частини, назвіть ознаки.
II. Складіть план твору-опису цього предмета. За планом письмово опишіть предмет у художньому стилі. Використайте слова із суфіксами та префіксами, що надають тексту емоційного забарвлення й виразності. Скористайтесь поданим нижче орієнтовним планом.

Орієнтовний план твору-опису предмета

1. Як предмет з'явився в мене?
2. Розмір і форма предмета.
3. Колір (запах, смак) предмета.
4. Матеріал, з якого зроблено предмет, оздоблення.
5. Частини предмета, їхні розміри, форма, колір.
6. Я люблю користуватися предметом.

ПАМ'ЯТКА

Як складати твір-опис предмета чи тварини за картиною

1. Уважно розглянути картину. Визначити, що на ній зображене, відчуття настрою художника. Звернути увагу на кольорові особливості картини.
2. Розглянути предмет (тварину), який ви бажаєте описати. Звернути увагу на деталі, що розкривають його образ.
3. Визначити тему й основну думку майбутнього висловлення. Скласти план.
4. У вступі назвати картину, її автора, стисло зазначити, що зображене на полотні.
5. В основній частині описати предмет (тварину).
6. У висновку передати своє враження від предмета (тварини): чи сподобався він вам? Чому?

159

Пригадайте якийсь із фантастичних предметів, які згадано в казках, мультфільмах чи кінофільмах (чарівну паличку, шапку-невидимку, меч тощо). Складіть художній твір-опис цього предмета. За бажання намалюйте цей предмет (на окремому аркуші).

160

I. Розгляньте репродукції картин К. Білокур. Що на них зображенено? Чи можна якийсь із предметів вважати другорядним, зайвим? Яке враження спровокають картини на вас?

II. Складіть усно твір-опис яблука або глечика за картиною Катерини Білокур (у художньому стилі). Скористайтеся довідкою й пам'яткою, поданою на с. 67.

ДОВІДКА. Яблуко червонощоке, свіже, велике, кругле; відчуваєш аромат яблук; кольори яскраві, соковиті.

К. Білокур. Натюрморт з колосками і глечиком

К. Білокур.
Богданівські яблука

§ 21. ОРФОГРАМИ В ЗНАЧУЩИХ ЧАСТИНАХ СЛОВА

Про написання букв у префіксах, коренях, суфіксах, закінченнях

161 Прочитайте слова. Знайдіть орфограми та, пригадавши вивчене в початкових класах, поясніть написання.

Український, під дощем, осінній, весняний, надписати, розказати, сказати, обличчя.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Префікси **над-**, **під-**, **від-**, **од-** завжди пишемо з буквою **д**. **НАПРИКЛАД:** відпочити, підписати, надрізати.

162 I. Спишіть слова, розкриваючи дужки. Виділені слова розберіть за будовою.

Пі(д,т)садити, (з,с)писаний, (з,с)казати, бе(з,с)тактний, (з,с)давати, ві(д,т)починок, ві(д,т)ходити, пш(е,и)ниця, з(е,и)мельний, морс(ъ)кий, під плащ(е,о)м, аркуш(е,о)м, на(д,т)пилювати, вікон(н)ий, узліс(с)я, херсонс(ъ)кий.

II. З двома поданими словами (на вибір) складіть і запишіть речення.

**е, и
в суфіксах**

Запам'ятайте деякі закономірності в написанні *e* та *и* в суфіксах:

- букву *i* пишемо в суфіксах *-ик*, *-иц(я)*, *-чик*, *-ив(о)*, *-иц(е)*, *-исък(о)*. **НАПРИКЛАД:** *братик*, *вогнище*, *морозиво*;
- букву *e* пишемо в суфіксах *-ечк-*, *-енък-*, *-есенък-*, у словах зі зменшено-пестливим значенням. **НАПРИКЛАД:** *рученъка*, *донечка*, *бильшенъкий*.

163 I. Запишіть слова під диктовку вчителя. Написане уважно звірте з надрукованим. Виділіть суфікси й обґрунтуйте написання в них ненаголошених голосних.

Палиця, гарнесенький, стрічечка, **ніженська**, промінчик, меншенький, корінчик, працівник, печиво, рівнесенький, **ключик**, тонесенький, доріженська.

II. Доберіть і запишіть спільнокореневі слова до виділених слів.

164 I. Прочитайте вірш. Якою ви уявляєте кобзу, зроблену вітром? Які почуття викликає у вас вітер? Як слід читати його слова?

ВЕСНЯНИЙ ВІТЕР

Вітер зробив собі кобзу,
кобзу **велику** дуже:
стільки в ній струн великих,
скільки **дерев** у лісі,
стільки в ній струн маленьких,
скільки в **степу** травинок.

Вітрові грім сміяється:

– Ну та й музіка з тебе!
Он яку кобзу маєш,
тільки не чутъ, як граєш!

Вітер шумів **тихенько**:

– Я не для тебе, громе,

ту свою кобзу маю,
ту свою пісню граю.
Граю я птицям раннім,
граю вітрилам білим,
граю я тихо-тихо,
я ж бо – **весняний** вітер.

Є. Горева

ІІ. Пригадайте правила написання букв *e*, *и* в корені слова. Випишіть виділені слова. Обґрунтуйте написання.

ІІІ. Знайдіть і випишіть слова із суфіксами, що надають тексту емоційного забарвлення. Розберіть ці слова за будовою.

165 І. Спишіть прислів'я, уставляючи на місці пропуску букву *e* або *i*. Обґрунтуйте написання. Підкресліть орфограми в коренях слів.

1. Що нині ут..че, те завтра не зловиш. 2. В..рба водою живе, в..рба воду і б..реже. 3. Тиха вода високі б..реги підм..ває. 4. Набалакався – і в торбу не вб..реш. 5. З ким пов..дешся, того й наб..решся. 6. Під л..жачий камінь вода не т..че.

ІІ. Поясніть, як ви розумієте зміст записаних прислів'їв. Опишіть життєву ситуацію, за якої можна було б використати останнє прислів'я.

166 Поставте дієслова у формі другої особи однини теперішнього часу й запишіть у дві колонки: а) з буквою *e* в закінченні; б) з буквою *i* в закінченні.

ЗРАЗОК. Косити – косиш.

Писати, кричати, малювати, гукати, читати, заходити, телефонувати, стріляти, просити, викосити, знаходити.

§ 22. НАПИСАННЯ ПРЕФІКСІВ *ПРЕ-*, *ПРИ-*, *ПРИ-*

Про правила написання букв e, i, i на позначення сумнівних голосних у префіксах

167 А. Прочитайте подані парами слова. Чи виразно в них звучать ненағошенні *e*, *i* в префіксах?

Предобрий – придобритися; премудрий – примудритися; претихий – притихнути; престарий – пристаркуватий.

Б. Який префікс можна замінити словом *дуже*?

В. Зробіть висновок, як можна перевірити написання префіксів *пре-*, *при*.

Префікс *пре-*

Префікс *пре-* пишемо в прикметниках і прислівниках для вираження найвищого ступеня ознаки. Цей префікс за значенням відповідає слову *дуже*. **НАПРИКЛАД:** *премудрий* (*дуже мудрий*), *превисоко* (*дуже високо*).

Префікс *пре-* пишемо також у запозичених зі старослов'янської мови словах *презирство*, *презирливи*, *пресвященни*, *преподобни*, *престол* і под.

Префікс *при-* пишемо в словах, що означають:

- наближення, приєднання до чогось (*приїхати*, *приклесний*);
- неповноту дії чи ознаки (*присісти*, *приморожений*, *прикиснути*);
- знаходження біля чогось (*прикордонний*, *пригірок*).

Префікс *при-*

**Префікс
*pri-***

Вимова

Префікс *pri-* пишемо лише в трьох словах: *прізвище*, *прізвисько*, *прірва*.

Ненаголошений голосний [e] у префіксі *пре-* у вимові наближається до [i].

Ненаголошений голосний [i] у префіксі *при-* у вимові наближається до [e].

ОРФОГРАМА

- Букви *e*, *i*, *i* в префіксах

168 I. Прочитайте виразно слова вголос, звертаючи особливу увагу на вимову префіксів *пре-*, *при-*.

Пришити, присадибний, предовжелезний, прибудувати, презавзя-
тий, прищеплювати, придорожній, презлий, прибережний, при-
землитися, привокзальний, премудрий, приїздити, приковувати,
прикордоння, преніжний.

II. Запишіть слова в три колонки залежно від значення префікса.

Наближення, приєднання до чогось	Знаходження біля чогось	Найвищий ступінь ознаки

III. Складіть і запишіть з одним словом кожної колонки речення.

169 Спишіть слова, уставляючи пропущену букву *e*, *i* або *i*. Обґрунтуйте написання. Правильність написання перевірте за орфографічним словником.

Пр..вітати, пр..щедрий, пр..звище, пр..лютий, пр..порошений, пр..-
правлений, пр..здоровий, пр..танцювати, пр..солодкий, пр..сісти,
пр..землений, пр..дорого, пр..галъмувати, пр..горіти, пр..чудово, пр..-
ва, пр..гіркливий, пр..гіркий.

170 ЖИТТЕВА СИТУАЦІЯ. I. Уявіть, що вам потрібно попросити дорослих про допомогу. Замініть подані сполучення слів словом-синонімом.

Прошу тата (маму)

приєднати за допомогою гвинта;
приєднати за допомогою молот-
ка і цвяхів.

Прошу дідуся (бабусю)

приєднати за допомогою мотуз-
ки; приєднати за допомогою гол-
ки з нитками.

II. Складіть усно одне речення-прохання з утвореним словом (на вибір).

171 Доберіть до поданих слів спільнокореневі з префіксами *пре-*, *при-*. Якого значення надали словам префікси? Запишіть діbrane слова, підкресліть та поясніть орфограму в префіксах.

Дніпро, поганий, солити, звати, колоти, пудра, дорбога, солодкий,
копати, кропити, святий, чудовий, лаштувати, съорбати, чіпляти, за-
чиняти, згадати, старець, заховати, мудрий.

172 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Складіть кожен словниковий диктант (8 слів) на правопис префіксів *пре-, при-, роз-, без-, з- (зі-, с-)*. Продиктуйте одне одному дібрані слова. Перевірте правильність написання.

173 I. Запишіть слова у дві колонки: 1) з префіксами; 2) без префіксів. Поясніть лексичні значення слів другої колонки.

Презентація, привілей, предківський, прекрасно, пріоритет, престиж, прем'єра, презлющий, прибережжя, президент, престрашений, преамбула, предвічний.

II. Випишіть із тлумачного словника або словника іншомовних слів п'ять слів з початковою частинкою *пре-*, яка входить до складу кореня.

174 Складіть 2–3 речення-компліменти (для привітання з днем народження, святом) з використанням слів із префіксом *пре-*.

175 I. Спишіть слова, уставляючи на місці пропуску букву *e*, *и* або *i*.

1. Пр..кривати, пр..чисте, пр..смачно, пр..гірклив, пр..кордонний, пр..рва, пр..мотаний, пр..жовклив, пр..старанно, пр..стол, пр..спущений, пр..ярок, пр..черствлій.

2. Пр..буток, пр..чудовий, пр..хворіти, пр..завзято, пр..вабливий, пр..міський, пр..звище, пр..чорнілий, Пр..дніпров'я, Пр..карпаття, пр..зирство, пр..гірок, пр..освящений, пр..красний, пр..крашений.

II. З одним поданим словом (на вибір) складіть усно речення.

176 I. Спишіть речення, уставляючи в префіксах пропущену букву *e* або *i*. Обґрунтуйте свій вибір.

1. Пр..дорожні берези струшували холодну росу (*M. Стельмах*).
 2. Ліс пр..брався в іній та ожеледь (*Г. Тютюнник*). 3. А пр..мудрим умам, роботячим рукам перелоги орати (*Т. Шевченко*). 4. Стоять дереви, мов зелені коні, що в літо пр..скакали із весни (*В. Малишко*).
 5. Тихо сіяв на пр..в'яле листя, на пр..смажені трави і хліба дрібний, як роса холодний, дощ (*С. Васильченко*).

II. Розберіть за будовою виділені слова.

§ 23. УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО З РОЗДІЛУ «БУДОВА СЛОВА. ОРФОГРАФІЯ»

177 I. Прочитайте текст. Визначте його тему й мікротеми. Що нового ви дізналися?

УКРАЇНЦІ – ЗІРКИ СВІТОВОГО БАЛЕТУ

Уродженці Києва Вацлав Ніжинський і Сергій Лифар стали одними з найяскравіших зірок за всю історію світового балету.

«Бог танцю» Вацлав Ніжинський на сцені повністю перевтілювався – глядачів вражали його легендарний **стрибок** і здатність зависати в повітрі, витончена грація, абсолютне розуміння стилю.

Сергія Лифара називали «добрим генієм балету ХХ століття». У юності він співав у церковному хорі Софійського собору, відвідував

клас фортепіано в Київській консерваторії. Понад тридцять років був солістом, хореографом, керівником балетної трупи «Гранд-опера» у Франції. Відірваний від батьківщини, він до кінця життя думками линув на береги Дніпра. І на своїй могилі на паризькому кладовищі заповів написати лише чотири слова: «Serg Lifar de Kiev» – «Серж Лифар із Києва».

H. Віллон. Балет

Сьогодні естафету В. Ніжинського й С. Лифаря підхопив український танцівник, вихованець Київського хореографічного училища Іван Путров – одна з найяскравіших зірок **світового балету**. На його спектаклі в Лондоні спеціально приїздять шанувальники з Америки, Японії, Австралії, з усієї Європи.

Неможливо уявити світовий балет без плеяди* яскравих талантів з України (*Із журналу*).

* *Плеяда* – група визначних діячів у якійсь галузі.

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Випишіть по три слова зі звуковим і нульовим закінченням. Які граматичні значення виражають ці закінчення?
2. Випишіть декілька слів, які стосуються музичного й хореографічного мистецтв. Доберіть до них спільнокореневі. Виділіть корені.
3. Виконайте письмовий розбір виділених слів за будовою.
4. Випишіть 3–4 дієслова з префіксами. Якого значення надали ці префікси словам?
5. Доберіть дві форми іменника *балет* та два спільнокореневих слова до нього. З одним спільнокореневим словом (на вибір) складіть і запишіть речення.

178

Хто найшвидше добере слова до поданих схем?

1. □○△□.
2. □○□.
3. ○△□.
4. □□.
5. ○△.

179 Накресліть «східці» в зошиті та заповніть їх спільнокореневими словами.

л	і	с				

x	і	д			

180 Підготуйте невелике усне повідомлення (на 2 хвилини) на тему «Будова слова». Доберіть приклади слів для ілюстрації теоретичних положень. Скористайтеся відповідною таблицею, поданою на форзаці.

181 САМООЦІНКА. Продовжте усно фрази.

- Під час вивчення теми «Будова слова. Орфографія» я дізнався (дізналася) багато нового. Наприклад, як...
- Найлегшим під час опрацювання матеріалу для мене було...
- Свої знання з теми я б оцінив (оцінила) на...

Готуємося до тематичного оцінювання

Виконайте тестові завдання.

Перевірте виконання, користуючись відповідями в додатках.

1. Нульове закінчення мають усі слова в рядку

- А вітер, кінь, плач
- Б весна, прохолода, віхола
- В ідуть, ідеш, ідемо
- Г повільно, далеко, взимку

2. Формами одного слова є всі слова в рядку

- А день, днями, днем
- Б ніч, нічний, нічник
- В рука, ручице, рученька
- Г днювати, денний, вдень

3. Спільнокореневими є всі слова в рядку

- А читати, читання, чистити
- Б читав, читали, читала
- В переходити, ходулі, вихід
- Г будувати, будильник, збудити

4. З-поміж слів *висота*, *високо*, *поні*, *вечір* незмінними є

- А перше й друге
- Б друге й третє
- В третє й четверте
- Г усі слова

5. Префікс *пре-* є в слові

- А пр..зидентський
- Б пр..азовський
- В пр..м'єрний
- Г пр..кумедний

6. Букву *e* на місці пропуску слід писати в кожному слові рядка

- А пр..їхати, пр..бігти, пр..нести
 Б пр..красний, пр..хороший, пр..тихий
 В пр..чудовий, пр..великий, пр..міський
 Г пр..гасити, пр..милий, пр..чистий

7. Спільнокореневими є слова в усіх рядках, ОКРІМ

- А трава, трав'яний, травичка
 Б буква, буквений, буквойд
 В навесні, весняний, веснянка
 Г вечір, вечером, вечерами

8. Префікси є в обох словах кожного рядка, ОКРІМ

- А відбігти, зійти
 Б ірраціональний, схібити
 В ростити, вичитати
 Г відрізати, обкопати

9. Орфографічна помилка є в слові

- А вечером
 Б стежечка
 В мислиння
 Г криниченька

10. Суфікси є в обох словах рядка

- А чужина, береза
 Б гарбузик, книжка
 В монітор, книга
 Г пташеня, листопад

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Які є значущі частини слова? Яка з них виражає граматичне значення?

2. Що таке закінчення? Як його визначити в слові? Наведіть приклади слів з нульовим закінченням.

3. Поясніть відмінність між змінними й незмінними словами. Чи однакові за змістом твердження «*слово має нульове закінчення*» й «*слово не має закінчення*»?

4. Які слова називають спільнокореневими? Чи однаковими є поняття «*спільнокореневі слова*» й «*форми слова*»? Проілюструйте відповіді прикладами.

5. Поясніть роль суфіксів і префіксів. Що спільного між префіксом і суфіксом, а що – відмінного?

6. Розкажіть про особливості вимови й написання префіксів *pri-*, *pri-*, *pre-*. Наведіть приклади.

7. Чи може існувати слово без кореня? А без префікса? А без суфікса? Кожну відповідь ілюструйте прикладами.

8. Доберіть слово, яке: 1) складається лише з кореня; 2) складається з кореня, суфікса, закінчення; 3) має суфікс; 4) має префікс; 5) має закінчення; 6) не має закінчення.

Урок розвитку мовлення

§ 24. ПИСЬМОВИЙ ТВІР-ОПИС ТВАРИНИ В ХУДОЖНЬОМУ СТИЛІ

ПРИГАДАЙМО. Яка мета художнього опису?

182 **ПОСПІЛКУЙТЕСЯ.** Чи є у вас у дома якась тварина? Розкажіть про неї (якої вона масти; які в неї лапи, очі, вуха; які в неї звички; зла вона чи добра; що вона любить, а що – ні). Як ви ставитеся до своєї тварини?

Описати тварину означає назвати її ознаки, а також ознаки частин її тіла.

Структура твору-опису тварини

1. Вступ (де живе тварина, де я її бачив тощо).
2. Основна частина (опис тварини).
3. Висновок (моє ставлення до тварини).

Художній опис відображає тварину в яскравій, образній формі з метою емоційного впливу на читача.

183 I. Прочитайте текст. Визначте його тип і стиль мовлення.

ЛИСЕНЯ

Одного разу я побачила в лісі лисенятко. Воно було невеличке, як кішка.

Лапки здавалися міцними, але тулуб був маленьким та худеньким. Велика голова, з гострим носом і настороженими вухами, веселі, круглі, як ґудзики, оченята і рухливий кінчик носа робили лисеня дуже кумедним. Хутро рудувато-сіреневе з темнуватими плямами, шийка, щічки та живіт були білими.

Я із задоволенням спостерігала за лисеням.

- Простежте, як розгортається думка в тексті. Для цього визначте, яку тварину описано, що нового ми дізнаємося про неї з кожного наступного речення. Укажіть «відоме» й «нове» в реченнях опису.
- Знайдіть використані в описі художні засоби (епітети й порівняння), антонімічні пари слів.

184 Складіть план твору-опису вашої улюбленої тварини. За планом опишіть тварину в художньому стилі (письмово). Використайте порівняння й епітети. Не забувайте, що опис має викликати в читача інтерес до тварини. Скористайтесь орієнтовним планом, поданим нижче.

Орієнтовний план твору-опису тварини

1. Де живе тварина.
2. Розмір (зріст) тварини, її масть (забарвлення), шерсть.

3. Голова, очі, вуха, лапи, хвіст.
4. Сила (спрітність, енергійність, витривалість) тварини.
5. Я люблю спостерігати за твариною.

185 I. Розгляньте репродукції картин. Що саме нам розповідають художники про тварин? Які почуття передають? Висловіть свої враження від картин.

Валентин Рекуненко.
Дощик

Томас Гейнсборо.
Тристрам і Фокс

II. Складіть твір-опис песика чи кошенята за однією з поданих картин (у художньому стилі). Скористайтеся пам'яткою на с. 67.

186 Послухайте твори-описи своїх однокласників. Проаналізуйте висловлення за поданим планом.

План аналізу твору-опису

1. Як побудовано висловлення, чи відповідає воно структурі опису?
2. Чи відповідає висловлення художньому стилю мовлення?
3. Чи послідовно викладено матеріал?
4. Чи розкрито тему й основну думку?

КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
у жодному разі спортивний майданчик склянка суниць мені байдуже найкращий мультфільм	у ніякому випадку спортивна площа стакан земляніки мені все рівно самий кращий мультфільм

МОЯ СТОРІНКА

ЦІКAVO ЗНАТИ

ГОРОД

В Україні налічується понад 50 назв населених пунктів з коренем *город* (Самгородок, Вишгород, Звенигородка). У період Київської Русі це слово означало огорожене поселення, укріплене товстими стінами і вежами.

НА ДОЗВІЛЛІ

СКОРОМОВКИ

Ой збирала Маргарита маргаритки на горі,
Розгубила Маргарита маргаритки на дворі.

У горішнику горішина горішками обвішана.
Тимошко й Оришка струшують горішки.

I. Прочитайте текст. Простежте, як слова із суфіксами здрібніlostі, пестливості надають об'єктові зображення гумористичних відтінків.

ПЕТРУСИК

Лист синові

«Дорогий синочку Петрусику! Уже сьома днинка, як ти від нас ту-ту в табір відпочинку. Ми так хвилюємося, бо ж ти вперше без матусеньки й татусенька. Будь цяця, мий рученятка. А головне, не дружи з поганими, невихованими дітками – вони навчать тебе всяких дурниць. Будь здоровенький».

Лист батькам Петруся

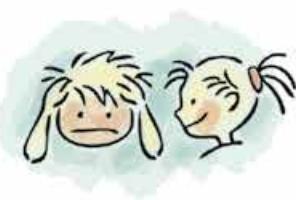
«Шановні Петрусикові матусенько й татусеньку! Поспішаю потішити, що ваш синочок поки що живенький та здоровенький. Дуже жвавенький хлопчинка. У перший же вечір він закоротив двигунчик, і ми досі сидимо без світла. Ремонтник обійтеться нам в одну тисячку. Має дуже великий потяг до природоньки – у лісочку розпалив багаттячко, від якого згоріло 2,5 га сосничка, у результаті чого нам подано рахуночок на три тисячі. Уранці намагався провести з Петрусиком виховну бесіду... Після цієї розмовоночки я написав заявочку про звільнення за власним бажаннячком.

Вашого посланнячка Петрусикові ще не віддав – він туп-туп з динамітом на ставочок глушити рибоньку.

З табірним привітиком директор Давидюк-Вовченко».

II. Прочитайте текст у другому, замінюючи емоційно забарвлений слова синонімами з нейтральним значенням. Що, на вашу думку, втратить текст?

*О мово рідна! Здаєшся звуком сопілки в полі,
шептанням збіжжя на різних нивах,
шелестом верб, калини, тополі...*

І. Кращук

Фонетика. Графіка. Орфоепія. Орфографія

Ви знатимете:

- звуки мови і звуки мовлення;
- особливості вимови голосних і приголосних звуків.

Ви вмітимете:

- розрізняти в словах тверді й м'які, дзвінкі та глухі приголосні, ненаголошені й наголошені голосні;
- вимовляти звуки в словах відповідно до орфоепічних норм;
- визначати основні випадки чергування звуків;
- розпізнавати у словах явища уподібнення, спрошення, чергування звуків;
- правильно писати слова з вивченими орфограмами.

Фонетика (від грец. *phonetikos* – звуковий) – це розділ мовознавства, що вивчає звуковий склад мови.

Графіка (від грец. *grapho* – пишу) – це розділ мовознавства, що вивчає систему умовних знаків для передачі звуків на письмі.

Орфоепія (від грец. *orthos* – правильний, *eros* – мова, мовлення) – це розділ мовознавства, що вивчає правила літературної вимови.

Орфографія (від грец. *orthos* – правильний, *grapho* – пишу) – це розділ мовознавства, що вивчає правила написання слів.

§ 25. ЗВУКИ МОВИ І ЗВУКИ МОВЛЕННЯ. ЗВУКИ ГОЛОСНІ ТА ПРИГОЛОСНІ

Про те, чому звуків мовлення більше, ніж звуків мови, чим голосні відрізняються від приголосних, а також про фонетичну транскрипцію

ПРИГАДАЙМО. 1. Із чого складаються слова? 2. Які є голосні звуки в українській мові?

187 А. Прочитайте вголос слова, чітко й виразно вимовляючи кожен звук.

1. Гора – пора – нора – кора.	3. Везти – вести.
2. Небо – неба – небу.	4. Камінь – камін.

Б. Вимовте звуки, за допомогою яких розрізняються слова чи форми слів.

В. Чому звуків мовлення більше, ніж звуків мови?

188 Прочитайте текст. Поміркуйте, чим відрізняються звуки мови від звуків природи. Для чого використовуються звуки мови? Чому звуків мовлення більше, ніж звуків мови?

У світі існує необмежена кількість різних звуків. Вітер шелестить листям, грає скрипка, працює мотор... Серед усіх звуків, які нас оточують, невелику групу становлять **звуки людської мови**. Узяті окремо, звуки мови не називають ні предметів, ні явищ, ні дій. Тільки в певному поєднанні вони творять слова з певним лексичним значенням. Отже, зі звуків складаються слова. Наприклад, у слові *небо* є голосні [e], [o] та приголосні [н], [б].

Коли ми говоримо, то з'являється велика кількість видозмін голосних і приголосних звуків. Наприклад, у слові *село* звук [e] звучить з наближенням до [и], а в слові *гілка* звук [г] дещо пом'якшується. Отже, звуків мовлення більше, ніж звуків мови.

Поняття
звука

Голосні

Звук – це найменша одиниця мови та мовлення. За допомогою звуків мови розрізняються слова та форми слів. **НАПРИКЛАД:** *шив – жив; тістечко – тістечка*.

Звуки, в основі яких лежить голос, називають **голосними**.

Голосні бувають **наголошенні** (якщо на них падає наголос) і **ненаголошенні** (якщо на них не падає наголос).

Приголосні

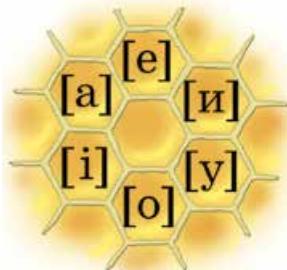
Звуки, в основі яких лежить лише шум або шум з голосом, називають приголосними.
В українській мові 38 звуків: 6 голосних і 32 приголосних. Голосні: [a], [e], [i], [i], [o], [y]. Решта звуків – приголосні.

189 Від поданих слів утворіть якомога більше нових, змінюючи лише один звук.

Бій, мак, мир, маса, каша, ноша.

190 До кожного слова доберіть з довідки й запишіть звуковий відповідник. Вимовте звуки, з яких складаються слова. Які із цих звуків голосні, а які – приголосні?

Голосні звуки

191 Хто побудує більше слів з поданих цеглинок-звуків?

192 I. Прочитайте текст, визначте його тему й основну думку. Сформулюйте одне запитання за змістом прочитаного.

МОРСЬКА ТРАВА

Морська трава – дуже корисний продукт харчування. У ній багато вітамінів.

З морської трави можна готувати салати, варити суп. Люди, що живуть на узбережжях і їдять дуже багато страв із цієї рослини, мають високий зріст і міцне здоров'я.

Крім того, зі стебел морської трави навчилися виготовляти нитки й робити тканини, як із льону та бавовні.

Морської трави в морі дуже багато. Росте вона швидко, і протягом року можна збирати по десять урожаїв (Л. Лельєвр).

ІІ. Знайдіть у тексті приклади слів, які складаються з одного, двох і трьох звуків.
ІІІ. Запишіть окремо голосні та приголосні звуки, з яких складаються виділені слова. Вимовте ці звуки. Скористайтеся картою звуків, уміщеною на форзаці.

ЗРАЗОК. Трава: гол. – [a], пригол. – [t], [p], [v].

Фонетична транскрипція

Щоб передати на письмі звучання слова, користуються звуко-вим записом – **фонетичною транскрипцією**. **НАПРИКЛАД:** яблуко [йá-блуко], воля [вóл'a]. У транскрипції:

- запис беремо у квадратні дужки;
- кожен звук позначаємо окремо буквою; при цьому не використовуємо букви **я**, **ю**, **е**, **ї**, **ь**, **щ** та великі букви;
- якщо в слові два і більше складів, обов'язково позначаємо місце наголосу;
- м'якість приголосного позначаємо скісною рисочкою вгорі ['], а напівпом'якшеність знаком [']. **НАПРИКЛАД:** [н'], [б'];
- довгі звуки позначаємо двокрапкою. **НАПРИКЛАД:** знання [знан'я];
- звук, до якого наближається вимова основного звука, позначаємо маленькою літерою вгорі. **НАПРИКЛАД:** село [се'ло].

193 I. Відтворіть і запишіть уривок вірша, уставивши пропущені букви на позначення голосних звуків.

Пахн.. хл..б,
Як т..пло п..хн.. хл..б!
Л..б..в'ю тр..дар..в,
І р..д..стю з..мн..ю,
І с..нц..м, що всміх..л..с.. в..сно..,
І щ..ст..м н..ших неп..вторн..х діб.
Д..хмян.. п..хн.. хл..б.

П. Воронько

II. Підкресліть букви на позначення наголошених голосних. Виділені слова запишіть фонетичною транскрипцією, вимовте в них спочатку голосні, а потім приголосні звуки.

III. Які слова з вірша, на вашу думку, своїм звучанням немовби передають відчуття тепла, лагідності, доброти, навіяні ароматом щойно спеченого хліба?

IV. Складіть усно невеликий текст (3–5 речень) про працю хлібороба, використовуючи слова з вірша.

194 Запишіть слова фонетичною транскрипцією. Біля кожного слова зазначте кількість букв і звуків у ньому. Назвіть ці букви, вимовте звуки.

Українець, допомога, Херсон, Луцьк, дідусь, урожай, явори.

§ 26. ПРИГОЛОСНІ ТВЕРДІ Й М'ЯКІ, ДЗВІНКІ Й ГЛУХІ

*Про те, які приголосні складаються з голосу та шуму,
а які – лише із шуму, які з них м'які, а які – тверді,
та взагалі про правильну вимову*

ПРИГАДАЙМО. Як позначаємо м'якість і напівпом'якшеність приголосних у транскрипції?

195 А. Доберіть до поданих слів такі, що відрізняються від них тільки парними м'якими чи твердими приголосними. Вимовте слова парами.

Люк, сад, злізь, синь.

Б. Зробіть висновок про особливості вимови твердих і м'яких приголосних.

В. Чи вплинула заміна звуків на лексичне значення слів?

Тверді
й м'які

Приголосні звуки бувають тверді й м'які.

Тверді приголосні	М'які приголосні
[д], [дз], [т], [з], [с], [п], [л], [н], [р]	[д'], [дз'], [т'], [з'], [с'], [п'], [л'], [н'], [р']
-----	[й]
Губні: [б], [п], [в], [м], [ф]	-----
Шиплячі: [ж], [ш], [ч], [дж]	-----
[г], [к], [х], [г]	-----

Деякі тверді й м'які приголосні утворюють співвідносні пари. **НАПРИКЛАД:** [с] і [с']; [д] і [д'].

Напів-
пом'якшенні

Не мають пар м'яких губні звуки, шиплячі та [г], [к], [х], [г]. Вони лише напівпом'якшуються перед звуком [і], а також перед [а], [у], [е], які позначаються відповідно буквами я, ю, е. **НАПРИКЛАД:** гілка [*г'ілка*], пюре [*п'урé*].

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Приголосний [й] – м'який. Він не має парного до себе твердого звука.

196 ТРЕТЬЕ ЗАЙВЕ. У кожній групі знайдіть одне слово, у якому підкреслена буква позначає м'який звук.

- Онлайн, літопис, флешка.
- Озимина, Запоріжжя, зяблик.
- Клавіатура, Житомир, працюють.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

М'які й тверді приголосні – це різні звуки.

Тому не можна, наприклад, казати, що слова син і сіль починаються однаковим звуком, адже в першому слові маємо звук [с], а в другому – [с'].

М'які звуки

197 Вишишіть спочатку послідовно слова з м'якими приголосними, а потім – із твердими, що напівпом'якшуються.

Сівалка, місто, архітектура, ансамбль, трамвай, робітник, Умань, рання, схожі, Ніна.

КЛЮЧ. Якщо ви правильно виконали завдання, то з перших букв вписаних слів кожної групи прочитаєте назви планет.

198 ЧОМУ ТАК? Поміркуйте, чому в українській мові немає жодного слова зі знаком м'якшення після *ж*, *ч*, *ш*. А ще після яких букв ніколи не пишемо знак м'якшення?

199 Прочитайте чітко слова вголос. Запишіть їх фонетичною транскрипцією. Підкресліть і вимовте м'які звуки.

Тернопіль, телефон, лялька, іхати, Калинівка, чайка, Миколаїв, шкільний, журавель.

За участю голосу й шуму приголосні звуки поділяють на дзвінкі та глухі.

Приголосні звуки, які утворюються з голосу й шуму (з перевагою шуму), називають дзвінкими.

Приголосні звуки, які утворюються тільки із шуму, називають глухими.

Дзвінкі та глухі приголосні, крім звука [ф], утворюють співвідносні пари.

Дзвінкі	б	д	д'	з	з'	ձ	ձ'	ж	ժ	ր	ր	-
Глухі	پ	տ	տ'	ս	ս'	ց	ց'	շ	չ	կ	խ	ֆ

Звуки [в], [м], [н], [լ], [պ], [յ], а також відповідні їм м'які [ն̄], [լ̄], [ը̄] не належать ні до дзвінких, ні до глухих. У цих звуках голос переважає над шумом.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Дзвінкі приголосні [ժ], [ձ], [ձ'] у транскрипції позначаємо двома буквами з дужкою над ними.

200 I. Прочитайте вголос слова. Випишіть із кожного з них і вимовте вголос спочатку дзвінкі приголосні, а потім – глухі. Знайдіть пари слів, які розрізняються лише одним звуком.

Гриб, грип, флешка, жолудь, плоди, плоти, г'удзик, дзеркало, бджола.

II. Запишіть виділені слова фонетичною транскрипцією.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

В українській мові розрізняємо звуки [ր̄] і [ր̄], які позначаємо відповідно буквами ր̄ і ր̄. **НАПРИКЛАД:** ր̄унт, ր̄удзик, հայ, գորիք. Звук [ր̄] вимовляємо в порівняно невеликій групі слів.

201 Спишіть слова. Зверніть увагу на їхню вимову та написання. Поясніть відмінність у вимові, написанні та значенні першого й другого слів.

Грати, գրати, արус, հնիտ, հուля, ձիղա, հանок, հավա, հրечний*, հրунт, հվալт, հեծզ, հուդзик.

* Հրեշնի – ввічливий, чемний.

202 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Прочитайте по черзі одне одному пари слів, чітко й виразно вимовляючи кожен звук. Назвіть і схарактеризуйте усно звуки, якими ці слова розрізняються. Скористайтеся картою звуків, поданою на форзаці.

ЗРАЗОК. Рис – рись.

[с] – приголосний, глухий, твердий;

[с'] – приголосний, глухий, м'який.

Син – синь, стюди – судій, голод – холод – проріз – проріс.

203 I. Прочитайте текст, визначте його тип і стиль мовлення. Обґрунтуйте поділ на абзаці.

ЗИМОВЕ СВЯТО

Зима. Навколо біліють сніги. Мороз ніби пензлем розмалював вікна. Дерева обсипані інеєм і обліплени снігом.

Ранок. Над кожною хатою стовпом в'ється дим. Тихо. Здається, що село ще спить: на вулицях нема нікого. Але в кожній хаті давно кипить робота: сім'я готується до Святвечора. Господина заходилася готувати дванадцять пісних страв: наставила узвар, варить горох, квасолю, смажить капусту, рибу, ліпить вареники, готує бараболю, гриби, кашу гречану з конопляним молоком, голубці з пшоном, коржі з маком та кутю з товченої пшениці. Господар напоїв худобу, підстелив свіжої соломи, потім поодкидав сніг від хати й уважно оглянув господарство. В усьому їм допомагають діти (За О. Воропаєм).

Ольга Смольницька. Святвечір – що то за предиво...

II. Випишіть по три слова, які мають: 1) два й більше дзвінких звуків; 2) два й більше м'яких звуків. Виділені слова запишіть фонетичною транскрипцією.

III. Випишіть із першого абзацу: 1) глухі звуки; 2) звуки, які не належать ні до глухих, ні до дзвінких.

IV. Розгляньте ілюстрацію до тексту. Доберіть і запишіть 3–5 слів із дзвінкими приголоснimi, щоб цими словами можна було передати красу зимової пори. Опишіть усно зображене на ілюстрації (3–5 речень), використовуючи дібрані слова.

204 I. Запишіть слова фонетичною транскрипцією. Підкресліть і вимовте дзвінкі приголосні. Який звук м'який?

Житомир, Харків, Чугуїв, дзвінок, бджола, гудзик, загадати.

II. Випишіть із слів: 1) губні звуки; 2) шиплячі звуки.

III. Доберіть і запишіть слово з двома дзвінкими приголосними.

КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ

ОРФОЕПІЧНИЙ ТРЕНАЖЕР

Вимовте чітко слова та речення, дотримуючись поданих інструкцій.

1. Буквосолучення **дж**, **ձ** вимовляйте як один звук [дж], [ձ] у словах:

ходжу, джерело, бджоли, піджак, джаз, дзвоник, продзвеніти, дзенькати, дзеркало, дзеркальний, дзвінкий, гудзик.

2. Звук **[р]** у поданих словах вимовляйте твердо, не допускаючи його пом'якшення:

Харків, Ігор, лікар, буквар, пустир, тепер, звір, повір, редъка, крем, ребус, снігур.

3. Звуки **[ч]**, **[ш]** вимовляйте твердо, не допускаючи їх пом'якшення:

читати, чипси, чизбургер, часто, ключ, ключик, м'яч, м'ячик, чашка, чай, чисто, калач, чемодан, береш, сидиш, малюєш, мишка, фініш, щука, гуща, плющ.

§ 27. АЛФАВІТ. СПІВВІДНОШЕННЯ ЗВУКІВ І БУКВ

*Про те, якими буквами позначаємо на письмі звуки,
чому в деяких словах кількість звуків і букв різна,
а також про звукове значення букв я, ю, е, ї, ј, ў*

ПРИГАДАЙМО. 1. Які звуки позначаємо на письмі двома буквами? 2. Якими буквами можемо позначати два звуки?

205 А. Прочитайте слова, у яких однакова кількість букв.

Ящірка – джміль.

Б. Визначте, скільки звуків у кожному слові.

В. Чому в одному із цих слів звуків на чотири більше, ніж у другому?

Алфавіт

Розташовані в певному порядку букви становлять **алфавіт** (азбуку, абетку). В українському алфавіті 33 букви. За алфавітом розміщують слова в словниках, складають списки, каталоги, довідники тощо.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Звуки ми чуємо й вимовляємо, а букви бачимо й пишемо.

206 ЖИЛТЕВА СИТУАЦІЯ. Уявіть свій візит до лікаря-окуляста з метою перевірити зір. Для визначення гостроти зору використовують спеціальні таблиці, на яких зображені букви різного розміру. Лікар пропонує вам сісти на певній відстані від таблиці й назвати букви, які ви бачите. Назвіть ці букви.

207 I. Запишіть за алфавітом прізвища українських письменників. Скористайтеся алфавітом, уміщеним на форзаці.

Шевченко Тарас, Нестайко Всеволод, Стельмах Ярослав, Франко Іван, Забіла Наталя, Тичина Павло, Костенко Ліна, Збанацький Юрій, Рильський Максим, Симоненко Василь, Малишко Андрій, Вінграновський Микола.

II. Визначте, з яких звуків складаються виділені слова, та назвіть букви, якими позначено на письмі ці звуки.

208 ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. Твори яких письменників, згаданих у попередній вправі, ви вже читали? Який із цих творів вам сподобався найбільше? Чим саме?

209 Пригадайте 5–10 імен героїв улюблених мультфільмів. Запишіть ці імена за алфавітом.

СПІВВІДНОШЕННЯ ЗВУКІВ І БУКВ	
Букви	Що позначають
щ	Два звуки [ш ч]: <i>щука</i> [шчúка]
ї	Два звуки [й і]: <i>їсти</i> [йíсти]
я, ю, є	1. Один звук [а], [у], [е] та м'якість (напівпом'якшеність) приголосного (якщо стоять після букви на позначення приголосного): <i>маля</i> [мал'á]. 2. Два звуки [й а], [й у], [й е] (якщо стоять на початку слова, а також після букви на позначення голосного, букви й, апострофа чи знака м'якшення): <i>яма</i> [йáма], <i>моє</i> [мойé], <i>м'яч</i> [мýач], <i>мільярд</i> [м'íл'ýáрд]
дж дз	1. Злиті звуки [дж], [дз]: <i>дзига</i> [дзýга]. 2. Окремі звуки [д] і [ж], [д] і [з] (коли [д] належить до префікса, а [ж], [з] – до кореня): <i>підземний</i> [п'ідзéмний]
Знак м'як-шення	М'якість попереднього приголосного: <i>день</i> [ден']

210 Прочитайте подані в звуковому записі слова й запишіть їх орфографічно (буквами). Підкресліть букви на позначення губних приголосників.

[бойáц':а], [йáблунáа], [гушчáв'ін'], [дз'об], [н'йутон], [бíє], [т'ук], [вйун], [лáшч], [л'із'], [рад'ійу], [ф'ін'іш], [йевропéйс'кий].

211 Випишіть спочатку слова, у яких букви *я*, *ю*, *є* позначають два звуки, а потім – слова, у яких ці букви позначають один звук і м'якість попереднього приголосного.

Рілля, м'ята, ясен, єдність, дбаєш, мільярд, об'єкт, кулінарія, цілющий, сине, комп'ютер.

212 I. Запишіть слова фонетичною транскрипцією. Визначте кількість звуків і букв.

ЗРАЗОК. Дзюрчати – [дзурчáти]; 8 б., 7 зв.

Дзюдоїст, слов'янський, радощі, сяє, мобільник, ясно, воїн, бджола, віджати.

II. Вимовте перші звуки та назвіть перші букви у словах.

213 ПОПРАЦЮЙТЕ В ГАРАХ. Визначте, який звук є спільним для кожної групи слів. Зіставте свою відповідь з відповідю однокласника (однокласниці). Обґрунтуйте думку.

1. Лякати, мильний, любити, перелік.
2. Батько, сіяти, яблуко, кістка.
3. Чашка, пищати, шість, щілина.
4. Лісовик, уїдливий, іхати, пісня.

214 Хто зможе правильно визначити, скільки разів ужито приголосний [д] у поданій групі слів?

Досвід, дядько, дешевий, джерело, діжка, дивосвіт, дитинство, відзимувати, спресердя, гандбол, бджола.

215 I. Спишіть речення. Підкресліть однією рискою слова, у яких звуків більше, ніж букв; двома – у яких букв більше, ніж звуків.

1. Щебечуть і джерготять пташки, та шурхотять ящірки в траві (*Марко Бовчок*). 2. Шепче задумливо листя, в'яне, жовтіє, стріпуює роси сріблясті (*M. Рильський*). 3. Спадала сутінь м'яко з далини (*B. Олійник*). 4. Мальви зоріють веселковими візерунками (*O. Довгоп'ят*).

II. Схарактеризуйте письмово за зразком звуки у виділеному слові та позначення цих звуків на письмі. Скористайтесь картою звуків, уміщеною на форзаці.

ЗРАЗОК. Дощ – [дошч].

- [д] – пригол., дзвін., тв., буква *д*;
 - [о] – гол., буква *о*;
 - [ш] – пригол., глух., тв., буква *щ*;
 - [ч] – пригол., глух., тв., буква *щ*.
- 3 букви, 4 звуки.

216 Запишіть слова фонетичною транскрипцією. Зазначте кількість звуків і букв. Підкресліть у цих словах і вимовте дзвінкі приголосні.

Дзеркало, джем, їжак, дошовий, бджола, яблучко, гудзик, хруш, людина.

§ 28. СКЛАД. НАГОЛОС

Про те, із чого утворюються склади, які з них відкриті, а які закриті, а також про наголошування окремих слів

ПРИГАДАЙМО. Що таке склад слова?

217 А. Прочитайте слова, які поділено на склади.

Мо-ре-пла-вець, твор-чий, о-вес, фа-у-на.

Б. Простежте, чи збігається в словах кількість голосних з кількістю складів. Чи є склади без голосного? А без приголосного?

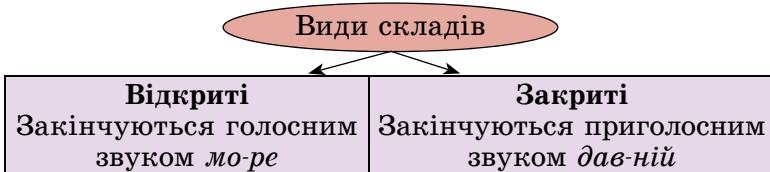
В. Зробіть висновок, із чого складаються склади та від чого залежить їхня кількість у слові.

Поняття складу

Види складів

Склад – це частина слова, яку вимовляють одним поштовхом видихуваного повітря. **НАПРИКЛАД:** о-лі-вець, книж-ка.

Склад утворюється або тільки з одного голосного звука, або поєднанням одного голосного з одним чи кількома приголосними.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У слові стільки складів, скільки в ньому голосних звуків.

218 Спишіть, поділяючи слова на склади (де можливо). Підкресліть відкриті склади. Позначте наголос. Які з поданих слів односкладові, а які – двоскладові?

Світязь, тролейбус, ожеледь, виходити, вірність, сім'я, каштани, сільський, тінь, фізіологія, арія, віхола, день, вітер, високо, мобільний.

219 Хто зможе дібрати слово, у складах якого «заховалося» щонайменше дві ноти? А хто добере три таких слова? А п'ять?

ЗРАЗОК. По-мі-до-ри, пе-ре-до-вий.

Наголос

Вимову одного зі складів з більшою силою голосу називають **наголосом**.

Склад, на який падає наголос, називають **наголошеним**, а решту – **ненаголошеними**. **НАПРИКЛАД**, у слові ві-тер перший склад – наголошений, а другий – ненаголошений.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Деякі слова можуть мати **подвійний** наголос. **НАПРИКЛАД:** зáгадка і за-гадка; помíлка і помíлка; зáвжди і завждý.

Словник

Довідником правильного наголошування слів служить **словник наголосів**.

220 I. Прочитайте пари слів. Простежте, як із зміною наголосу змінюється лексичне значення слова. Розкажіть про роль наголосу в мові.

Дорога – дорогá, замок – замóк, бігом – бігóm, пárне – парнé, сóрок – сорóк, нікóли – ніколи.

II. З кожним словом однієї з пар (на вибір) складіть словосполучення. Виконайте синтаксичний розбір цих словосполучень (письмово).

221 Розгляньте опорні малюнки й запам'ятайте наголошування слів.

разом

зручний

косяй

обруч

óлень

кóлесо

новýй

черговýй

222 Прочитайте вголос слова, чітко вимовляючи голосні та приголосні звуки. Зверніть увагу на місце наголосу.

Вíгадка, вíпадок, легкýй, новýй, прóстýй, черговýй, чарíвнýй, вимóва, запítánnя, завdánnя, відвезtý, навчánnя, читánnя, дíтьми, стáтуя, живóпис, зáгадка, сантимéтр, обrúч, дочкиá, спíна.

223 I. Спишіть слова, позначте місце наголосу. За потреби скористайтесь словничком наголосів, поданим у додатках.

Новýй, гетьманський, колесо, черговýй, зручníй, виразníй, олень, завдання, український, літопис, запитання, одинадцять, кидати, діалог, кілометр, легкýй, чотирнадцять, корисний, столляр.

український
одинадцять
чотирнадцять
блень
тонкýй

II. Виділене слово запишіть фонетичною транскрипцією, а також поділіть на склади. Який із цих складів наголошений?

224 ТРЕТЬЕ ЗАЙВЕ. У кожній групі слів знайдіть одне, у якому наголошений другий склад. За потреби скористайтесь словничком наголосів, поданим у додатках.

1. Легкýй, кілометр, одинадцять.
2. Вести, олень, льодовий.
3. Середина, дихання, горошина.
4. Нести, листопад, випадок.

225 ЖИТТЕВА СИУАЦІЯ. Уявіть, що ви прийшли в магазин, щоб купити канцтовари. Зверніться до продавця і замовте товар відповідно до поданого списку, правильно наголошуючи слова.

Потрібно қупити:

1) 11 олівців	4) лінійку (20 сантиметрів)
2) маркёр (тонкий)	5) блокнот із твердою обкладинкою
3) вузький скотч	6) клейку стрічку

226 Укладіть колективно перелік часто вживаних слів, у наголошуванні яких трапляються помилки.

227 За орфоепічним словником і словником наголосів проаналізуйте статті слів *людський* і *сміятися*. Розкажіть, як побудовано ці словники.

**Логічний
наголос**

У межах речення може виділятися голосом одне або кілька слів. Таке виділення слова називають **логічним наголосом**.

НАПРИКЛАД: 1. На сьогодні обіцяють сніг. 2. На сьогодні обіцяють сніг.

228 I. Прочитайте речення кілька разів, почергово виділяючи голосом різні слова. Як змінюється при цьому зміст речення?

1. Він розповідає про цікаву пригоду. 2. Завтра відбудеться перша зустріч. 3. Я читав цей вірш.

II. **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Поставте одне одному по два різних запитання за змістом першого речення. Дайте відповіді на запитання однокласника (однокласниці), виділяючи голосом потрібне слово.

229 I. Прочитайте текст перший раз мовчки. Визначте усно місця пауз, логічно наголошенні слова, оберіть потрібний темп мовлення. Прочитайте текст другий раз уголос із правильною інтонацією.

ДАВНІЙ НАШ ЗВИЧАЙ

Рушник на стіні. Давній наш звичай. Не було, здається, жодної в Україні оселі, якої не прикрашали б рушниками. Вони навчали любити рідну землю і не забувати батьківської домівки. Хата без рушників, казали в народі, що родина без дітей.

Рушник. Він пройшов крізь віки, він і нині усимволізовує чистоту почуттів, глибину безмежної **любові** до своїх дітей, до всіх, хто не чéрствіє душою (За В. Скуратівським).

Рушник

II. Виконайте усний фонетичний розбір виділених слів за поданим нижче зразком (с. 92). Розбір двох із них (на вибір) запишіть.

- III. 1. Хто знайде в тексті слово з найбільшою кількістю складів?
2. Хто знайде односкладове слово з п'яти букв?

Фонетичний розбір слова Послідовність розбору

1. Записати слово фонетичною транскрипцією (під час письмового розбору).
2. Визначити, скільки у слові складів і які з них відкриті, а які закриті.
3. Указати голосні звуки, дати їм характеристику (наголошенні чи ненаголошенні) та пояснити позначення на письмі.
4. Указати приголосні звуки, дати їм характеристику (тверді чи м'які; дзвінкі чи глухі; губні; шиплячі) та пояснити позначення на письмі.
5. Визначити кількість букв і звуків у слові.

Зразок письмового розбору

Дідусь – [д́ідус’]; ді-дусь: 2 склади; I – відкр., II – закр.

[і] – гол., ненагол., буква *i*;

[у] – гол., нагол., буква *u*;

[д́] – пригол., дзвін., м'як., буква *đ*;

[д] – пригол., дзвін., тв., буква *d*;

[с’] – пригол., глух., м'як., букви *c i ь*.

6 букв, 5 звуків.

§ 29. ОРФОГРАМА. ПРАВИЛА ПЕРЕНОСУ СЛОВА З РЯДКА В РЯДОК

Про те, як під час написання слів користуюмося правилами, а також про те, чому деякі слова не можна переносити

230 *ПРИГАДАЙМО.* Які орфограми ви знаєте з початкових класів?

231 I. Прочитайте текст, правильно наголошуєчи слова. Визначте його тему та мікротеми. Що нового ви довідалися?

КАЗКА ВІД ШЕНБОРНА

У розкішному парку села Чинадієвого, що на Закарпатті, ховається справжнє казкове диво – замок Шенборн. Спочатку з-за крон дерев з'являється висока башта, прикрашена годинником і родинними гербами, а потім – нижчі башти, чудово оздоблені вікна та входи.

А починалося все з дерев'яного мисливського будиночка в мальовничому урочищі, куди графи Шенборни приїжджали на полювання. У 1840 році на місці цієї хатинки вони звели муріваний замок у романтичному стилі.

Ця споруда нагадує календар, адже в ній 365 вікон (кількість днів у році), 52 кімнати (кількість тижнів) і 12 входів (кількість місяців). Усередині замку можна помилуватися вітражем* у каплиці, камінною заливою, старими дерев'яними сходами, які охороняє зображення лева. На стелі люстра: жіноча фігурка, зроблена з олінячих рогів (*З довідника*).

**Vitráж* – малюнок на склі або візерунок із кольорового скла.

Замок Шенборн

ІІ. Зверніть увагу на підкреслені орфограми. Укажіть слова з вивченими орфограмами, поясніть написання.

232 ПОСЛІКУЙТЕСЯ. Тема для розмови – «Мої враження від замку (палацу, собору, парку, міста тощо), у якому довелося побувати». Під час спілкування намагайтесь правильно вимовляти звуки та наголошувати слова, робити необхідні паузи.

Орфограма

Правильне написання за відповідним правилом або за традицією, яке обирається з кількох можливих, називають **орфограмою**.

Словник

Довідником правильного написання слів служить **орфографічний словник**.

233 ЖИТТЕВА СИТУАЦІЯ. Уявіть, що знайомий попросив вас розмістити на спеціальному сайті в Інтернеті оголошення про продаж будинку. Для цього потрібно спочатку надрукувати текст, який приніс ваш знайомий. Проте, як виявилося, у деяких словах є пропуски. Які букви (знаки) треба вставити на місці пропусків у словах?

ОГОЛОШЕННЯ

Продається будинок у місті Яготині Київської області. При
κ..мнати і кухня загал..ною площ..ю 85 м². Дах покрито қераміч-
ною черепиц..ю. В..ликє подвір..я, є сад з қр..ниц..ю, сарай, погр..б.
Ціна договірна. Тел. ...

 234

ЧОМУ ТАК? Поміркуйте, чому невеличке слово *олія* можна поділити аж на три склади, але перенести з рядка в рядок не можна.

Перенос слова

Частини слів з рядка в рядок **переносимо за складами**. **НАПРИКЛАД:** *ком-байн*, *ко-ло-дязь*. При цьому потрібно дотримуватися викладених нижче правил.

Правила переносу	Приклади
Одну букву не залишаємо в попередньому рядку й не переносимо в наступний	<i>оло-во</i> , а не <i>о-лово</i>
Не можна розривати буквосполуки <i>дж</i> , <i>ձ</i> , якщо вони позначають один звук — [<i>дж</i>], [<i>ձ</i>] або [<i>ձ՛</i>]	<i>гу-ձիկ</i> , а не <i>гւ-ձիկ</i>
Знак м'якшення та апостроф залишаємо біля попередньої букви	<i>роз'-յаснити</i> , <i>шістъ-ма</i>
При переносі складних слів не можна залишати в попередньому рядку букви другої частини слова, якщо вони не становлять складу	<i>овоче-сховище</i> , а не <i>овочес-ховище</i>
Не можна розривати буквосполуки <i>йо</i> , <i>ъо</i>	<i>ра-йон</i> , <i>давнъ-го</i>
Не можна відривати скорочення від слів, яких вони стосуються	<i>2012 р., 5 кг</i> , <i>Т. Г. Шевченко</i>

У решті випадків, які не підходять під викладені вище правила, можна довільно переносити слова за складами. **НАПРИКЛАД:** *Дні-про* й *Дніп-ро*; *се-стра* й *сест-ра*; *суспіль-ство* й *суспільст-во*; *zem-ля* і *зе-мля*; *жит-тя* і *жи-ття*.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Не слід плутати правила поділу слова на склади з правилами переносу.
ПОРІВНЯЙМО:

Поділ на склади	Частини для переносу	ОРФОГРАМА
<i>о – зе – ро</i>	<i>озе – ро</i>	Перенос слів з рядка в рядок

235 Визначте, за яким правилом у кожній групі слова поділено на частини для переносу. Доберіть до кожної групи 1–2 аналогічних приклади і запишіть.

- Си-джу, гу-ձիկ.
- Мово-знавство, старо-слов'янський.
- Буль-йон, братнъ-го.
- Даль-ній, від'-ємний.
- Обо-рона, озе-ро.

236 I. Поділіть слова на частини для переносу (де це можливо) і запишіть.

ЗРАЗОК. *Ін-тер-нет.*

Потривожити, ходжу, віджити, підземний, 4 кг, алея, М. Коцюбинський, бездоріжжя, земля, гудзик, птаство, краєзнавство, обкласти, землетрус, витрачати, дальній, надзвичайний, бур'ян, низько, академія, далекосхідний, Десна, вишня, український, 2018 р., п'ятигранний, район, визнати.

ІІ. Виділені слова запишіть фонетичною транскрипцією. Укажіть кількість звуків і букв у кожному з них.

237 Спочатку поділіть подані слова на склади, а потім – на частини для переносу (де це можливо). Запишіть слова парами (за зразком). Чи завжди збігається кількість складів у слові з кількістю частин, які можна переносити? Чому?

ЗРАЗОК. Я/го/да – яго-да.

Орач, мрія, зумію, олівець, міський, п'ятнадцятий, Азія, вишня, оберіг.

Готуємося до тематичного оцінювання

Виконайте завдання.

Перевірте виконання, користуючись відповідями в додатках.

- 1. Підкреслена буква позначає твердий звук у кожному слові рядка**

А щирий, емблема В любити, гучний
Б морський, природа Г теніс, корінь

2. Усі приголосні дзвінкі в обох словах рядка

А файл, зуб В база, скайп
Б дуб, гедзь Г дощ, джаз

3. Однакова кількість звуків і букв у кожному слові рядка

А джазовий, юстоныки, підйомний
Б дзвякає, яблунька, родючий
В кав'яння, щирість, учениця
Г онлайновий, тъмяний, гущавінь

4. На другий склад падає наголос у кожному слові рядка

А новий, листопад В обруч, дочка
Б чотирнадцять, нести Г脊на, швидкий

5. Правильно поділено на частини для переносу кожне слово рядка

А знайом-ство, раннь-ого, природо-знавство
Б Вінни-ця, про-цвітання, вод-жу
В новот-вір, знан-ня, дер-жава
Г хлібо-піч, баталь-йон, Дні-про

6. Звук [т] треба вимовляти в обох словах рядка

А телефон, фестиваль В тъмяний, Тарас
Б тюлень, театр Г Тернопіль, потяг

7. Виділена буква позначає один звук у слові

А пощастити В в'ється
Б юстівний Г людний

8. Правильну вимову відображає звуковий запис слова

А полум'я [полум'a] В п'ять [п'ят']
Б земля [зе"мля] Г боягуз [боагúз]

9. Доберіть слово зі звуком [дз] і складіть із цим словом речення.

10. Виконайте фонетичний розбір слова *тюльпан*.

Урок розвитку мовлення

§ 30. ПИСЬМОВИЙ ТВІР-РОЗПОВІДЬ НА ОСНОВІ ВЛАСНОГО ДОСВІДУ В ХУДОЖНЬОМУ СТИЛІ

ПРИГАДАЙМО. Які особливості розповіді?

Твір-розповідь – це повідомлення про якісь події в житті людини, класу, школи, сім'ї тощо.

238 I. Прочитайте розповідь. Виділіть її складові (початок, розгортання та завершення дії). Доберіть заголовок. Чи сподобалося вам це висловлення?

Якось в одного тигра у звіринці заломився кіготь і вріс у лапу. Це завдавало йому нестерпних мук. Треба було випилити пазур. Операція виявилася важкою, але мужній лікар усе-таки скінчив її. Минув рік, і той самий тигр загнав у лапу колючку. Цього разу він сам простягнув лікарю крізь гратеги зранену лапу й терпляче чекав, поки той порався біля неї. Після цього тигр став стрибати по клітці, виказуючи радість і вдячність лікарю-рятівникові (За О. Губком).

II. Укажіть слова, які передають послідовність дій.

239 Напишіть твір-розповідь (0,5–1 сторінка) у художньому стилі на одну з поданих тем. Попередньо визначте основну думку висловлення та складіть його план. Доберіть заголовок.

- «Сім днів повної свободи, або Як я провів канікули»;
- «Зупинись мить, або Одна година моого життя»;
- «Усе за планом, або Мій робочий день»;
- «Один за всіх, або Мої друзі в школі»;
- «Поки всі вдома, або Вихідний день у нашій сім'ї».

§ 31. ВИМОВА ГОЛОСНИХ. ПОЗНАЧЕННЯ НА ПИСЬМІ НЕНАГОЛОШЕНИХ [Е], [И] В КОРЕНЯХ СЛІВ

Про чітку вимову наголошених голосних, особливості вимови ненаголошених звуків [e], [и], [o], а також про те, коли у слові слід писати букву e, а коли – i

ПРИГАДАЙМО. Як перевірити написання букв *e*, *i* в коренях слів?

240 А. Вимовте вголос подані слова, звертаючи увагу на місце наголосу.

зима височінь бзоро	зім'онька вісоко озёр
---------------------------	-----------------------------

Б. Простежте, чи чітко й виразно звучать голосні [e], [и] у словах першої колонки. А другої?

В. Зробіть висновок про особливості вимови звуків [e], [и] в наголошених і ненаголошених складах.

[ə], [у], [i]

Усі **наголошенні** голосні вимовляємо чітко й виразно. Голосні [а], [у], [и] вимовляємо чітко і в ненаголошених складах. **НАПРИКЛАД:** [мал'унок], [осін'], [мéду].

[o]

Ненаголошений [о] перед складом з наголошеним [у] вимовляємо з наближенням до [у]. **НАПРИКЛАД:** [зо^узулá]. В інших випадках голосний [о] вимовляємо чітко.

[e], [u]

Ненаголошений [е] переважно вимовляємо з наближенням до [и]. **НАПРИКЛАД:** [зе^ирнó].

Ненаголошений [и] переважно вимовляємо з наближенням до [е]. **НАПРИКЛАД:** [зи^емá].

Проте в закінченнях слів ненаголошенні [е], [и] звучать виразно: [мбрé], [мáми].

Довідником правильної вимови слів слугує **орфоепічний словник**.

Словник

241 Прочитайте вголос речення, правильно вимовляючи голосні звуки. Знайдіть і запишіть фонетичною транскрипцією слова з ненаголошеними [о], [е], [и]. Поясніть вимову наголошених і ненаголошених голосних у цих словах.

1. Тобі, голубко, хоч води напиться (*Л. Костенко*). 2. Кришталевій джерела до весни укрила крига (*С. Фоменко*). 3. Слухайтесь мене, то вас лиxo не міне (*Nap. творчість*).

Букви е, и

Написання букв на позначення **ненаголошених [е], [и]** в коренях слів можна перевірити **наголосом**. Для цього потрібно змінити слово або дібрати до **нього спільнокореневе** так, щоб ненаголошений голосний [е] або [и] став наголошеним. **НАПРИКЛАД:** великий, бо вéлич; липневий, бо лíпень.

Якщо написання сумнівного голосного не можна перевірити наголосом, то користуємося такими правилами:

У коренях слів пишемо

букву *e*:

- у сполучках *-ере-*, *-еле-*: *лелека*, *очерет*
- якщо при зміні слова сумнівний звук випадає: *вітер*, бо *вітру*
- якщо при зміні слова сумнівний звук чергується з [и] : *осені*, бо *осінь*

букву *u*:

- у сполучках *-ри-*, *-ли-* у відкритих складах: *гриміти*, *глітати*
- у деяких діесловах перед *r*, *l*, якщо далі є наголошений суфікс *-а-* (усупереч перевірному слову): *стирáти*, хоч *стéрти*; *здирáти*, хоч *дéрти*

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Написання [е], [и] не завжди можна пояснити правилом. **НАПРИКЛАД:** *левада*, *кишения*, *минулий*, *пшениця*, *президент*, *метро*, *директор*, *пиріг*,

плекати, чекати, легенда, чернетка, колектив, мелодія. Правопис таких слів треба запам'ятати.

ОРФОГРАМА

- Букви *e*, *u* на позначення ненаголошених голосних у коренях слів

242 Спишіть слова, уставляючи пропущену букву *e* або *u*. Як вимовляємо в них ненаголошенні [e], [i]? Поряд напишіть перевірні слова з наголошеними [e], [i], позначте наголос.

ЗРАЗОК. Медóвий – мéд.

Безз..мельний, с..лянин, зуп..нитися, пор..нати, в..сло, х..литися, л..пневий, в..чірній, в..шневий, т..плиці, ст..блло, ш..рокий, з..мувати, ст..лити.

243 I. Доберіть до слів таку їхню форму, щоб ненаголошений звук [e] випав. Запишіть слова парами, позначте орфограму.

ЗРАЗОК. Чóвен – у човнí.

Півень, вітер, терен, рівень, тиждень, гривень, кашель.

II. Поясніть написання букви *e* в ненаголошених складах поданих слів.

244 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Розподіліть між собою слова. Змініть свої слова або доберіть до них спільнокореневі так, щоб ненаголошений звук [e] прочергувався з [i]. Перевірте одне в одного виконання завдання. Спільно зробіть висновок про те, чому в коренях усіх поданих слів пишемо букву *e*.

ЗРАЗОК. Летіти – літати.

Для першого участника: сплестій, променистий, пекти.

Для другого участника: затекти, дзвеніти, mestý.

245 I. Прочитайте вголос текст, дотримуючись норм правильної вимови. Визначте його основну думку. Доберіть свій варіант заголовка.

МУЖНЯ УКРАЇНКА

У давні часи потерпала наша земля від нападів ординців. Зупинилися якось нападники біля степової річки на перепочинок. Іржали коні, галакали татари, тужіли й плакали полонені. І лише одна красива дівчина з-поміж бранців мовчала, не плакала, не тужила.

Мужня українко! Не скорилася ти ворогам, не хотіла, щоб твої сльози їх потішли. А про відважних складають легенди...

Підвезла полонянка голову, глянула в ясне небо. Там ширяли степові орли. І тут сталося диво. Перетворилася дівчина на орлицю і полетіла вгору до пташиного гурту.

Перелякані татари повтікали. Прийняли орли дівчину в свою родину, і стала вона їхньою сестрою. А залишені татарами бранці розійшлися Україною й розповіли землякам про бачене диво (*Легенда*).

II. Випишіть слова з ненаголошеними [е], [и] в коренях. Позначте орфограму, поясніть написання.

III. Складіть і запишіть речення про героїчне минуле українського народу, використовуючи одне із запропонованих слів: **легендарний, величний, минулий, героїчний.**

246 I. Спишіть слова, уставляючи пропущену букву *е* або *и*. Позначте орфограму. Правильність написання слів, щодо яких маєте сумнів, перевірте за словником.

Ст..повий, майст..р, л..лека, приб..р..жний, зв..селити, тр..вога, в..дмідь, бр..ніти, м..лодія, вос..ни, дзв..нить, ч..решня, гр..міти, підз..мелля, з..рновий, вел..тень, кол..сати, тижд..нь, дал..чінь, пром..ніє, вит..рати, пш..ниця.

левада
минулий
пшениця
мелодія

II. Виділені слова поділіть на частини для переносу з рядка в рядок.

247 I. Запишіть слова групами залежно від правила написання букв *е*, *и* в корені: 1) [e] чергується з [i]; 2) з випадним [e]; 3) сполучки -ере-, -еле-; 4) у корені перед наголошеним суфіксом -а-; 5) не можна пояснити правилом. Уставте пропущені букви.

Оч..рет, т..леграма, ч..мпіон, каш..ль, бер..гиня, дол..тіти, відб..-рати, л..вада, шел..стіти, пал..ць, ч..кати, завм..рати, к..шеня, ч..ревики, в..лосипед, справ..дливість, запл..сти, ш..ренга, кол..ктив.

II. З одним словом (на вибір) складіть і запишіть питальне речення.

248 I. Спишіть слова, уставляючи букву *е* або *и*.

В(е,и)лосипед, скр(е,и)піти, вит(е,и)рати, ш(е,и)рокий, зам(е,и)рзати, кр(е,и)шти, зуп(е,и)няти, трав(е,и)нь, сл(е,и)-вовий, сп(е,и)котний, с(е,и)вина, з(е,и)рнина, оч(е,и)ретяний, вел(е,и)тень, кр(е,и)жина, кр(е,и)ниця, п(е,и)ріг, ап(е,и)льсин, б(е,и)нзин, р(е,и)клама.

II. З одним поданим словом (на вибір) складіть і запишіть речення.

*Клинóк – знаряддя, яким ріжуть, колють або рубають.

III. Спишіть, ставлячи на місці пропуску букву е або и.

Гл..бинний, ст..хати, серп..нь, неб..са, ш..рокими, з..л..ніть, пол..чу, зам..рзати, виб..рати, гр..міти, довж..лезній, ап..льсин, пш..ничний, п..ріг.

IV. Виділені слова запишіть фонетичною транскрипцією. Підкресліть глухі звуки.

TAKE БУВАЕ

— Ми посадили біля школи гарний *клинок**¹, — розповідає мамі Світлана.

— І ти думаєш, що з нього щось виросте? Напевно, ти хотіла сказати *кленок*?

– Ні, ось навіть в орфографічному словнику написано – *клинок*.

Поясніть, чому сталося непорозуміння. Чого не знала Світлана?

§ 32. ВИМОВА ПРИГОЛОСНИХ ЗВУКІВ. УПОДІБНЕННЯ ПРИГОЛОСНИХ

Про те, як один звук впливає на інший, як правильно написати слово з приголосним, який звучить невиразно, а також про правильну вимову

249 А. Вимовте вголос слова, звертаючи увагу на глухі приголосні, позначені виділеними буквами.

просьба боротьба

просити
боротися

Б. Визначте позицію цих звуків у словах (перед голосним чи приголосним, глухим чи дзвінким). Простежте, у якій з колонок указані звуки звучать чітко, виразно, а в якій – як парні їм дзвінкі.

В. Зробіть висновок про особливості вимови глухих приголосних.

Чітка вимова

Уподіб- нення

В українській мові приголосні в кінці слів, а також у середині слів перед голосними вимовляємо чітко, виразно.

Приголосні, що стоять поруч, можуть впливати один на одного.

Наближення у звучанні одного приголосного звука до іншого називають уподібненням. **НАПРИКЛАД:** пишемо *просьба*, а вимовляємо [прóз'ба], бо глухий [с'] перед дзвінким [б] уподібнився до нього за дзвінкістю.

глухий дзвінкій

Уподібнення приголосних звуків	
Глухі перед дзвінкими уподібнюються до парних дзвінких	боротьба [бород'ба]
<ul style="list-style-type: none"> Дзвінкий [г] перед глухими в деяких словах (<i>нігти, кігти, легко, вогко, дъогтю</i>) оглушується; його вимовляємо як [х]; префікс <i>з-</i> перед [с] вимовляємо як [с]; кінцевий приголосний у префіксах <i>роз-, без-</i> перед глухим вимовляємо дзвінко (у повільному темпі мовлення) або глухо (у швидкому темпі) 	легко [лέхко] зсунув [с:у́нув] розписав [ро́зпи ^e са́в] і [ро́спи ^e са́в]
Тверді приголосні перед м'якими уподібнюються до парних м'яких	пісня [п'іс'нá]
Звуки [з], [ц], [с] перед шиплячими [ж], [ч], [ш] змінюються відповідно на [ж], [ч], [ш]	зжати [ж:а́ти] зшити [ш:и́ти]
Шиплячі [ж], [ч], [ш] перед [з'], [ц'], [с'] змінюються відповідно на [з'], [ц'], [с']	книжci [кни́з'ц'i]
Сполучення <i>-ться</i> вимовляємо як [ц':а], а <i>-шся</i> вимовляємо як [с':а]	пишутъся [пíшуц':а] дивишися [дýви ^e с':а]

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Дзвінкі приголосні переважно **НЕ** оглушуються. **НАПРИКЛАД:** *казка* [ка́зка], *ходьба* [ход'ба].

250 Прочитайте правильно слова, користуючись транскрипцією. Поясніть вимову звуків, позначених виділеними буквами.

ЗРАЗОК. У слові боротьба звук, позначений виділеною буквою, під впливом дзвінкого [б] вимовляємо як дзвінкий [ð'].

Вишгород [вýжгород]
на флешиці [флес'ц'i]
легкий [ле^eхкій]
берізка [бе^eр'ізка]
танці [тán'ц'i]
радість [ráд'іс't']
на доріжці [дор'із'ц'i]
білощі [б'ілощ'i]
зсадити [с:ади́ти]
зжитися [ж:ýтис'a].

251 Запишіть слова фонетичною транскрипцією. У яких словах приголосні уподібнюються?

Мотузка, вокзал, швидкий, боротьба, казка, танці, легкий, просьба, берег, важко, Марічкі, здається, умиваєшся.

252 Випишіть слова, під час вимови яких відбувається уподібнення приголосних. Вимовте ці слова відповідно до норм орфоепії та запишіть фонетичною транскрипцією. Скористайтеся орфоепічним словником.

ЗРАЗОК. Слід [с́л́ід].

1. У лузі пахне вогкою травою (*О. Гончар*). 2. З туману тихо, мов русалки, ідуть берізки до води (*Д. Іванов*). 3. Хоч би чого б ти навчався, ти навчаєшся для себе (*Петроній*). 4. А небо засніжене ніжно так ніжиться (*О. Лященко*). 5. Солодкий мед духмяно пахне в ніч (*Г. Овсієнко*). 6. Життя, кажуть, зжити – не поле перейти (*Панас Мирний*). 7. Ген-ген поміж кущів малини переповз по стежці вуж (*Є. Гуцало*). 8. Тепле слово і кішці приємне (*Нар. творчість*).

253 ЧОМУ ТАК? Поміркуйте, чому в усному мовленні можна сплутати подані нижче слова.

1. Мишці – (у) мисці. 2. Казці – (у) касці.

254 Прочитайте речення спершу так, щоб кінцевий звук у префіксах виділених слів вимовлявся як [с], а потім – як [з]. Від чого це залежить?

ЗРАЗОК. Безпечний – [*без'зпéчний*] і [*без'спéчний*].

1. Та раптом пісня з закутків нічних **розсыпалась**, як бісер, край дороги (*Ю. Вавринюк*). 2. Вербова гілка на столі у мене **розцвіла...** (*М. Рильський*). 3. **Безтурботний** і від води товстіє (*Нар. творчість*).

255 Прочитайте речення, дотримуючись правил орфоепії. Визначте, у якому з виділених слів префікс з вимовляємо як [ж], у якому – як [с], а в якому – як [з]. Від чого це залежить?

1. Зерно до зерна треба **зжати** словна 2. Із чужого воза і посеред дороги **зсадять**. 3. Хто знання має, той мур **зламає** (*Нар. творчість*).

256 ЖИТТЕВА СИТУАЦІЯ. Уявіть, що вчитель фізкультури попросив вас повідомити (усно) ваших однокласників про проведення шкільних олімпійських ігор. Чи зможете ви правильно вимовити назви видів спорту в поданому оголошенні?

У наступну суботу на стадіоні відбудеться відкриття шкільних олімпійських ігор. До програми змагань включено такі види спорту: **легка атлетика, важка атлетика, вільна боротьба, фехтування, стрибки на батуті, футбол, гандбол, баскетбол.**

257 I. Запишіть слова фонетичною транскрипцією.

Сніданок, книжці, донечці, зсунути, без журній, баскетбол, поріг, сержка, швидко, легко, молотьба, дивується, віднімається.

II. Знайдіть помилки у фонетичному записі й запишіть правильно.

Боротьба [борот'ба], ходьба [ход'ба] вокзал [вокзál], легко [лéгко], грядка [гр'áтка], баскетбол [баскéтбол], дýжка [дýшка], швидкий [шиeткий], близько [блíс'ко], зшивáти [зшиeвáти].

ПИШЕМО	ВИМОВЛЯЄМО
-тъся	[ц́:а]
-шся	[с́:а]
-жці	[з́ц́:і]
-чці	[ц́:і]
-щці	[с́ц́:і]

258 I. Прочитайте слова, вимовляючи дзвінко звуки, які позначені виділеними буквами. Поясніть написання цих слів. Для цього усно змініть слово або доберіть спільнокореневе так, щоб після сумнівного приголосного був голосний звук.

ЗРАЗОК. *Вудка – вудочka.*

Грядка, солодкий, редька, берег, голуб, гребти, рибка, близько, везти, гризти, мотузка, сережки, стружка, ніжка, дужка, мажте.

II. Запишіть фонетичною транскрипцією два слова (на вибір).

Щоб правильно написати слово із сумнівним приголосним, потрібно так змінити слово чи дібрati до нього спільнокореневе, щоб після цього приголосного був голосний. **НАПРИКЛАД:** *кієти*, бо *кієтъ*; *ложка*, бо *ложечка*. Написання деяких слів не можна перевірити за допомогою правила. У таких випадках слід звернутися до словника. **НАПРИКЛАД:** *вокзал*, *призьба*, *футбол* та ін.

ОРФОГРАМА

- Буква, що позначає сумнівний приголосний звук

259 I. Спишіть слова, розкриваючи дужки. Поряд запишіть перевірне слово (де це можливо). Написання слів, до яких не можна дібрati перевірне слово, перевірте за словником.

Лю(д,т)ський, фу(д,т)больний, боро(д,т)ьба, бере(г,х)ти, ски(б,п)ка, ва(ж,ш)ко, ни(з,с)ько, ні(г,х)тик, бри(з,с)ки, кі(х,г)ті, при(з,с)ьба, моло(д,т)ьба, сте(ж,ш)ка, у ді(ж,з)ці, дъо(г,х)тьовий, во(к,г)зал, баске(т,д)бол, у ло(ж,з)ці.

II. Підкресліть слова, під час вимови яких відбувається уподібнення приголосних.

III. Виділені слова запишіть фонетичною транскрипцією. За потреби скористайтесь орфоепічним словничком, поданим у додатках.

260 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Розподіліть між собою групи слів. Продиктуйте одне одному слова, дотримуючись норм вимови глухих і дзвінких приголосних. Перевірте написане.

1. Легкий, айсберг, подружці, натхнення, підказка, довідка, боротьба, ліжко.

2. Вогкий, кігті, дочці, солодкий, просьба, смужка, ходьба, рідко.

261 Спишіть слова, уставляючи пропущену букву.

У боро(д,т)ьбі, сте(ж,ш)ка, фу(д,т)бол, розві(д,т)ка, поле(г,х)кість, ни(з,с)ько, підка(з,с)ка, дъо(г,х)тьовий, кі(г,х)тистий, хо(д,т)ьба, поле(г,х)шення, мере(г,х)тіти, о(д,т)же, мабу(д,т)ь.

262 Використовуючи технічні засоби, запишіть аудіолист-привітання. Послухайте свій лист і зверніть увагу, чи дотримано правил орфоепії.

КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ

Орфоепічний тренажер

Вимовте чітко слова, дотримуючись поданої інструкції.

Звуки [б], [д], [з], [ж] вимовляйте дзвінко, не допускаючи їх оглушення.

Дуб, горб, лісоруб, будка, обпікся, швидко, кладка, хід, розвідка, прудко, берізка, чорногуз, гарбуз, низка, верболіз, казка, боягуз.

§ 33. СПРОЩЕННЯ В ГРУПАХ ПРИГОЛОСНИХ

Про те, чому випадає приголосний, коли ми творимо чи змінюємо якесь слово, а також про те, чи слід писати букву, яка позначає цей звук

263 А. Прочитайте вголос ланцюжки слів. Вимовте слова так, щоб прозвучали всі звуки, позначені буквами.

1. Щастя → щаст+ливий → щасливий.
2. Виїзд → виїзд+ний → виїзний.

Б. Яке слово в кожному ланцюжку (друге чи третє) вимовляти легше? Чому?

В. На основі спостереження зробіть висновок про суть явища спрошення в групах приголосних.

Поняття спрошення

Іноді при творенні нового слова або його зміні виникає складний для вимови збіг приголосних звуків. Тоді в цій групі приголосних один із звуків випадає, і вимова стає легшою.

Випадання одного із звуків у групі приголосних називають спрошенням. **НАПРИКЛАД**, вимовляємо [чесний], а не [нестний], бо звук [т] випадає.

Спрошений у вимові приголосний, як правило, **не пишемо**.

Групи, у яких відбувається спрошення	Приклади
[ж д н] → [ж н]	тиждень – тижневий
[з д н] → [з н]	проїзд – проїзний
[с т л] → [с л]	щастя – щасливий
[с т н] → [с н]	радість – радісний

Вимова і письмо

Пишемо *t*

ВИНЯТКИ

1. Не відбувається спрошення у словах *пестиливий*, *хвастливи*, *кістляви*.
2. Звук [т] не вимовляємо, проте букву *t* пишемо в таких словах: *шистановать*, *зап'ястний*, *хворостняк*, *контрастний*, *баластний*, *компостний*, *аванпостний*, *форпостний*. У цих словах пишемо *-стн-*, а вимовляємо [сн].

ОРФОГРАМА

- Спрошення в групах приголосних

264 I. Замініть подані словосполучення на синонімічні з прикметником (за зразком). Утворені словосполучення вимовте й запишіть. Позначте орфограму.

ЗРАЗОК. Рідина для захисту – захисна рідина.

Розпорядок на тиждень, документ на проїзд, слова зі злістю, вчинок заради користі (*наживи*), землі області, ремінець на зап'ястя, яма для компосту*, лінія захисту, засіб для очистки, служба на аванпостах**.

* *Компост* – природне добриво.

** *Аванпост* (*форпост*) – передовий сторожовий пост, укріплений пункт на кордоні.

II. З одним утвореним словосполученням (на вибір) складіть і запишіть складне речення.

265 I. Прочитайте текст, звертаючи увагу на правильну вимову виділених слів. Визначте його тип і стиль мовлення. Висловіть свою думку щодо дій Гриня й Андрійка.

ПРИГОДА НА КОВЗАНЦІ

Катаючись на ковзанах, Гринь необережно вихопився майже на середину річки, де лід найтонший. Аж раптом він почув під собою зловісний тріск – почув, що поринає у крижану воду.

В останню хвилину хлопець устиг ще вхопитися руками за край льоду й несамовито закричати. Але лід **тонкий**, **ломиться** йому під руками. Почувши крик, діти наче завмерли з переляку й **жалісно** подивилися на Гриня, а дехто з більших хлопців кинувся йому на рятунок. Та спинив їх старший Андрійко:

– Стійте! Ви його не врятуете, а ще самі потопитесь.

Він десь-то читав або чув, що тому, хто тоне треба подати якусь дошку чи жердку, щоб мав за що вхопитися... Погляд Андрійка впав на човен рибалки. І сяйнула **щаслива** думка:

– Гей, хлопці, суньмо човен по льоду, **упоперек** річки, до Гриня.

Мов мурахи, вони вхопили човна й посунули по льоду. Що то буде? Андрійко вскочив у човен і став **спереду**, а потім схилився з нього й ухопив закостенілі руки Гриня... Усі діти **радісно** зітхнули й похвалили рятівника за його **безкорисливий** вчинок (За О. Цегельською).

ІІ. Випишіть з тексту чотири слова, у яких відбулося спрошення. Одне із цих слів (на вибір) запишіть фонетичною транскрипцією. Чи відповідає вимова цього слова його написанню?

ІІІ. Знайдіть у тексті речення із звертанням.

266 **ПОСПІЛКУЙТЕСЯ.** Тема для розмови – «Як уникнути нещасних випадків під час зимових розваг?».

267 Спишіть слова, уставляючи, де потрібно, пропущену букву. Позначте орфограми, поясніть написання.

Радіс..но, віс..ник, учас..ник, щотиж..невий, заздріс..ний, кіс..ляв..й, хвас..ливо, шіс..надцять, безжаліс..ний, виїз..ний, контрас..ний, швидкіс..ний, совіс..ний, **зап'яс..ний, перехрес..ний**.

ІІ. Виділені слова запишіть фонетичною транскрипцією.

268 Розподіліть слова на три групи: 1) у яких спрошення відбувається і воно позначається на письмі; 2) у яких спрошення відбувається, але не позначається на письмі; 3) у яких спрошення не відбувається. Запишіть слова групами, уставляючи, де потрібно, пропущену букву.

Жаліс..ливий, балас..ний, піс..ний, шіс..надцятий, хвас..-ливий, пристрас..но, кіс..лявий.

269 І. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Поясніть орфограми.

1. Немає на світі нічого радіс(т)нішого й приємнішого, ніж лю(д,т)-ська праця (О. Довженко). 2. Без труда щас(т)ливий тільки лінівий (Нар. творчість). 3. М(е,и)нув мені рік шіс(т)надцятий, сімнадцятий по-чинаю (Марко Вовчок). 4. Он на стрункій та в(е,и)сокій осічині листя пес(т)ливо тр(е,и)мтить (М. Старицький). 5. Після кількатиж(д)невих дощів, туманів та мряк вперше стало ясно (О. Гончар).

ІІ. Підкресліть однорідні члени речення відповідно до їхньої синтаксичної ролі.

270 Спишіть слова, розкриваючи дужки. У яких словах спрошення позначено на письмі?

Пес(т)ливо, пристрас(т)ний, улес(т)ливий, хвас(т)нути, хрес(т)ний, учас(т)ник, зап'яс(т)ний, совіс(т)ний, кіс(т)лявий, щотиж(д)невик, корис(т)ний, шіс(т)надцятий, проїз(д)ний.

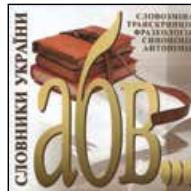
271 Напишіть невеликий роздум (5–7 речень) на тему «Вірний приятель – то найбільший скарб», використавши щонайменше три слова з довідки.

ДОВІДКА. Чесний, совісний, безкорисливий, радісно, щасливий, улесливий, заздрісний, захисник, доблесний.

Для вас, допитливі

Чи знаєте ви, що, крім паперових, є й електронні словники? В Україні видано лазерний диск «**Словники України**», який об'єднує кілька словників, зокрема орфографічний, орфоєпічний, фразеологічний, словники синонімів і антонімів. Це результат праці фахівців Українського мовно-інформаційного фонду Національної академії наук України.

§ 34. ЧЕРГУВАННЯ ГОЛОСНИХ ЗВУКІВ

*Про те, як при творенні слів чи зміні їхньої форми замість одного голосного з'являється інший, а також про написання *и*, *і* після шиплячих та *г*, *к*, *х**

ПРИГАДАЙМО. З якими звуками може чергуватися голосний [i] в корені іменників?

272 А. Прочитайте пари дієслів.

л^{етіти} – л^{ітати} т^{ерти} – ст^{ирати} к^{отити} – к^{атати}

Б. Якими звуками різняться корені слів у кожній парі?

В. Простежте, чи залежить чергування у цих словах від місця наголосу та суфікса.

Поняття
чергування

Чергування
голосних

Іноді при творенні слова чи зміні його форми замість одного звука з'являється інший. **НАПРИКЛАД:** *друг* – *дружити*, *стіл* – *стола*. Таку зміну звуків називають **чергуванням**.

В українській мові можливі такі **чергування голосних звуків**:

Звуки, що чергуються	Приклади
[o], [e] з [i]	<i>коні</i> – <i>кінь</i> , <i>колесо</i> – <i>коліс</i> ПРИМІТКА. [o], [e] вимовляємо у відкритих складах, а [i] – у закритих
[o] – [a]	<i>схопити</i> – <i>хапати</i> , <i>гонити</i> – <i>гањати</i> ПРИМІТКА. [a] в корені дієслова вимовляємо перед суфіксом <i>-а-</i> (-я-)
[e] – [i] [e] – [и]	<i>пекти</i> – <i>випікати</i> , <i>стерти</i> – <i>стирати</i> ПРИМІТКА. [i] або [и] в корені дієслова вимовляємо перед суфіксами <i>-а-</i> (-я-), <i>-ува-</i>
[e] – [o]	<i>четверо</i> – <i>четири</i> ПРИМІТКА. Чергування відбувається після шиплячих [ж], [ш], [ч]

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Чергуються звуки, а не букви.

273 I. Прочитайте пари слів. Визначте, які голосні чергуються в кожній парі.

Школа – шкільний, лебединий – лебідь, захопити – хапати, сплести – сплітати, здерти – здирати, терти – стирати, шестеро – шостий.

II. Слова у виділеній парі поділіть на склади та визначте, які із цих складів відкриті, а які – закриті.

274 Доберіть до кожного з поданих слів його форму або спільнокореневе слово, щоб відбувалося чергування голосних звуків. Запишіть слова парами, а поряд – звуки, що чергуються.

ЗРАЗОК. Школа – шкіл [o] – [i].

1. Нога, плести, соколи, четвертий, ломити, mestí, заганяти, пекти, стелити, беру, летіти, перехід, гора, корінь, застебнути.

2. Схопити, замітати, садити, столи, печі, катати, заплітати, помогати, Чернігова, Харкова, вільний, робітник.

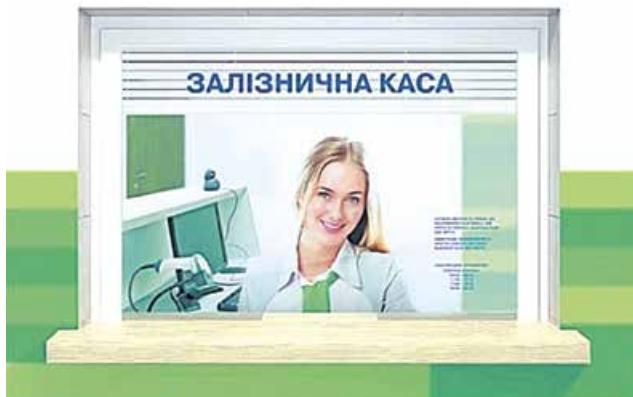
275 I. Спишіть, ставлячи подані в дужках слова в потрібній формі. Назвіть звуки, які чергуються.

1. Хочеш їсти калачі – не сиди на (піч). 2. Від своєї совісті не (втікати). 3. Кожна травичка на (свій корінь) росте. 4. З (вечір) пригожого аж до ранку вишивала дівчина вишиванку. 5. Старе дерево (ломити), а молоде нагинається (*Nar. творчість*).

II. Підкресліть слова з ненаголошеними [e], [i] в коренях. Поясніть написання цих слів.

276 ЖИТТЕВА СИТУАЦІЯ. Уявіть, що ви з родиною їдете до якогось міста й треба купити квитки. Прочитайте наведене речення-прохання, уставляючи почергово на місці пропуску подані назви міст у потрібній формі. Які звукові чергування ви помітили?

Дайте, будь ласка, три квитки до _____

Київ
Харків
Чернігів
Миколаїв
Львів
Тернопіль
Бориспіль

Дайте, будь ласка, три квитки до Канева.

277 Спишіть слова, уставляючи пропущену букву *е* або *и*. Поясніть орфограми, опираючись на правила написання ненаголошених [e], [и] та відомості щодо чергування звуків.

1. Вит..рати, вит..рти, заст..лати.
2. Сп..кти, пол..тіти, поч..пити.
3. Хлоп..ць, січ..нь, лип..нь.

278 Хто за одну хвилину зможе дібрати п'ять дієслів, у коренях яких можливе чергування голосних звуків?

Букви *i*, *и*

У коренях слів після [ж], [ч], [ш] та [г], [к], [х] потрібно чітко вимовляти [i] та [и].

Букву *i* пишемо там, де вона позначає звук [i], який чергується з [o] або [e]. **НАПРИКЛАД:** *чіпляти* (бо *зачепити*), *міжгір'я* (бо *гора*).

Букву *и* пишемо там, де вона позначає звук [и], який не чергується. **НАПРИКЛАД:** *чижик*, *хитрий*.

ОРФОГРАМА

- Букви *и* – *i* після *ж*, *ч*, *ш*, *щ* та *г*, *к*, *х* у коренях слів

279 Випишіть спочатку слова, у яких на місці пропуску слід уставити букву *и*, а потім – у яких слід уставити букву *i*. Обґрунтуйте орфограму. За потреби скористайтеся словником.

Ч..тати, веч..рній, ч..пляти, ключ..к, щ..лина, ч..сло, ч..с tota, щ..пці, щ..чка, щ..т, легк..сть, ж..ття, ш..сть, х..ст, переш... птуватися, х..тати, х..жак, щ..льний, ч..сленний.

§ 35. ЧЕРГУВАННЯ ПРИГОЛОСНИХ ЗВУКІВ

Про те, як при творенні слів чи зміні їхньої форми замість звуків [г], [к], [х] з'являються інші приголосні

ПРИГАДАЙМО. Які слова називають спільнокореневими?

280 А. Простежте, які зміни відбулися в коренях слів кожної групи.

1. Друг – друзі, дружити.
2. Молоко – у молоці, молочний.
3. Кожух – у кожусі, кожушок.

Б. Знайдіть у першій групі форму слова *друг* і спільнокореневе до нього слово.

В. На основі спостереження розкажіть, які можливі чергування приголосних в українській мові і за яких умов це відбувається.

281 Прочитайте прислів'я. Подані в дужках слова поставте в потрібній формі. Назвіть звуки, які чергаються в цих словах.

1. Не шукай грибів у ведмежому (*барліг*). 2. Мудрість – найлегша ноша в (*дорога*). 3. І короткий хвіст (*муха*) не подобається. 4. Краще хліб у коморі, ніж перо на (*капелюх*).

Чергування

В українській мові можуть чергуватися приголосні звуки.

Звуки, що чергуються	Приклади
[г] [ж] [з'] [з']	нога ніжка (на) нозі
[к] [ч] [ц'] [ц']	рука ручка (в) руци
[х] [ш] [с'] [с']	вухо вушко (у) вусі
[д] – [дж] [зд] – [ждж]	ходити – ходжуй їздити – іжджу

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Приголосні [г], [к], [х] чергуються із [з'], [ц'], [с'] перед голосним [і].

282 Доберіть до поданих слів форми слова або спільнокореневі слова із чергуванням приголосних. Запишіть слова групами. Вимовте звуки, які чергуються, та підкресліть букви на позначення цих звуків.

ЗРАЗОК. Дорога – у дорозі, дорожка.

Молоко, флешка, рік, Кременчук, берег, книга, Острог, ворог, горох, тихо, муха, заходить.

283 Чому так? Поясніть, чому подані слова вважаються спільнокореневими, хоча в їхніх коренях немає спільних звуків.

1. Річний – у році.
2. Нога – ніжка.

284 Поставте іменники у формі зазначеного біля них відмінка й запишіть. Вимовте звуки, які чергуються.

1. У давальному: Ольга, Галинка, учителька.
2. У місцевому: підлога, грядка, футболка.
3. У кличному: друг, парубок, козак.

285 Простежте, чи не відбувається чергування приголосних звуків за зміни форми назви вашого населеного пункту, мікрорайону, вулиці або назви річки, озера, урочища тощо, які є у вашій місцевості.

286 Змініть слова або доберіть до них спільнокореневі так, щоб відбулося чергування приголосних звуків.

Допомога, дружити, щітка, Прага, Париж, ріжок, річний, книжка, могти, берег, смуга, казати, сидіти, іздити.

287

Прочитайте гумореску Грицька Бойка. Випишіть слова, у яких можливі чергування голосних або приголосних звуків. Хто знайде чотири таких слова? А хто шість? А хто сім?

НЕКУЛЬТУРНІ ХАЗЯЇ

Із гостини по сніжку
Хлопчики верталися,
А товариш запитав:
– Як вам гостювалось?
– Та нічого, все як слід...
Тільки, бачиш, друже,
В тому домі хазяї
некультурні дуже.
Навіть з наших кожушин
Снігу не струсили...
То ми так, як увійшли,
І до столу сіли.

288

Спишіть речення, ставлячи подані в дужках слова в потрібній формі. Підкресліть букви на позначення звуків, які чергаються.

1. На (язик) медок, а на (думка) льодок. 2. (Друг у множині) знаходить щастя, а перевіряє біда. 3. І короткий хвіст (муха) не подобається (Нар. творчість). 4. Червона калино, чого в (луг) гнешся? (І. Франко). 5. Близько сорока нових зірок з'являється в нашій (Галактика) кожного року (З енциклопедії).

289

ПОСПЛУЙТЕСЯ. Як ви розумієте вислів «Друзів знаходить щастя, а перевіряє біда»?

§ 36. ЧЕРГУВАННЯ *У – В, І – Й*

*Про те, коли потрібно вживати прийменник *у*, а коли – *в*,*
*коли послуговуємося сполучником *і*, а коли – *й*,*
*а також про початкові букви *у – в* та *і – й**

290

А. Прочитайте вголос подані парами сполучення слів.

1. Дуб і береза	– дуб <i>й</i> береза.
2. Почав іти	– почав <i>йти</i> .
3. Працюють у нас	– працюють <i>в</i> нас.
4. Побачив усіх	– побачив <i>всіх</i> .

Б. Простежте, сполучення якої колонки вимовляти легше. Чому?

В. На основі спостереження зробіть висновок про те, у яких випадках треба вживати *у*, *і*, а в яких – *в*, *й*, щоб досягти милозвучності.

Засіб
милозвуч-
ності

Одним із засобів милозвучності української мови є **чергування *у – в, і – й***. **ПОРІВНЯЙМО:**

працював <i>у</i> полі	працювала <i>в</i> полі
він ішов	вона йшла

Чергування **У – В**

Уживаємо У	Уживаємо В
між приголосними: <i>вечір у місті; наш учитель</i>	між голосними: <i>живе в Івано-Франківську</i>
на початку речення перед приголосним: <i>У лісі багато грибів. Увійшли до хати.</i>	на початку речення перед голосним: <i>В Одесі тепло.</i>
перед наступними <i>в, ф, св, хв, тв, льв</i> і под. (незалежно від закінчення попереднього слова): <i>зайшла у фойє</i>	після голосного перед приголосним (крім <i>в, ф, св, хв, тв, льв</i> і под.): <i>пішла в садок; наши вчителі</i>
після паузи (на письмі позначається розділовим знаком) перед приголосним: <i>Знаю, у чому секрет.</i>	після приголосного (у тому числі <i>в</i>) перед голосним: <i>човен в очерті; працював в Ужгороді</i>

Чергування **I – Й**

Уживаємо I	Уживаємо Й
між приголосними: <i>прийшов і запитав; він ішов</i>	між голосними: <i>Ольга й Андрій</i>
перед словом, що починається на <i>й, я, ю, е, ї</i> : <i>Ольга і Йосип; хто і як</i>	після голосного перед приголосним (крім <i>й, я, ю, е, ї</i>): <i>на траві й квітках; вона йшла</i>
після паузи (на письмі позначається розділовим знаком): <i>Звечоріло, і пішов дощ.</i>	
на початку речення: <i>I на тім рушничкові оживе все знайоме до болю</i> (А. Малишко).	
при зіставленні понять: <i>дні і ночі; батьки і діти; війна і мир</i>	

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Чергування *у – в, i – й* чітко простежується в прозових творах, а в поетичній мові досить часто порушується з вимог ритму вірша.

291 I. Прочитайте текст. Визначте тематичні речення та ключові слова (словосполучення).

ВЕРБА

Майже в усіх народів є улюблени рослинні-символи. У канадців, скажімо, клен, у росіян – береза, а в українців – верба й калина.

Верба – одне з найулюбленіших дерев у народі. Здавна супроводжує вона людські поселення й оселі. Обсадити вербою ставки й річки – значить укріпити береги, стримати зсуви. В усіх місцевостях України колись поширеними були тини з верболозу.

Здавна криниці переважно копали під вербою, бо вона – природний фільтр усіляких домішок. У річці воду для пиття також брали під цим диво-деревом, а у відро клали вербову дощечку. Це дезінфікує воду, поліпшує її смакові якості.

Верби-красуні над ставом – традиційна прикмета українського села (*З посібника*).

II. Простежте, як у тексті досягається милозвучність мовлення завдяки чергуванню *у – е*, *и – й*. Поясніть ці чергування.

292 I. Спишіть сполучення слів, розкриваючи дужки. Обґрунтуйте свій вибір.

Відпочили (у,в) аквапарку, (у,в) теплу воду, вихід (у,в) місто, купався (у,в)літку, читав (у,в)літку, працюють (у,в)трьох, працювати (у,в)трьох, зникли (у,в) лісі, день (і,й) ніч, Сашко (і,й) Юрко, дуби (і,й) ялини, знає (у,в)се, знав (у,в)се, фільм (і,й)де, друзі (і,й)дуть, наш (у,в)читель.

II. З одним сполученням (на вибір) складіть і запишіть питальне речення.

293 Запишіть, розкриваючи дужки, сполучення так, щоб досягти милозвучності.

Човен (у,в) очереті, плавав (у,в) озері, ходімо (у,в) кіно, добре (у,в)читися, тренуватися (у,в) спортзалі, знятися (у,в) фільмі, уписав (у,в)oval, foto (у,в) Інтернеті, швидко (і,й)ди, почекайте (і,й) його, почекайте (і,й) нас, я (і,й) не знав, ціна (і,й) якість, Шевченко (і,й) сучасність.

294 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Поясніть свій вибір.

1. Садок (у,в)же одцвівся (і,й) густо (у,в)крив землю білими пелюстками (*Г. Тютюнник*). 2. Плачутъ (і,й) моляться білі троянди (*Л. Костенко*). 3. (У,В) своїм краї, як (у,в) раї (*Нар. творчість*). 4. (У,В) степу ще дужче розжеврілось, (і,й) на **грядках**, (у,в) кого (у,в)же зорано, червоно виблискують скиби*, а (у,в) борознах, як **сніг** (у,в) проваллі, біліє опалий цвіт (*Г. Тютюнник*). 5. Тато щось майструє (у,в) дворі (і,й) задоволено на гойдалку поглядає (*В. Чухліб*).

* *Скýба* – шар землі, який вивертає плуг під час оранки.

II. До виділених слів доберіть форми слова або спільнокореневі слова із чергуванням звуків. Дібрани слова запишіть.

III. Підкресліть підмети й присудки двох перших речень.

295 Складіть невелике повідомлення (5–8 речень) про рослини, які є символами українського народу, дотримуючись правил уживання *у – е*, *и – й*.

Урок розвитку мовлення

§ 37. ЕСЕ

Особливості есе

Створення
есе

Есе (франц. *essai* – спроба, проба, нарис) – невеликий за обсягом твір, який має довільну побудову і в якому автор висловлює власні враження й думки.

Створюючи есе:

- не потрібно дотримуватись якоїсь обов'язкової форми (вступу, основної частини, висновку);
- не слід усебічно описувати предмет чи подію;
- можна лише частково, як у розмові, торкатися якихось питань;
- можна висловлювати спірні міркування;
- можна використовувати образні слова, порівняння тощо.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Есе може бути схоже на **оповідання**, під час читання якого виникають якісь особливі відчуття й напрошується важливий висновок. Якщо есе створено у формі **опису**, то цей опис має бути дуже яскравим, захоплюючим і викликати важливі й цікаві думки.

296 Прочитайте зразки есе. Яке з них вам сподобалося найбільше. Чим саме?

СЛОВО В МОЇЙ УЯВІ

Коли чую слово «червоний», у моїй уяві постає широка долина, укрита маками. Таку я бачила, коли іздила з батьками до Одеси.

Ви тільки уявіть: велика, безкрайня, рівна місцина, уся встелена зеленим килимом трави. А посеред неї яскравими плямами – маки, ніби йшов маляр із червоною фарбою та й розхлюпував то там, то тут по дорозі. Дмухнув вітерець – і квіти почали тріпотіти такими тендітними пелюстками. Це – справжнє диво природи! (За Л. Томашук)

ТРАНСПОРТНИЙ ЗАСІБ МАЙБУТНЬОГО

Пройдуть роки, і наука досягне небувалих результатів. Винайдуть такі транспортні засоби, які дадуть змогу людині пересуватися з одного місця в інше надзвичайно швидко.

Це будуть літальні апарати, які за зовнішнім виглядом нагадуватимуть комфортабельні машини, але рухатимуться вони зі швидкістю космічних ракет. Зареєстрував у Міжнародній прикордонній службі маршрут – і вперед до Африки чи Північного полюса (За Л. Томашук).

297 Напишіть невелике есе (розмірковування в довільній формі) на одну з тем: «Краса й милозвучність української мови», «Транспорт майбутнього», «Вода в природі», «Зазирнуло сонце до мене в віконце».

§ 38. ПРАВОПИС ПРЕФІКСІВ З- (ЗІ-, С-), РОЗ-, БЕЗ-

ПРИГАДАЙМО. 1. Як вимовляємо префікс *з* перед дзвінкими приголосними?
2. Як вимовляємо кінцевий приголосний префіксів *роз-*, *без-* перед глухим?

298 А. Визначте префікс у поданих словах.

Скопіювати, списати, стоптати, сфотографувати, схитрувати.

Б. Назвіть у наведених словах букви, перед якими вжито префікс.

В. Зробіть висновок про те, за яких умов у префіксі пишемо букву *с*.

Префікс
з-(зі-, с-)

На письмі перед буквами *к*, *п*, *т*, *ф*, *х* префікс *з-* передаємо відповідно до вимови буквою *с*. Перед усіма іншими приголосними префікс *з-* передаємо на письмі буквою *з*. **ПОРІВНЯЙМО:**

сказати

зшити

сфотографувати

зносити

Префікси
роз-, без-

Префікси *роз-*, *без-* завжди пишемо з буквою *з*. **НАПРИКЛАД:** *розказати*, *безпечний*.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Для милозвучності та полегшення вимови перед коренем, який починається кількома приголосними, уживаємо звук [l]. **НАПРИКЛАД:** *зігріти*, *розігріти*, *підігріти*.

ОРФОГРАМИ

- Букви *з* – *с* у префіксі *з-(с-)*
- Буква *з* у кінці префіксів *роз-*, *без-*

299 ЧОМУ ТАК? Поясніть, чому в першому слові в префіксі пишемо букву *з*, а в другому – *с*, хоча в обох випадках буква на позначення сумнівного звука стоїть перед *х*.

Розхвилювався, схвилювався.

300 Спишіть слова, уставляючи на місці пропуску букву *з* або *с*.

(З,С)куштувати, (з,с)плутати, ро(з,с)стелити, (з,с)терпіти, бе(з,с)характерний, (з,с)долати, (з,с)бентежитися, (з,с)каламутити, (з,с)цідити, (з,с)чорнілий, бе(з,с)жальний, (з,с)чеплення, (з,с)питати.

301 І. Прочитайте виразно текст, правильно наголошуєчи виділені слова. Визначте тему й основну думку прочитаного.

РОДИННИЙ ЗАТИШОК

Яким теплом і лагідним родинним **затишком**, якою добротою та материнською ласкою віє від тебе, рідна хато!..

З батьківської хати розпочиналося пізнання світу... Білі стіни, біла стеля – неначе виткані з маминого полотна. Сонячне сніп'я лило-

ся через вікна, і від того на стінах вигравали розгаптовані* квітами рушники, розпростерті крила, немов жар-птиці. На плоскінному **по-лотні** кукурікали вогнисті півники, кували голубі зозулі, воркували сизі горлиці. Червоні кетяги калини аж горіли в дозрілій пишноті. Золотисті китички хмелю звисали з рушників до самого столу й пахли хлібом. А може, то йшов дух від паляниць, які спекла мама на **капустя́ному** листі й поклала на столі, накривши білою скатертиною...

Хато моя, рідна батьківська хато! (За І. Цюю).

* *Галтóваній* – вишитий шовковими нитками, укритими тонким шаром золота або срібла.

II. Випишіть із тексту слова з префіксами **роз-**, **без-**, **з-** (**с-**).

302 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Обґрунтуйте написання.

1. Не (з,с)тримати хвилю Черемошу, коли він **зануртúє**, (з,с)кидаючи з себе зимову одіж (І. Пільгук). 2. Недалеко від печери крикнула (з,с)полохано сова, вдарила крильми, (з,с)колихнувші тишу. 3. Люблю, коли вікно ро(з,с)крите шумлять **бе(з,с) журно** дерева (В. Сосюра). 4. Сонце вже похилилося геть із полудня і стало над вершиною лісу, купаючи своє (з,с)кісне проміння в (з,с)пінених хвилях потоку (І. Франко).

II. Поясніть лексичне значення виділених слів. За потреби скористайтеся тлумачним словником.

303 Уставте на місці крапок префікс **роз-** або **без-** і запишіть слова. Позначте корені й префікси.

...казати, ...шити, ...щеплений, ...кінечний, ...болісний, ...чарований, ...сумнівний, ...питати.

304 Спишіть слова, уставляючи на місці пропусків букви з (*зі*) або с.

Ро..хитати, бе..перервний, ..корочувати, ..прожогу, ..чеплений, бе..чинство, не..простовний, ..фальшивити, ..цементувати, ..грівати, ро..грівати.

305 I. Утворіть від поданих слів нові за допомогою префікса з-, (*с-*, *зі-*). Запишіть утворені слова у дві колонки:

З буквою з (<i>зі-</i>) у префікся	З буквою с у префікся

Ховати, формувати, гадати, хвалити, рветися, еднати, сохнути, ко-сити, рівняти, терти, планувати, чистити, цементувати.

II. З одним утвореним словом складіть і запишіть речення.

306 Виконайте завдання одного з варіантів.

ВАРИАНТ А. Пригадайте й запишіть три прислів'я (приказки), у яких є слова з префіксами **роз-**, **без-**, **с-** (*с-*, *зі-*). Розберіть ці слова за будовою.

ВАРИАНТ Б. Випишіть із художніх творів чотири речення, у яких є слова з префіксами **роз-**, **без-**, **с-** (*с-*, *зі-*). Розберіть ці слова за будовою.

Готуємося до тематичного оцінювання

Виконайте завдання.

Перевірте виконання, користуючись відповідями в додатках.

1. Літеру *и* на місці пропуску треба писати в кожному слові рядка

- А ст..хати, хв..лястий, пш..ниця
- Б чов..н, гр..міти, нев..димка
- В ш..рокий, шел..стіти, ч..ревики
- Г сх..лятися, кр..хкий, м..нулий

2. Правильну вимову відображає фонетичний запис слова

А вúзько [вúз'ко]	Б лéгко [лéгко]
В солодкий [солóткий]	Г вéрнешся [вéрне"шc'a]

3. Уподібнення приголосних можливе за вимови кожного слова рядка

А боротьба, злість	Б граєшся, швидкий
В зсунути довідка	Г вуздечці, клавіатура

4. Чергування приголосних можливе за зміні обох слів рядка

А сопілка, калина	Б муха, вітер
В веселка, допомога	Г молоко, вікно

5. Правильно записано всі слова в рядку

- А спитати, знести, зфальшивити
- Б зкосити, зшити, бездіяльний
- В спалений, розвідка, бесхітрісний
- Г спекти, безпечний, розтривожити

6. Орфографічну помилку допущено в реченні

- А Орбіту літа дописав листок і ліг на стежку, що прямує в осінь (*М. Боровко*).
- Б ...Полину в безмежному просторі, легкий, як пір'їна (*Д. Ткач*).
- В Коли на небі зарожевіла тоненька смушка, озеро почало про-кидатися (*Д. Ткач*).
- Г То пронесеться над болотом чайка, то промайне швидкий чибіс (*А. Шиян*).

7. Букву *т* на місці пропуску потрібно писати в обох словах рядка

А чес..ний, контрас..ний	Б зап'яс..ний, шіс..надцятий
В пес..ливий, радіс..ний	Г кіс..лявий, очис..ний

8. Прийменник *в* потрібно поставити на місці обох пропусків у рядку

- А човен ... очереті, гуляли ... саду
- Б сидіти ... вагоні, співати ... хорі
- В знімки ... фотографа, вітрина ... магазині
- Г зима ... Карпатах, дуб ... лісі

9. Утворіть і запишіть прикметники від слів *щастя, тиждень*.

10. Запишіть слова *боротьба, вечірня* фонетичною транскрипцією.

Об'єднайтесь в групи й підготуйте вікторину з 8–10 питань на тему «Фонетика. Орфоепія» (на основі теоретичного матеріалу та вправ цього розділу).

Проведіть вікторину для учнів інших груп.

Проект

§ 39. ПОЗНАЧЕННЯ М'ЯКОСТІ ПРИГОЛОСНИХ НА ПИСЬМІ. ПРАВИЛА ВЖИВАННЯ ЗНАКА М'ЯКШЕННЯ

Про те, якими буквами позначаємо на письмі м'які приголосні звуки, коли пишемо знак м'якшення, а також про правильну вимову

ПРИГАДАЙМО. З якою метою використовують на письмі знак м'якшення?

307 Чому ТАК? Поясніть, чому у слові *колодязні* є три м'які приголосні звуки, проте немає жодного знака м'якшення. Наведіть аналогічні приклади.

М'якість приголосних на письмі позначаємо:

знаком м'якшення
день [ден̄]

буквою *i*
літо [л̄іто]

буквами *я, ю, є*
хвиля [хвіл̄а]

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Букви *ь, i, я, ю, є* можуть позначати м'якість відразу двох приголосних. **НАПРИКЛАД:** *стіл* [с̄т̄іл].

308 I. Прочитайте виразно вірш. Який його основний мотив?

РІДНА МОВА

Народилася я в Україні,
де річки й світанки сині-сині.
Змалку вчила мене моя мати
мову й рідне слово шанувати.
Моя рідна українська мово,
я люблю твоє співуче слово.
Я без нього – наче без родини,
бо я донька рідної Вкраїни.
Серце мое квітне як в обнові,
коли чую українське слово.
А воно, як птах, небес сягає,
краще мови рідної немає.

O. Довгоп'ят

II. Знайдіть слова з м'якими приголосними та визначте, як позначено м'якість цих звуків на письмі: а) знаком м'якшення; б) буквами *я, ю, є*; в) буквою *i*.

III. Розгляніть ілюстрацію до вірша та складіть за нею речення, використавши щонайменше одне зі знайдених слів.

309 А. Прочитайте слова парами.

Місцевий відмінок

у хатинці
у скриньці
по стежинці
по доріженьці

Називний відмінок

хатинка
скринька
стежинка
доріженька

- Б.** Зверніть увагу на наявність чи відсутність знака м'якшення в словах першої колонки. А чи в усіх словах другої колонки він є?
- В.** На основі спостереження зробіть висновок, як можна перевірити наявність чи відсутність знака м'якшення в словах першої колонки.

Уживання знака м'якшення	
Пишемо ь	Не пишемо ь
1. Після букв, які позначають м'які приголосні [d̄], [t̄], [z̄], [c̄], [щ̄], [l̄], [n̄], [ðz̄], у кінці слова та складу (<i>вісь, дядько</i>)	1. Після букв на позначення губних, шиплячих і [r̄], [k̄], [x̄], [ḡ] (<i>дош, дріб</i>)
2. У суфіксах -зък-, -ськ-, -цък- (<i>морський</i>)	2. Після <i>r</i> у кінці складу і слова (<i>Харків, чотирма</i>)
3. У діесловах на -ть, -ться (<i>учаться</i>); у діесловах наказового способу перед суфіксом -ся (<i>погодься</i>)	3. Після <i>n</i> перед ж, ч, ш, щ (<i>тонший, промінчик</i>). Виняток: <i>няньчити, бриньчати, женьшень</i> і похідні від них слова
4. Після букви <i>л</i> перед буквою на позначення м'якого приголосного (<i>їдалъня, сільський</i>)	4. Між буквами на позначення м'яких або напівпом'якшених приголосних (крім випадків, зазначених у пунктах 3, 4 першої колонки) (<i>кузня, промінці</i>). Виняток: <i>тъмяний, різъбар</i>

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Коли знак м'якшення уживається у формі **називного** відмінка іменника (*ннянька*), то він **зберігається** й у всіх інших відмінках (*нняньци*), а також в утворених від цього іменника прикметниках із суфіксом -ин- (*нняньчин*). Коли ж у **називному** відмінку його нема, то й в інших відмінках і в прикметниках на -ин- його **не пишемо**. **ПОРІВНЯЙМО:**

Пишемо ь	Не пишемо ь
скриньці (бо скринька)	хатинці (бо хатинка)
Óлеñці (бо Óлењка)	Наталчин, Наталці (бо Наталка)
неньці, неньчин (бо ненька)	

310 Чому ТАК? Поясніть, чому в першому слові після виділеної букви знак м'якшення не пишемо, а в другому – пишемо.

1. Волинський – тернопільський.
2. Олénці – Ваньці.
3. Промінчик – неньчин.

ОРФОГРАМА

Знак м'якшення

311 Подані іменники поставте у формі давального відмінка однини, а також утворіть від них прикметники із суфіксом -ин-. Запишіть слова групами. Підкресліть знак м'якшення і поясніть його наявність чи відсутність.

ЗРАЗОК. *Лялька – ляльці, ляльчин.*

Вихователька, Тетянка, яблунька, рибалка, матінка, донька.

312 Спишіть слова, уставляючи, де потрібно, знак м'якшення. Підкресліть орфограму.

1. Змен..шення, промін..чик, камін..чик, нен..чин, закін..чувати, дон..чин, брин..чання, гон..щик, камін..ці, підвод..ся, облич.., май..бут..нє, черкас..кий, боїт..ся, колодяз..ний, куз..ня, різ..бяр.

2. Олён..чин, Олен..чин, близ..кий, у жмен..ці, винос..ся, Оксан..ці, Натал..чин, уман..ський, з'ясуєт..ся, пот..мяніти, тон..ший, цвірін..кати, поділ..ський, промін..ці.

313 I. Спишіть речення, уставляючи, де потрібно, знак м'якшення. Поясніть його наявність чи відсутність.

1. Снігу мен..шає, чорними латами криєт..ся земля (У. Самчуک).
2. Степ.. та воля – козац..ка доля (Нар. творчість). 3. Зліва, при мокрій долин..ці, кін..чались жита і починалася лука (М. Коцюбинський). 4. Із ледве чутним щебетанням низен..ко ластівка летить (М. Рильський). 5. О материн..ске слово, рідні очі, мені ви ніжніс..т.. і любов.. вливали (В. Грінчак).

II. Підкресліть слова, за вимови яких тверді приголосні змінюються на м'які (уподібнюються).

314 Випишіть по слідовно спочатку слова, у яких пишемо знак м'якшення, а потім – у яких не пишемо.

Дібровон..ці, едел..вейс, хатин..ці, Олён..чин, ремін..чик, снігурон..ці, освіт..ній, нян..чити, лікар.., аргентинс..кий.

КЛЮЧ. Якщо ви правильно виконали завдання, то з перших букв слів кожної групи прочитаете назви двох українських річок.

315 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Складіть кожен словниковий диктант із шести слів на різні правила вживання знака м'якшення. Продиктуйте свій диктант однокласнику (однокласниці), перевірте написання.

316 I. Хто правильно визначить, скільки м'яких звуків є у кожному слові?

1. Танцювальний. 2. Яснісінъкий. 3. Схвильованість.

II. Запишіть за одну хвилину якомога більше слів, у яких: а) знак м'якшення пишемо в кінці слова; б) знак м'якшення пишемо після л.

317 I. Спишіть слова, уставляючи, де потрібно, знак м'якшення. Підкресліть орфограму й поясніть написання.

Сяд..мо, ковал..с..кий, велетен..с..кий, чотир..ма, ви..шен..ка, (у) скрин..ці, (на) сторін..ці, боїт..ся, низ..кий, нян..чити, піс..ня, тан..цювати, різ..блення, камін..чик, брин..чить, мен..шен..кий, малесен..кий, надсилаєт..ся, донец..кий, Вас..чин, учител..чин, хлібопіч.., т..мяний.

тонший
менший
камінчик

II. Виділені слова запишіть фонетичною транскрипцією. Підкресліть м'які звуки.

КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ

ОРФОЕПІЧНИЙ ТРЕНАЖЕР

Вимовте чітко слова, дотримуючись поданих інструкцій.

1. Вимовляйте [л] перед [е] твердо, не допускаючи його пом'якшення:

Електрика, балет, білет, телефон, волейбол, лейтенант, лебідь, проблема, легенда, легко, колесо, елегантний, календар, палець.

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
ба[л]ет	ба[л']ет
[л]екція	[л']екція
проб[л]ема	проб[л']ема
те[л]ефон	те[л']ефон

2. Вимовляйте [з], [с] перед [е] твердо, не допускаючи їх пом'якшення:

Газета, зерно, озеро, зебра, земля, вазелін, сезон, семеро, село, сестри, секрет, секунда, селезень.

§ 40. СПОЛУЧЕННЯ БУКВ ЙО, ЬО

Про те, коли у словах пишемо буквосполучення йо, а коли – ьо, а також про правильну вимову

318

А. Прочитайте речення.

1. Степова далечінь знемагала в надвечірньому сонці, а тут все було ще соковитим, як ранньою весною (О. Гончар). 2. А ввечері, ще й сонце не зайшло, батальон уже відвачерявся і знову шикувався: на цілу ніч мав бути марш та бойові навчання (О. Гончар).

Б. Знайдіть і вимовте вголос слова зі сполученнями букв *йо*, *ьо*.

В. Простежте, яке сполучення пишемо на початку складу, а яке – у кінці складу.

Пишемо <i>йо</i>	Пишемо <i>ьо</i>
на початку слова або складу для позначення сполучення приголосного [й] з голосним [о]: <i>йод, його, район, Воробйов, мільйон</i>	у середині або в кінці складу для позначення м'якості приголосного перед [о]: <i>льон, трьох, Ковальов, сьогодні</i>

319

I. Прочитайте слова вголос, правильно вимовляючи приголосні, м'якість яких позначено знаком м'якшення.

Лъодовик, павільйон, ѹогурт, районний, Валерійович, дъзьоб, ознатомлення, войовничий, польовий, третього.

II. Поділіть слова на склади й запишіть. Підкресліть орфограму «сполучення букв *йо*, *ьо*», поясніть написання.

ОРФОГРАМА

Сполучення букв *йо*, *ьо*

320 I. Спишіть слова, уставляючи сполучення *йо* чи *ьо*. Підкресліть орфограму. Перевірте написання за допомогою орфографічного словника.

Л..тчик, л..дяний, під..м, трет..го, бо..вий, пол..вий, зна..мий, бад..рий, міль..н, медаль..н, га..к, ..рж, буль..н, павіль..н, ма..р, Вороб..в, син..го, кур..з, ранн..го, ..дування, дз..бик, сер..зно, вол..вий, Корол..в, обідн..го.

II. Виконайте фонетичний розбір виділеного слова.

321 Виконайте це завдання за варіантами. До кожного з поданих слів доберіть спільнокореневе зі сполученням букв *йо* чи *ьо*. Якщо хоча б один учень з вашого варіанта правильно добере слово, то ваш варіант одержить один бал.

Для *першого варіанта*. Працювати, сім, гай, поле, лід, синіти, літати.

Для *другого варіанта*. Хвилюватися, три, бій, воля, колір, ранковий, воювати.

322 I. Спишіть речення, уставляючи на місці крапок сполучення букв *йо* чи *ьо* та розкриваючи дужки. Підкресліть і поясніть вивчені орфограми.

1. Тихо пл(е,и)ве блакитними річками л..н (*M. Коцюбинський*).
2. Є тисячі доріг, міль..н ву(з,с)ьких ст(е,и)жинок, є тисячі ланів, але один лиш мій (*B. Симоненко*).
3. Усе лякало нас: трава, що тихо ма..ріла, і гаю дал(ь)н..го стіна, що в заході горіла (*Леся Українка*).
4. Над яром явір тонкостанний калині сл..зи вит(е,и)рав (*D. Іванов*).
5. Буде ще після ц..го простір лиману*, і віт(е,и)р попутний, і біла зам(е,и)тіль ча..к над головою (*O. Гончар*).

* *Лиман* – затока з морською водою або озеро поблизу моря.

II. Визначте частини мови й підкресліть члени речення в першому реченні. Поясніть уживання розділових знаків в останньому реченні.

323 ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ. Уявіть, що ви літньої пори йдете лісовою стежкою. Що ви відчуваєте? Що бачите навколо? Про що думаете?

Розкажіть про це. Завершіть свою розповідь висловленням про необхідність дбайливо ставитися до природи. Використайте в тексті слова із сполученнями букв *йо*, *ьо*, та слова в переносному значенні.

Ви можете скористатися поданими нижче словами.

mal'yonnichij
бадьюрий
тъюннати
майорити

надвечірнього
літнього
ранніого
кольоровий
схвилюваний
свогодні

§ 41. УЖИВАННЯ АПОСТРОФА

Про те, коли перед буквами **я, ю, е, і** пишемо апостроф, а коли не пишемо, а також про правильну вимову

ПРИГАДАЙМО. 1. Які є губні приголосні? 2. У яких випадках букви **я, ю, е** по-значають два звуки?

324 А. Прочитайте слова, звертаючи увагу на вимову звуків, позначених виділеними сполученнями букв.

в'язати	цвях
бур'ян	буряк
б'ють	бюро

Б. У словах якої колонки чується звук [й], а також роздільна вимова губного приголосного перед цим звуком?

В. На основі спостереження зробіть висновок про роль апострофа.

Апостроф пишемо перед я, ю, е, і:	Апостроф НЕ пишемо перед я, ю, е, і:
1. Після букв б, п, в, м, ф: <i>рум'яний, солов'ї, черв'як</i>	1. Після б, п, в, м, ф, якщо перед ними в корені слова є буква на позначення приголосного, крім p: <i>свято, цвях</i>
2. Після p , що позначає твердий звук (у вимові чується [й]): <i>бур'ян, пір'я</i>	
3. Після префіксів, що закінчуються приголосним: <i>від'їзд, роз'яснення</i>	
4. Після першої частини складних слів, яка закінчується твердим приголосним: <i>дит'ясла, пів'яблука</i>	2. Після букви p , що позначає м'який звук [р] (у вимові не чується [й]): <i>буряк, крюк</i>
5. У слові Лук'ян та похідних від нього словах: <i>Лук'яненко, Лук'янівка</i> тощо	

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Букви **я, ю, е, і** після апострофа позначають два звуки – [яа], [йу], [耶], [йі].
НАПРИКЛАД: *м'ята* [мийата].

ОРФОГРАМА
Апостроф

325 Чому ТАК? Поясніть, чому перше слово кожної пари пишемо з апострофом, а друге – без апострофа. Вимовте правильно слова.

1. Підв'язати – святкувати.
2. Торф'яний – медвяний.
3. Бур'ян – буряк.

326 Спишіть слова, уставляючи на місці пропуску, де потрібно, апостроф. Обґрунтуйте написання.

Цв..яшок, лл..ється, уп..яньох, роз..яснити, медв..яний, риб..ячий,

безправ..я, міжгір..я, глазур..ю, бр..язкіт, надхмар..я, верф..ю, зап..ястя, в..їжджати, пів..ями, львів..янин, зв..язківець, Примор..я, без..язикий, різьб..яр, Лук..янівка.

327 Утворіть від поданих іменників прикметники за допомогою суфікса **-ян-**. Запишіть слова парами. Підкресліть орфограму. Вимовте правильно утворені слова.

ЗРАЗОК. Морква – морк**вяний**.

Різдво, дерево, кров, кроква*, торф, солома, трава, тьма, зоря.

*Крóкva – з'єднані під кутом два бруси, на яких тримається дах.

328 I. Спишіть слова, уставляючи, де потрібно, апостроф. Позначте префікси.

Без..язикий, підв..язати, роз..яснити, без..іменний, зв..язківець, з..їздити, возз..єднування, під..єднати, під..ярок, з..юрмитися, розм..як, без..ядерний, перед..ювілейний.

II. Видлені слова запишіть фонетичною транскрипцією.

329 Складіть усно невеликий текст-опис (3–4 речення) на тему «Квіти – очі природи», використавши якомога більше слів з довідки. Поясніть написання слів, які ви обрали.

ДОВІДКА. Рясно, духмяно, м'яко, різnobаре'я, різnotрав'я, медвяний, п'янкий, зів'ялий, надве-чір'я, трав'янистий, в'еться, в'юниться, любов'ю.

330 ТРЕТЬЕ ЗАЙВЕ. У кожній групі слів знайдіть одне, яке відрізняється від інших написанням.

1. Мавп(')ячий, черв(')як, від(')ємний.
2. Трох(')ярусний, пів(')яблука, духм(')яний.
3. Р(')ясно, дзв(')якнути, з(')єднання.
4. Риб(')ячий, без(')язикий, верб(')я.

Апостроф

331 I. Випишіть спочатку слова з апострофом, а потім – без апострофа. Написання слів, щодо яких виникли сумніви, перевірте за словником.

1. Зв..язатися, медв..яний, під..їзний, зап..ястний, св..ятковий, різдв..яний, цв..ях, рівноправ..я, духм..яний, матір..ю, пів..ящика, тьм..яніє, слов..їний, любов..ю, міжгір..я, Лук..яненко, бур..яковий, лл..ється, моркв..яний, дит..ясла.

свято духмяно пів'яблука любов'
--

2. Св..ященик, переджнів..я, б..ється, мавп..ячий, пр..янощі, Св..ятослав, пів..юрби, присв..ята, розм..якшити, з..ясувати, зв..язківець, пролл..ю, багр..яний, риб..ячий, уп..янько, над..яр'я, від..єднувати, плоскогір..я.

II. Поміркуйте, які дві орфограми «заховалися» в кожному з виділених слів.

332 Доберіть якомога більше слів, у яких після **б**, **п**, **в**, **м**, **ф** перед **я**, **ю**, **є**, **ї** не пишемо апостроф.

333 I. Спишіть речення, уставляючи, де потрібно, апостроф і розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть і поясніть усі вивчені орфограми й пункторами.

1. Полум..яні язики відривалися від гілок поволі спадали до землі й кричали під ногами (*У. Самчук*). 2. Бджоли сонячним дощем падають на медв..яний лан (*М. Стельмах*). 3. Сміються плачуть слово..ї і б..ють піснями в груди (*Олександр Олесь*). 4. Маю я св..яте синівське право з матір..ю побуть на самоті (*В. Симоненко*). 5. І оке..анів тих немає, щоб вірні роз..єднати серця (*М. Рильський*).

II. Знайдіть два слова, у кожному з яких звуків більше, ніж букв. Запишіть ці слова фонетично транскрипцією.

334 ЖИТЕВА СИТУАЦІЯ. Уявіть, що ви загубили ключі, тому вирішили написати оголошення й повісити його біля свого будинку. Які слова в поданому оголошенні ви напишете з апострофом?

10 березня біля п(')ятого під(')їзду будинку загублено зв(')язку ключів із дерев(')яним брелоком, на якому вирізьблено ім(')я Св(')ятослав. Про знахідку прошу повідомити за номером ...
Наперед вд(')ячний(-а).

335 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Складіть словниковий диктант із шести слів на різні правила вживання апострофа. Продиктуйте диктант однокласнику (однокласниці), перевірте написання.

§ 42. УСНИЙ ДОКЛАДНИЙ ПЕРЕКАЗ ХУДОЖНЬОГО ТЕКСТУ РОЗПОВІДНОГО ХАРАКТЕРУ З ЕЛЕМЕНТАМИ РОЗДУМУ

ПРИГАДАЙМО. Чим роздум відрізняється від розповіді?

336 I. Прослухайте текст із голосу вчителя чи однокласника. Визначте тему й основну думку.

КІНЬ УТИК

Це було в четвертому класі. Усі схилилися над зошитами. Учитель дав задачі – і діти працювали самостійно.

На останній парті сидить Вітя. Він уже закінчував розв'язувати, коли на парту впала записка.

«Знову, мабуть, від Петрика, – подумав собі. – Знову просить ковзани. Чого я маю весь час йому їх давати?»

– Іване Петровичу, – сказав Вітя, – мені хтось записку кинув... Хіба ж можна записки на уроці писати?

– Записки на уроці писати не можна, – відповів Іван Петрович. – Але як уже тобі хтось написав, то розповідати про неї вчителеві не-добре, Вітю. Записка – це ж таємниця, що мусить бути відома тільки тобі й твоєму товарищеві. А ти розкриваеш свою таємницю. Візьми записку, заховай, на перерві прочитаєш...

Вітя почевонів. Тепер йому стало зрозуміло, що він немовби пішов з доносом на товариша.

У класі тиша. Хлопці час від часу піднімали голови, позирали на Віню, і в їхніх поглядах він бачив подив і обурення.

Вітя розгорнув записку й прочитав: «Віню, – писав Петрик, – я намалював вогнегривого коня. Якщо хочеш, дам тобі».

На перерві Вітя підійшов до Петрика.

– Давай коня... – сказав.

– Утік кінь, – тихо відповів Петрик (*В. Сухомлинський*).

ІІ. Доведіть, що прослуханий текст є розповіддю з елементами роздуму.

ІІІ. Докладно перекажіть текст (усно), користуючись власним або поданим нижче планом.

ІV. Поясніть, до яких видів мовленнєвої діяльності ви вдавалися, виконуючи вправу.

План

1. Це було в четвертому класі.
2. Записка від Петрика.
3. Записка – це таємниця.
4. Подив й обурення однокласників.
5. Утік кінь.

§ 43. ПОДВОЄННЯ БУКВ НА ПОЗНАЧЕННЯ ЗБІGU ОДНАКОВИХ ПРИГОЛОСНИХ

Про те, як на межі частин слова збігаються однакові приголосні, та про позначення цих звуків двома однаковими буквами

ПРИГАДАЙМО. Що таке корінь, префікс і суфікс слова?

337 А. Прочитайте вголос слова. Зверніть увагу на вимову звуків, які позначені двома однаковими буквами.

Осінній, сонній, оббігти, беззвучний, спецех.

Б. На межі яких частин слова збігаються ці приголосні?

В. Зробіть висновок, у яких випадках простежується збіг однакових приголосних.

Подвоєння
букв

Збіг
приголос-
них

Приголосні звуки в деяких випадках вимовляємо довше, ніж звичайно. На письмі такі звуки позначаємо **подвоєними буквами** (двома однаковими буквами), а в транскрипції – значком [:]. **НАПРИКЛАД:** осінній [осінній].

Два однакові приголосні звуки можуть збігатися на межі:

✓ префікса й кореня	відділити, оббігти
✓ кореня й суфікса	денній, розрісся
✓ двох суфіксов	глибинній, письменник
✓ частин складного слова	спортомовари, спеціех

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У прикметниках, утворених від іменників за допомогою суфіксів **-ан-** (-ян-), **-ин-**, **-їн-**, букву **н** не подвоюємо.

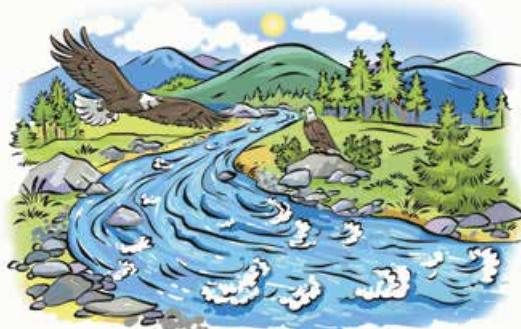
НАПРИКЛАД: глиняний, журавлиній (від журавель).

ОРФОГРАМА
Подвоєні букви

- 338** I. Прочитайте текст. Обґрунтуйте його поділ на абзаци. Чи доводилося вам бувати на гірських річках? Розкажіть про свої враження.

ПІСЕННА ДУША ЧЕРЕМОШУ

Віддавна переказують, що до схід сонця злітаються із Чорногори* найдужчі орли полоскати свої дзьобби і крила в бистрині Чéремóшu. Річка ця несе водограї, щоб химерними закрутинами обійтися задумливі гуцульські гори. Шумить, вирує і піниться Черемош, як оскаженілий, розпорощує дрібні бризки, оббиває камінні береги, нестримним плином перекочує через холодні брили...

Про що шепочуть піnnі хвилі? Які таємниці ховає в собі незмовкна мелодія невидимих струн зачарованої арфи? Яку пісню награє вона, де її початок і кінець? Серцем пізнавати її глибинну печаль і коломийково-грайливі наспіви – така вдача гуцула, що увібрає у свою мову та пісню голос рідної річки.

Снує одвічну пісню **швидкоплинний** Черемош, а її відгомін западає в душу, наповнюючи емоціями, яких не зміти хвилями часу... (За І. Пільгуком).

*Чорногóра – гірський масив у Карпатах.

- II. Знайдіть і вимовте шість словосполучень зі словами, у яких є подвоєні букви. Поясніть особливості вимови та написання цих слів.

- 339** I. Запишіть слова в три колонки залежно від місця збігу приголосних: 1) на межі префікса й кореня; 2) на межі кореня та суфікса; 3) на межі частин складного слова. Позначте корені в словах, підкресліть орфограми.

Туманність, пасся, годинник, віддалятися, юннат*, беззубий, фіз зарядка, оббитий, стінний, сезонний, роззбройти.

*Юннáт – юний натураліст.

- II. Виділене слово запишіть фонетичною транскрипцією. Визначте в ньому кількість звуків і букв.

340 Спишіть слова, уставляючи, де потрібно, пропущену букву.

Під..убний, закон..ий, возніс..я, орлин..ий, беквен..ий, адресован..ий, гречан..ий, перед..ень, роз..бройтися, роз..утися, охорон..ий.

341 Утворіть і запишіть слова з подвоєними буквами, додаючи до поданих слів один із префіксів з довідки. Позначте ці префікси, підкресліть та поясніть орфограми.

Земельний, зоряний, ділити, з'єднувати, дати, бити, бігати, бризкати, дерти, дражнити.

ДОВІДКА. Без-, від-, об-, воз-, під-.

342 Утворіть і запишіть слова з подвоєними буквами, додаючи до поданих слів суфікс -н-. Позначте цей суфікс, підкресліть та поясніть орфограми.

ЗРАЗОК. Камін – камінн^йий.

Полудень, телефон, закон, рівнина, зміна, мільйон, екран, істина, судина, журавлина, баштан.

343 Поясніть відмінність у вимові, написанні та значенні виділених слів кожної пари. Якими частинами мови є ці слова? З кожним словосполученням однієї пари (на вибір) складіть усно одне речення.

Ціна товару – цінна порада; хвилина мовчання – хвилинна перерва; відома істина – істинна мужність.

ПОРІВНЯЙМО:

Пишемо -нн-	Пишемо -н-
Змін+н+ий (бо утворено від зміна)	Бджол+ин+ий (бо утворено від бджола)

344 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Спишіть словосполучення, уставляючи, де потрібно, букву н. Перевірте одне в одного правильність виконання завдання.

Цін..ий подарунок, журавлин..ий клич, журавлин..ий чай, двохвилини..а затримка, осин..е гніздо, Півден..ий Буг, щоден..е меню, олов'ян..ий солдатик.

туманний
туманність
туманно

345 I. Спишіть слова, уставляючи, де потрібно, пропущену букву. Обґрунтуйте написання.

Дерев'ян..ий, глибин..ий, безвин..о, закон..о, безсон..ий, від..авна, бджолин..ий, без..ахисний, електрон..ий, кін..ий, під..аватися, го..дин..ик, закордон..ий, від..звонити, роз..броти, спорт..овари, розріс..я.

II. Запишіть виділені слова фонетичною транскрипцією. Які орфограми «заховалися» в кожному з них?

346 Чи правильним є твердження, що в слові *віддзвеніти* на межі префікса й кореня спостерігається збіг однакових приголосних? А подвоєння букв? Обґрунтуйте відповідь, доберіть аналогічні приклади.

§ 44. ПОДВОЄННЯ БУКВ НА ПОЗНАЧЕННЯ ПОДОВЖЕНИХ ПРИГОЛОСНИХ

Про те, у яких випадках у словах подовжуються приголосні звуки, та про позначення таких звуків на письмі двома однаковими буквами

ПРИГАДАЙМО. 1. Які є м'які звуки? 2. За якої умови шиплячі звуки напівпом'якшуються?

347 А. Прочитайте вголос іменники жіночого роду. Визначте їхнє число та відмінок.

ніччу	радістю
папороттю	щирістю
памороззю	любоv'ю

Б. Між якими звуками (голосними чи приголосними) стоять звуки, позначені видленими буквами?

В. Зробіть висновок про подвоєння букв в іменниках жіночого роду.

Подовження

Подвоєнними буквами позначаємо на письмі **подовжені м'які** й напівпом'якшені приголосні.

Подовжуються приголосні [д'], [т'], [з'], [с'], [ц'], [л'], [н'], [ж'], [ч'], [ш'] між голосними в таких випадках:	Приклади
в іменниках середнього роду на -я . Виняток: назви малих за віком тварин (<i>гусеня, каченя</i>)	<i>збіжжя, знання, гілля, читання</i>
у деяких іменниках чоловічого й жіночого роду на -я . Виняток: слово <i>стаття</i> у формі Р. в. мн. – <i>статей</i>	<i>суходя, Ілля, рілля, стаття</i>
в іменниках жіночого роду, що закінчуються на приголосний, у формі орудного відмінка одинини	<i>піччю, подорожжю</i>
у формах дієслова лити та споріднених дієсловах	<i>ллю, зілляти</i>
у прислівниках на -ння, -нню	<i>спросоння, попідтинню</i>

Пишемо подвоєні букви у словах *ссавець, бовваніти, Ганна*

Подовження зберігається і в усіх похідних словах (*життя – життєвий, гілля – гіллячка*).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

1. Приголосні подовжуються, якщо стоять **між голосними**. **НАПРИКЛАД:** *миттю*, АЛЕ: *радістю, безсмерття*.
2. Не подовжуються губні приголосні та [р]. **НАПРИКЛАД:** *любоv'ю, кров'ю, матір'ю*.

348 I. Поясніть наявність чи відсутність подвоєння букв у поданих географічних назвах.

Запоріжжя, Закарпаття, Поволжя, Поділля, Білогір'я, Білопілля, Полісся, Заболоття, Россю, Прип'яттю, Керчю.

II. Чи є в місцевості, де ви проживаєте, географічні об'єкти, назви яких пишемо з подвоєними буквами?

349 Спишіть слова, уставляючи, де потрібно, пропущену букву.

Спросон..я, знаряд..я, качен..я, молод..ю, л..ється, стат..ями, стат..ей, ясніст..ю, гіл..ячка, відкрит..ів, перехрест..я, туман..ість, дозвіл..я, Рос..ю, Волин..ю.

350 Чому так? Поясніть, чому одне з поданих слів пишемо з подвоєними буквами, а інше – без подвоєних букв.

Блакиттю – гордістю.

351 I. Поставте іменники у формі орудного відмінка однини й запишіть, поряд зазначте подовжений звук (якщо він є). Підкресліть орфограми, поясніть написання.

ЗРАЗОК. Молоддю [ð':].

Міць, честь, суміш, подорож, мідь, сталь, щедрість, глазур, розповідь, ніч, вись, якість, любов, паморозь, медаль, печаль.

II. Вимовте утворені слова, дотримуючись правил орфоепії.

352 I. Прочитайте текст. Визначте його тему, тип мовлення. Чим приваблює відвідувачів заповідник «Асканія-Нова»?

«АСКАНІЯ-НОВА»

Є на півдні України заповідник «Асканія-Нова». На його території лежить цілинний степ, є перелоги, дендропарк*, зоопарк, землі сільськогосподарського призначення, населені пункти.

Щорічно «Асканію-Нову» відвідують десятки тисяч людей. Хтось приїздить, щоб ознайомитися із системою збереження довкілля, вивчити природні процеси. А хтось просто насолоджується подорожжю, прямуючи до місць відпочинку на узбережжях Чорного й Азовського морів...

У заповіднику можна натрапити на лисицю, захоплену полюванням на полівок, сполохати зайця, побачити блена, байбаків, які вигриваються на земляних горбочках біля нір. Тут науковці виявили майже 500 видів квіткових рослин.

Неповторні краєвиди степу зі стадами екзотичних й аборигенних копитних тварин, чудова природа, місця з буйною рослинністю створюють дивовижне **відчуття безмежжя** і допомагають людині зрозуміти своє місце на планеті Земля (*Із журналу*).

* *Дендропарк* – великий парк з різними видами дерев і кущів.

- II. Випишіть слова з подвоєними буквами. Поясніть вимову й написання.
 III. Виділені слова запишіть фонетичною транскрипцією. Вимовте їх, дотримуючись правил орфоепії.

353 ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. З якою метою створюють заповідники і що в них можна побачити? Що зображено на фото до попередньої вправи?

354 I. Спишіть речення, уставляючи, де потрібно, пропущені букви. Підкресліть вивчені орфограми, поясніть написання.

1. Істина ввічливість полягає в доброзичливому ставлені до людей (*Ж. Ж. Руссо*). 2. Від серця до серця мелодія лістяся (*П. Перешийник*). 3. Сонце стоїть високо, сипле ряснім промінням у відкриті юні обличчя (*О. Гончар*). 4. Колисав мою колиску вітер рідного Поділля і зливав на сонячні вії степового запах зілля (*Олександр Олесь*).

II. Знайдіть в останньому речення слово, до яких можна дібрати форми слова або спільнокореневі слова із чергуванням звуків. Запишіть слова парами.

355 ТРЕТЬЕ ЗАЙВЕ. У кожній групі слів знайдіть одне, яке відрізняється від двох інших особливостями написання.

1. Лістяся, передгрозя, статей.
2. Лютою, хитристю, кровлю.
3. Ганя, каченя, вугіль.

ллеться
гіллячка
Ілля
матір'ю

356 Спишіть слова, уставляючи, де потрібно, пропущені букви. Підкресліть орфограми й обґрунтуйте написання. За потреби скористайтеся орфографічним словником.

Плавання, обличчя, залістяся, гілястий, любовлю, сталлю, безділля, щеплення, гусеня, ділення, пам'ятю, скатертю, колослю, Полісся, безсмертья, відкриття, ртутью, насіння, судя, статя, статей, Ілля, зілля, бажання, свіжістью, зрання, навмання.

357 Спишіть слова, уставляючи, де потрібно, пропущену букву. Позначте корені у виділених словах.

Судівство, савці, Ганянин, нашестя, бованіти, попідтиню, кутя, священник, лататя, розкішю, рослиність, підгрунтя, **перелю**, вишуканість, **митєвість**, сторічя, рілею.

§ 45. УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО

3 РОЗДІЛУ «ФОНЕТИКА. ГРАФІКА. ОРФОЕПІЯ. ОРФОГРАФІЯ»

358 I. Прочитайте вголос текст, дотримуючись орфоепічних правил. Визначте його тему й основну думку. Що корисного для себе ви дізналися?

СНІДАЙТЕ ВЧАСНО

Сніданок – найважливіша частина нашого щоденного меню. Від того, що ми з'їли вранці, багато в чому залежить наше самопочуття протягом дня.

Учені довели, що люди, які нехтують сніданками, більшою мірою склонні до стресів, судинних захворювань, депресії та ослаблення імунітету. Крім того, якщо вранці ви не пойшли, будьте певні, що за обідом з'їсте мінімум у два рази більше, ніж зазвичай, щоб відновити витрачені сили.

Привчіть себе їсти не раніше, ніж через півгодини після **пробудження**. Уставши з ліжка, випийте півсклянки **тепленької** води. Це активізує процеси **життєдіяльності** в організмі. Якщо ви не любите звичайну воду, додайте туди кілька крапель лимонного соку або чайну ложку меду. Випивши води, займіться звичними справами: прийміть душ, одягніться, зберіть сумку. За цей час шлунок почне працювати – і ви відчуєте легкий голод (*Із журналу*).

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Знайдіть по два слова з двома: а) м'якими звуками; б) дзвінкими звуками; в) глухими звуками.
2. Запишіть виділені слова фонетичною транскрипцією. Назвіть у них букви та вимовте звуки.
3. Знайдіть щонайменше три слова, під час вимови яких приголосні уподібнюються.
4. Знайдіть щонайменше два слова, які можна змінити або до яких можна дібрати спільнокореневі слова так, щоб відбулося чергування звуків.
5. Поясніть доцільність чергування *у – в*.
6. Випишіть п'ять слів з вивченими орфограмами, обґрунтуйте написання.
7. Виконайте фонетичний розбір слова *сніданок*.

359 I. Спишіть прислів'я, розкриваючи дужки. Підкресліть вивчені орфограми, поясніть написання.

1. Без нашого Гриця вода не осв(')ятит(ь)ся. 2. В(е,и)лике дер(е,и)-во поволі росте. 3. Під л(е,и)жачий камінь вода не т(е,и)че. 4. Хоч бли(з,с)ько, та сли(з,с)ько. 5. Яке корі(н,нн)я, таке й насі(н,нн)я. 6. Лобом муру не проб(')єш(ь). 7. (І,Й) буд(е,и)нь, і н(е,и)діля – усе лінівому безді(л,лл)я. 8. Дома (і,й) стіни допом(о,а)гають.

II. Вивчіть напам'ять два з поданих прислів'їв (на вибір).

360 *ПОСЛІКУЙТЕСЯ.* Тема для розмови – «Чому в народі кажуть, що дома й стіни допомагають?».

361 I. Спишіть слова, розкриваючи дужки.

Т(е,и)матичний, ож(е,и)ледиця, др(е,и)жати, гря(д,т)ка, моту(з,с)ка, соло(д,т)кий, шви(д,т)кий, **тиж(д)невий**, пес(т)ливий, чес(т)ний, про-л(л)ється, барабан(ь)щик, вишен(ь)ці, вікон(ь)ця, львів(')янин, роз-м(')якшити, **різдв(')яний**, торф(')янистий, дал(л)ю, радіст(т)ю, незмін(н)ий, без(з)ахисний, Іл(л)я.

II. Виділені слова запишіть фонетичною транскрипцією.

362 *САМООЦІНКА.* Продовжте усно фрази.

1. Під час вивчення теми «Фонетика. Орфоепія. Графіка. Орфографія» я дізнався (дізналася) багато нового. Наприклад, як...
2. Найлегшим під час опрацювання матеріалу для мене було...
3. Свої знання з теми я б оцінив (оцінила) на...

Готуємося до тематичного оцінювання

Перевірте виконання, користуючись відповідями в додатках.

1. **Підкреслена буква позначає той самий звук в усіх словах рядка**
 А Тернопіль, монітор, рішення В купатися, Тиса, тямущий
 Б сіль, сюїта, сомга Г дисплей, Одеса, Дністер
2. **Апостроф на місці пропуску треба писати в усіх словах рядка**
 А різдв..яний, під..єднати, ластів..я
 Б тъм..яний, суб..ективний, пів..їdalyni
 В арф..ярка, зв..язківець, бар..ер
 Г св..ященик, розв..язати, безвр..я
3. **Знак м'якшення на місці пропуску треба писати в усіх словах рядка**
 А полтавс..кий, балкон..чик, здаєс..ся
 Б брин..чати, сіл..ський, внучен..ці
 В сім..десят, малесен..кий, зірон..ці
 Г на стеблин..ці, черкас..кий, дз..обати
4. **Подвоєні букви треба писати в усіх словах рядка**
 А гуаш..ю, радіст..ю, зустріч..ю
 Б маз..ю, недбаліст..ю, заметіл..ю
 В акварел..ю, подорож..ю, мит..ю
 Г мід..ю, матір..ю, тін..ю

5. Букву *н* на місці пропуску потрібно писати в обох словах рядка

- А дерев'ян..ий, щоден..ик
 Б ячмін..ий, глинян..ий
 В глибин..ий, юн..ий
 Г район..ий, мільйон..ий

6. Букву *й* на місці пропуску потрібно писати в обох словах рядка

- А съ..огодні, медаль..он
 Б буль..он, міль..он
 В баталь..он, ль..одовий
 Г поль..овий, ма..оріти

7. Орфографічну помилку допущено в реченні

- А Дерево стояло ще голе, однак на віттях його вже починалося життя (*Ю. Бедзик*).
 Б І ніч проминула, і сон не приніс забуття (*Л. Костенко*).
 В Тъмяно полискували наповнені водою колії (*О. Гончар*).
 Г Люблю довкіля степове безкрає, могутні м'язи рідної землі (*В. Стус*).

8. Правильну вимову відображає звуковий запис слова

- А зв'язок [зв'азбк]
 Б в'ється [вйéц':а]
 В латаття [латат'a]
 Г каньйон [канйон]

9. Доберіть слово з подвоєними буквами та складіть з ним речення.**10. Запишіть іменники *любов*, *юність*, *сіль* в орудному відмінку однини.****ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ**

- Що вивчає фонетика, орфоепія та орфографія?
- У чому полягає відмінність утворенні приголосних і голосних звуків? Наведіть приклади дзвінких і глухих, м'яких і твердих приголосних.
- Як позначають м'якість приголосних на письмі? Наведіть приклади.
- Дайте визначення складу слова. Наведіть приклад поділу слова на склади.
- Як правильно перенести слово з рядка в рядок? Наведіть приклади.
- Які звуки *й* за яких умов уподібнюються? Наведіть приклади.
- Які чергування голосних і приголосних характерні для української мови? Наведіть приклади.
- Що таке спрошення? У яких групах приголосних воно відбувається?
- Які приголосні *й* за яких умов подовжуються? Наведіть приклади.
- Назвіть орфограми, вивчені в цьому розділі. Доберіть по два приклади на кожну з них. Поясніть написання дібраних слів.

Урок розвитку мовлення

§ 46. УСНИЙ ТВІР-РОЗДУМ

Будова
роздуму

Роздум складаємо з трьох частин. У першій висловлюємо основну думку (**тезу**), яку потрібно довести. У другій частині наводимо докази на підтвердження тези. У третьій висловлюємо **висновок**.

Тезу та докази можемо поєднати словами *тому що, через те що*. Висновок можемо починати словами *таким чином, отже*.

363

I. Складіть усно твір-роздум на одну з поданих тем, попередньо склавши план.

II. Розпочніть роботу з визначення теми й основної думки майбутнього висловлення.

1. Яке народне свято мені подобається найбільше і чому?
2. Чому людина має бути членом?
3. Коли людина стає дорослою?
4. Чому потрібно захищати слабших?
5. Чому потрібно вивчати іноземну мову?

364

II. Складіть усно твір-роздум за одним із тверджень (на вибір), попередньо склавши план висловлення.

1. Кожна людина повинна знати послідовність розташування літер в алфавіті.
2. Пропускати уроки без поважних причин не можна.
3. Діти повинні не лише вчитися, а й допомагати своїм батькам по господарству.
4. Говорити правду не завжди легко.

Збірник творчих робіт

Проект

Об'єднайтесь в групи (по 2–5 учнів) і колективно виконайте запропоноване творче завдання (на вибір).

Види творчих завдань:

- написати казку, оповідання чи вірш;
- скласти комікс;
- намалювати ілюстрацію, плакат чи карикатуру;
- розробити макет головної сторінки веб-сайту (на аркуші паперу).

Орієнтовні теми творчих робіт: «У світі фонетики та орфоепії», «Пригода в країні Звуків», «Як подружилися голосні й приголосні звуки», «Букви в гостях у звуків», «Острів Фонетики», «Секрети орфографії», «Царівна Орфоепія», «Букви та звуки в туристичному поході».

МОЯ СТОРІНКА

ЦІКАВО ЗНАТИ

ЗВУКИ, ЯКІ КВАКАЮТЬ

Майже в усіх мовах світу звуки творяться шляхом видихання повітря, а в бушменських мовах (племена Південної Африки) – навпаки. Їхні звуки називаються клащаючими, або кліксами. Наприклад, є звук «квакаючий». Є звук, що нагадує бухкання корка. В одній з бушменських мов кількість кліксів становить 60 %. Мовлення такою мовою створює дивне враження якогось клацання, квакання, звуків поцілунків.

ЧИ РОЗМОВЛЯЮТЬ ТВАРИНИ?

Свою мову мають і тварини, і рослини. Бджола, наприклад, повернувшись до вулика, виконує своєрідний «танець»: він сигналізує іншим, куди потрібно летіти.

Здатність папуг досить точно наслідувати людське мовлення зовсім не означає, що вони можуть свідомо володіти людською мовою. Отже, набір звукових сигналів у тварин лише зі значними застереженнями можна назвати мовою тварин (*Із довідника*).

ТРЕНАЙМО ВИМОВУ

СКОРОМОВОКИ

1. Через грядку гріб тхір ямку.
2. Ніс Гриць пиріг через поріг, став на горіх, упав на поріг.
3. Пиляв Пилип поліна з лип, притупив пилку Пилип.

НА ДОЗВІЛЛІ

ЧАРІВНЕ КОЛЕСО

Знайдіть слова, які заховалися в колесі. Читати можна в будь-якому напрямку, але не пропускаючи букв.

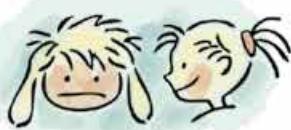
ПЕРЕТВОРЕННЯ

1. Перетворіть козу на **вовка**. Для цього, замінюючи щоразу одну букву, утворіть нове слово, поки не «дійдете» до слова **вовк**.
2. Так само перетворіть **море** на **поле**.

ВЕСЕЛА ВІКТОРИНА

Дайте відповіді на запитання.

1. Яке слово об'єднує 33 букви?
2. Який звук потрібно додати до слова *іду*, щоб швидше дістatisя до якогось місця?
3. Назви яких букв починаються з *е*?
4. Що слід зробити з *кладом*, щоб знайти приміщення для його зберігання?
5. Як за допомогою звуків перетворити *джмеля* на *рослину*?
6. Який звук позначаємо на письмі трьома буквами?

Мова – це море, у якого немає дна
і берегів, яке багатоманітне і невичерпне.

Валерій Шевчук

Відомості із синтаксису та пунктуації

Ви знатимете:

- що вивчає синтаксис і пунктуація;
- види речень за метою висловлення.

Ви вмітимете:

- правильно виділяти словосполучення, головні й другорядні члени речення;
- будувати речення з однорідними членами, звертаннями, вставними словами, складні речення та речення з прямовою мовою;
- правильно іntonувати речення різних видів;
- розставляти та обґрунтовувати розділові знаки;
- використовувати в мовленні синонімічні словосполучення, різні види речень, виражальні можливості другорядних членів речення.

Синтаксис (від грец. syntaxis – побудова, поєднання) – це розділ мовознавства, що вивчає словосполучення і речення.

Пунктуація (від лат. punctum – крапка) – це розділ мовознавства, що вивчає правила вживання розділових знаків.

§ 47. СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ

Про те, чим словосполучення відрізняється від слова й речення, а також про головне та залежне слово у словосполученні

ПРИГАДАЙМО. Чим словосполучення відрізняється від слова?

365 А. Прочитайте сполучення слів трьох колонок.

на дисплей	кучеряві хмари	брат і сестра
перед школою	підземний перехід	флешка й диск

Б. У якій з них подано словосполучення? Для виконання завдання скористайтесь алгоритмом.

В. Зробіть висновок про особливості словосполучення.

Чи є два слова, що належать до самостійних частин мови?

так

ні

Від одного слова до іншого можна поставити питання?

Це не словосполучення

так

ні

Це словосполучення

Це не словосполучення

Поняття словосполучення

Головне і залежне слово

Словосполучення – це щонайменше два самостійних слова, одне з яких є головним, а інше – залежним.

НАПРИКЛАД: джерельна вода, дивитися фільм.

Головним називають слово, від якого ставлять питання. Залежним називають слово, яке відповідає на поставлене питання.

НАПРИКЛАД, у словосполученні джерельна вода головне слово – вода, бо від нього ставимо питання, а залежне слово – джерельна.

яка?
↓
джерельна вода

яка?
↙ ↘
 ⊗

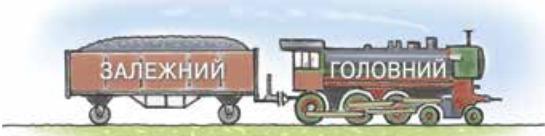
ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

На відміну від слова, словосполучення точніше називає предмет, ознаку, дію, явище. Від речення словосполучення відрізняється тим, що не виражає закінченої думки.

366 I. Прочитайте словосполучення. Визначте в них головні й залежні слова. Поставте питання від головного слова до залежного. Запишіть словосполучення за зразком.

ЗРАЗОК.

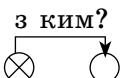
як?
 їхати швидко

Багата уява, схожий на батька, швидко бігти, спортивний зал, відчути спрагу, повернутися вчора, звернутися з проханням, швидше за всіх.

II. Складіть і запишіть речення з двома словосполученнями (на вибір).

III. Складіть словосполучення за схемою

367 I. Розподіліть словосполучення на три групи й запишіть: а) з головним словом дієсловом; б) з головним словом іменником; в) з головним словом прикметником. Поставте усно питання від головного слова до залежного.

Добре вчитися, вищий за брата, зустрітися з товаришем, висока нагорода, схожий на матір, нетлінна краса, працелюбні мурашки, вирощувати гриби, красивий у роботі, останній місяць, виходити з хати, пишатися успіхами.

II. Виберіть з кожної групи по два словосполучення і накресліть їхні схеми.

До словосполучень не належать:

- підмет з присудком (*мама усміхнулася*);
- іменник чи займенник з прийменником (*перед школою, наді мною*);
- однорідні члени речення (*дощ і вітер*).

368 Чому так? Поміркуйте, чому поєднання слів у першій колонці є словосполученнями, а в другій – ні.

пиши красиво
писатиму завтра

пишу й малюю
брат пише

369 Утворіть з кожної пари слів словосполучення, а потім доберіть до нього синонімічне. Утворені словосполучення запишіть. За потреби для граматично-го зв’язку слів використовуйте прийменники.

ЗРАЗОК. *Вовк, слід – слід вовка, вовчий слід.*

Будинок, цегла; дні, осінь; комп’ютер, програма; витвір, природа; економіка, розвиток; земля, Україна; сік, яблука; хвилі, Дніпро; берег, море.

370 I. Спишіть текст, замінюючи виділені словосполучення синонімічними. Простежте, чи допомогла така заміна посилити виразність, образність та емоційність.

Культурний набуток **народу України** давно ввійшов до скарбниці цивілізації світу. Одне з найпочесніших місць у ньому належить писанкарству, у якому розкрився небуденний народний талант.

У писанках Наддніпрянщини переважає **орнамент з рослин**; на Поділлі використовують геометричний орнамент; у Східних Карпатах малюють тонкими жовтими й білими контурами.

Писанка випромінює радість, красу, тепло **рук людини** (За Т. Глушенком).

Музей писанки в м. Коломиї

II. Випишіть усі можливі словосполучення з першого речення тексту. Визначте усно в цьому реченні частини мови.

371 Утворіть за 1 хвилину якомога більше словосполучень з поданих слів і запишіть. Форму слів можна змінювати.

День, сорочка, повільно, сонячний, дім, вечір, пізно, село, плавати, річка, над (наді), із, у, до, мене, робота, уранці, клас, великий,ходить, учорашній, на, червоний, хлопчик.

372 I. Спишіть, добираючи з дужок таке слово, щоб утворився стійкий вислів – фразеологічне словосполучення. Поясніть значення кожного фразеологізму.

Накивати (п'ятами, руками), пекти (раки, млинці), скласти (книжки, руки), народитися (восени, в сорочці), вовчий (хвіст, апетит), зарубати на (носі, колоді), підставити (стільчик, ногу).

II. Складіть і запишіть речення з двома фразеологізмами.

373 Виправте словосполучення, користуючись таблицею «Культура мовлення» на с. 141. Відредаговані словосполучення запишіть за зразком. З двома словосполученнями (на вибір) складіть і запишіть речення.

ЗРАЗОК. Вибачте (кому?) нам.

Дякую тебе, зламав по неуважності, подякувати однокласників, вибачте мене, потребує допомогу, хворий ангіною.

КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
вибачте мені пробачити другу дякую вам хворий на грип сталося через неуважність сподіватися на краще оволодівати знаннями опановувати знання	вибачте мене пробачити друга дякую вас хворий грипом сталося по неуважності сподіватися кращого оволодівати знання опановувати знання

Синтаксичний розбір словосполучення

Послідовність розбору

1. Визначити головне й залежне слово.
2. Поставити питання від головного слова до залежного.
3. Визначити, якими частинами мови виражено головне й залежне слово.
4. Указати, за допомогою чого здійснюється граматичний зв'язок між словами.

Зразок письмового розбору

Прихилилась до шибки жоржина (М. Луків).

до чого?

прихилилась ↓
 (дієсл.) (ім.)

Зразок усного розбору

У словосполученні *прихилилась до шибки* головне слово – *прихилилась*, залежне – *шибки*. Прихилилась (*до чого?*) до шибки.

Головне слово виражене дієсловом, залежне – іменником. Залежне слово пов'язане з головним за допомогою прийменника *до* та закінчення.

374 I. Прочитайте вголос речення, намагаючись інтонацією передати красу природи, її загадковість, спокій.

Тиша ходить між деревами, стає навшпиньки біля кожної черешні, тягнеться до густого листя, до ягід, торкається до них промінням липневого сонця (В. Грінчак).

II. Випишіть усі можливі словосполучення. Виконайте письмово синтаксичний розбір чотирьох з них (на вибір).

375 Складіть висловлення (4–5 речень) з використанням опорних словосполучень: *улюблені книжки, відповіді на запитання, запам'ятаю назавжди*.

§ 48. РЕЧЕННЯ, ЙОГО ГРАМАТИЧНА ОСНОВА

*Про те, коли слова стають реченням,
про підмет і присудок як його головні члени,
а також про речення з одним головним членом*

ПРИГАДАЙМО. Які є головні члени речення? На які питання вони відповідають?

376

А. Прочитайте, визначте межі речень.

Не обминула радість старого дуба летів улітку бджолиний рій сів перевочити на гілку а тут дупло далі бджоли не полетіли оселилися в ньому швиденько почистили його затишно стало сухо невдовзі бджоли обжилися меду наносили довго ім дупло за вулика було (За А. Давидовим).

Б. Поясніть, як ви виокремили групи слів у реченні.

В. Зробіть висновок про особливості речення.

Поняття
речення

Найменшою одиницею людського спілкування є речення.

Речення – це одне або декілька слів, які виражаютъ відносно закінчену думку. Речення передає повідомлення, запитання або пораду, прохання, наказ.

Інтонація

В усному мовленні на початок і кінець речення вказує відповідна інтонація. Одне речення від іншого відрізняємо паузами.

Зв'язок слів

Слова в реченні пов'язані між собою за змістом і граматично. Граматичний зв'язок здійснюється за допомогою закінчень і службових слів.

377 I. Відновіть з кожної групи слів прислів'я та запишіть. Доведіть на прикладі одного з речень, що слова в ньому пов'язані за змістом і граматично.

1. Криниці, водиці, скочеш, бо, не брудни.
2. Вчасно, будеш, рясно, посіеш, хліб, мати.

II. Поясніть значення відновлених прислів'їв. Змоделюйте усно життєві ситуації, у яких ці прислів'я можуть бути використані.

Граматична
основа

Кожне речення має граматичну основу, яка складається з головних членів речення.

Підмет

Підмет – це головний член речення, що називає предмет, про який говориться в реченні, і відповідає на питання **хто? що?**

Підмет найчастіше виражено іменником або займенником у називному відмінку. **НАПРИКЛАД:** 1. Вишия губить листя на причілку хати (М. Боровко). 2. A я вже стрічалась з зозулькою в лузі (Л. Завіщана).

Присудок

Присудок – це головний член речення, який називає дію, стан або ознаку, приписувану підмету, і відповідає на питання **що робить підмет? що з ним робиться? який він є? хто він такий? що він таке?**

У реченні присудок найчастіше виражено дієсловом, рідше – **прикметником** або **іменником**. **НАПРИКЛАД:**
1. *I древні села перами тополь скорописом листи у літо пишуть* (М. Боровко). 2. *Книжка – найкращий порадник* (Нар. творчість).

Граматична основа може мати різну будову.

Склад граматичної основи	Приклади
підмет і присудок	Прямо над нашою хатою <u>пролітають лебеді</u> (М. Стельмах).
один присудок і декілька підметів до нього	<u>Відлітають</u> <u>гуси</u> і <u>лелеки</u> у краї заморські <u>і далекі</u> (Олександр Олесь).
один підмет і декілька присудків до нього	<u>Надбігла</u> <u>хмаря</u> чорна і <u>закрила</u> останній клапоть неба (Б. Лепкий).
один головний член речення	Золотий <u>гомін</u> (П. Тичина). Для друзів <u>відчиняю</u> дім (А. Малишко).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Є речення з одним головним членом. **НАПРИКЛАД:** 1. Пишу листа додому. 2. Зимовий вечір.

378 I. Прочитайте. Доведіть, що підкреслені слова становлять граматичні основи речень. Охарактеризуйте склад граматичної основи в кожному реченні. Яке речення з одним головним членом?

Київ... Усі захоплюються його прекрасною історією. Проходили над містом століття, приносили горе й радощі, залишали свої сліди на його обличчі. На честь перемоги над печенігами в Києві Ярослав Мудрий спорудив собор Святої Софії. Це диво – архітектурна окраса слава Київської Русі.

II. На які питання відповідають присудки у другому й останньому реченнях? Якими частинами мови їх виражено?

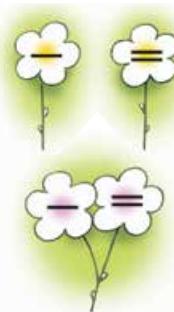

379 I. Спишіть речення, уставляючи пропущені букви е або и. Правильність написання перевірте за орфографічним словником.

1. I ось уп..ріщив дощ, зашумів над полями, над пасікою (В. Приходько). 2. Мерзнутъ зорі в небі сірім (В. Підпалий). 3. Признаюсь у любові лісам, полям, заплавам рік (В. Крищенко). 4. Прил..тіли ластів'ята, сіли край віконця, прин..сли у нашу хату в..сняного сонця (В. Крищенко). 5. Травневе сонце в травах споч..вало (В. Підпалий).

II. Підкресліть граматичні основи. Укажіть речення з одним головним членом.

III. Випишіть усі словосполучення з першого речення. Чи будете ви вписувати граматичну основу? Чому?

Граматичні основи

380 Розгляньте фото Софійського собору в місті Києві. Чим вас найбільше захоплює ця пам'ятка архітектури? Складіть і запишіть три речення, використавши деякі із запропонованих словосполучень. Підкресліть граматичні основи.

Пам'ятка архітектури, Софійський собор, окраса Києва, золоті бані, древній Київ, дзвони Софії, подих століть.

Софійський собор, м. Київ

381 ПОСЛІКУЙТЕСЯ. Чому ви порадили б своїм друзям і знайомим обов'язково відвідати Київ?

382 ЧОМУ ТАК? Поміркуйте, чому в першому реченні граматична основа складається з одного головного члена, а в другому – з підмета і присудка.

1. Кілька днів замітало колючим снігом.
2. Кілька днів замітав колючий сніг.

383 І. Доведіть, що подані речення мають один головний член. Доберіть до цих речень синонімічні, щоб виділені слова стали підметами. Запишіть речення парами, підкресліть граматичні основи.

ЗРАЗОК. Віє вітрами з лугу. – Віють вітри з лугу.

1. Пахло скошеною травою. 2. З моря повіяло холодом. 3. Водою залило дороги. 4. Пахне барвінком нічним.

384 І. Спишіть речення, підкресліть граматичні основи.

1. На протилежному боці долини чорнів безлистий ліс (*В. Малик*).
2. Соснові шишки, великі й короткі, котилися під ноги (*М. Коцюбин-*

ський). 3. Невісточками в народі називають ромашки (*O. Васильківський*). 4. Багряне сонце сутінню лісною у **просвіт** хмар показує кіно (*Л. Костенко*). 5. З порожнього відра води не черпай (*Нар. творчість*). 6. Сонько лежить, а життя **біжить** (*Індійське прислів'я*).

II. Доберіть синоніми до виділених слів, а також по два спільнокореневих слова.

385 I. Випишіть з речень тексту граматичні основи.

ПЕРЕКОТИПОЛЕ

З дрімотного поля повіяв вітерець. Він саме розганявся в степу, дужчав. І там, у степу, страшний переполох. Низько, при самій землі, котились прудкі втікачі. Сіри, кудлаті, стрибали вони по канавах, зупинялися на хвильку й припускалися чимдуж. Гналися за ними такі ж волохаті клубки. Разом вони бігли до села й злякано ховались у садки, у кущі, у канави (*За В. Близнецем*).

II. Перекажіть усно прочитане, користуючись віписаними граматичними основами.

386 I. Спишіть. Підкресліть граматичні основи.

1. Гарними розмовами гостей не наситиш (*Нар. творчість*). 2. Я матусі поцілує сивину (*Р. Котик*). 3. У плавнях затривожилася дика птиця... (*М. Стельмах*). 4. Без першої ластівки весна не приходить (*Нар. творчість*). 5. Юрко і Петрусь весело побігли до зеленого килима поля (*В. Іваненко*).

II. Складіть і запишіть два речення так, щоб в одному з них підмет був виражений іменником, а в іншому – займенником.

§ 49. ВИДИ РЕЧЕНЬ ЗА МЕТОЮ ВИСЛОВЛЕННЯ. ОКЛИЧНІ РЕЧЕННЯ

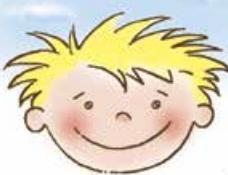
Про роль у мові розповідних, питальних і спонукальних речень, про окличні речення, а також про інтонацію

ПРИГАДАЙМО. 1. Які розділові знаки ставимо в кінці речення? 2. Чим окличні речення відрізняються від неокличного?

387 Прочитайте речення вголос. Чи з однаковою інтонацією ви їх читатимете? Від чого це залежить? Яку думку висловлено в кожному реченні?

1. Діти усміхнулися.

3. Діти усміхнулися?

2. Діти, усміхніться.

4. Діти усміхнулися!

Речення за метою висловлення

Розповідні	Питальні	Спонукальні
------------	----------	-------------

Розповідне

Питальне

Спонукальне

Розповідним називають речення, у якому повідомляється про факт дійсності, явище, подію. **НАПРИКЛАД:** *Лелеки прилетіли.*

Питальним називають речення, у якому про щось запитується. **НАПРИКЛАД:** *Лелеки прилетіли?*

Спонукальним називають речення, у якому виражається спонукання до дії (наказ, прохання, порада, вимога, побажання тощо). **НАПРИКЛАД:** *Прилітайте, лелеки.*

388 I. Прочитайте виразно вірш. З якими проханнями дитина звертається до матері? Про що запитує?

ЗОРИ

Мамо люба, глянь, як сяють
Ясні зорі золоті.
Кажуть люди, то не зорі –
Сяють душі то святі.
Кажуть, хто у нас на світі
Вік свій праведно прожив,
Хто умів людей любити,
Зла нікому не робив,
Бог того послав на небо
Ясно зіркою сіять...

Правда, мамо, то все душі,

А не зорі там горяТЬ?
Так навчи ж мене, голубко,
Щоб і я так прожила,
Щоб добро робити вміла
І робить не вміла зла.

Б. Грінченко

II. З'ясуйте, які види речень за метою висловлення вживає автор?

389 ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. Як ви розумієте вислів «На сонці тепло, а біля матері добре»?

390 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. I. Прочитайте одне одному речення, дотримуючись правильної інтонації. Від чого вона залежить? Визначте види речень за метою висловлення.

1. Доцвіли й осипалися квіти в кришталевій вазі на столі (*M. Луків*).
2. Не стелись, тумане, не шуміть, тополі (*B. Сосюра*). 3. Зірваний з клена останній листок тихо сідає на воду (*B. Скомаровський*). 4. Чому не спить

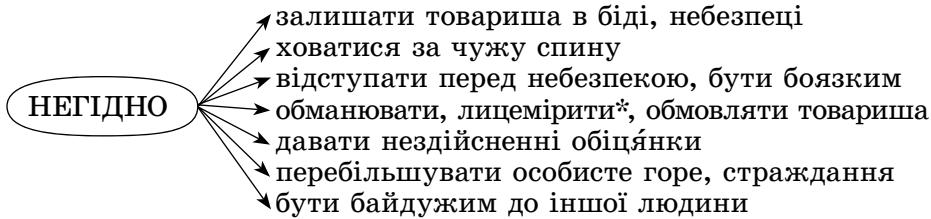

верба в прозору осінь?.. (*M. Стельмах*). 5. Витри піт солоний і трудись (*M. Луків*). 6. Чуеш, як шумить, як шелестить, кипить травнева злива? (*B. Мордань*).

II. Запишіть речення в такій послідовності – розповідні, питальні, спонукальні. Підкресліть граматичні основи в розповідних реченнях.

III. Складіть і запишіть три речення, різні за метою висловлення.

391 I. Прочитайте поради Василя Сухомлинського. Як ви їх розумієте? Чи потрібно їх дотримуватися? Сформулюйте усно ці поради у формі спонукальних речень.

**Лицемірити* – поводитися нещиро; удавати добросердну людину.

II. Сформулюйте у формі спонукальних речень дві власні поради, яких, на вашу думку, мають дотримуватися п'ятикласники.

392 I. Відновіть прислів'я, поєднуючи за змістом частини правої та лівої колонок. Запишіть відновлені прислів'я. Усно поясніть їхнє значення. Визначте види речень за метою висловлення.

Наука в ліс не веде	а лінь марнус
Праця чоловіка годує	а з лісу виводить
Вір своїм очам	одна правда останеться
На світі все минеться	а не чужим речам
Доброго не бійся	а поганого не роби

II. Пригадайте прислів'я або приказку у формі спонукального речення.

393 Напишіть для веб-сайту або газети вашого навчального закладу повідомлення про цікавий випадок із життя класу з використанням різних за метою висловлення речень (6–15 речень).

Речення за емоційним забарвленням

Окличні

Неокличні

Розповідні, питальні й спонукальні речення можуть виражати сильні емоції (почуття, переживання) – радість, здивування, захоплення, біль, сум, відчай, страх. Такі речення називають **окличними**. **НАПРИКЛАД**:

1. Лелеки
прилетіли!

розповідне
окличне

2. Прилітайте,
лелеки!

спонукальне
окличне

3. Лелеки
прилетіли?!

питальне
окличне

В усному мовленні окличні речення вимовляємо з **окличною інтонацією**, тон підвищуємо на початку і в кінці речення. На письмі в кінці окличного речення ставимо знак **оклику**.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У питальному окличному речення ставимо знак оклику і знак питання. **НАПРИКЛАД:** *Ліси мої, хто вас убереже?!* (О. Пахльовська).

394 I. Прочитайте текст, визначте його тему й основну думку.

КАШТАН ЗАЦВІВ!

Вересень прошумів над каштаном грозовими дощами. Які то були блаженні дощі! Тільки в травні одного разу пролопотів такий дощ над каштановою головою. Усього лише раз! А літо пройшло без рясних злив, без трепету і гроз, у важкій, нестерпній спекоті...

Теплі вересневі дощі ніби повернули каштанові загублену молодість. Коріння набралося вологи з глибин землі й погнало соки стовбуrom до кожної гіллячки, до кожної бруньки.

І сталося диво!

У середині вересня каштан зацвів! (*I. Цюпа*).

II. Випишіть окличні речення. З якою метою їх використав автор? З яким почуттям слід вимовляти кожне з них (радості, захоплення, здивування, замілювання, співчуття, болю, страху)? Зачитайте виписані окличні речення вголос, дотримуючись відповідної інтонації.

III. За вписаними реченнями усно перекажіть прочитане. Наприкінці розповідних речень трохи сповільнюйте темп.

395 ЖИТЕВІ СИТУАЦІЇ. 1. Уяви, що ти їдеш у громадському транспорті. Тобі потрібно вийти, але перед тобою стоять пасажири. Як ти звернешся до них, дотримуючись гарних манер? Яким видом речення за метою висловлення скористаєшся?

2. Уяви, що ти позичив(-ла) диск своєму однокласнику. Він пообіцяв повернути його наступного тижня, але не дотримав слова. Можливо, забув? Як сказати про це однокласнику, щоб він зрозумів тебе й не образився? Яким видом речення за метою висловлення скористаєшся?

396 Уявіть, що ви зустрілися на відпочинку з групою дітей з різних країн і маєте розказати про себе як представника України. Підготуйте й запишіть розповідь (5–7 речень) на тему «Я – українець (українка)». Використайте різні за метою висловлення речення, а також окличні речення.

397

Підготуйте для веб-сайту або радіогазети вашого навчального закладу аудіозапис повідомлення, що містить окличні й неокличні речення (5–10 речень).

Урок розвитку мовлення

§ 50. ПІСЬМОВИЙ ТВІР-РОЗДУМ

ПРИГАДАЙМО. Що таке роздум?

398

I. Прочитайте текст. Про яку актуальну проблему сьогодення в ньому йдеться? Як ви розумієте сказане в останньому реченні?

ТУРБОТА ПРО СВІТ ПРИРОДИ

Вважається, що людина – цар природи. Жодна жива істота не зрівняється з нею за розумовими здібностями, умінням мислити й аналізувати. Але чому ж тоді ми свідомо забруднюємо повітря, ґрунт, воду морів і океанів? Чому масово знищуюємо живу природу, прирікаючи рослин і тварин на вимирання?

Виїжджаючи на відпочинок на природу, ми бачимо пластикові пляшки, розкидане сміття, витоптані галівинки, обгорілий ліс. Дехто призначається до цього, навчився не помічати негативних моментів. Однак у більшості це викликає обурення. Потрібно дотримуватися елементарних правил поведінки на природі, а саме: не ламати гілля дерев і кущів, не псувати кору дерев, не рвати квіти в лісі й на луках, не підходити близько до гнізд птахів, не обривати павутину, не руйнувати мурашинів тощо. У лісі потрібно намагатися ходити стежками, щоб не витоптавати траву й ґрунт, бо від цього гине багато рослин.

Природа влаштована набагато мудріше, ніж здається на перший погляд. Навіть поведінка комах набагато складніша, ніж будь-який сучасний людський механізм. Тож учімося мудрості в матінки-природи й живімо в гармонії з навколошнім світом (*Із журналу*).

II. Поміркуйте й скажіть, чи потребує природа захисту. Відповідь обґрунтуйте.

399

Складіть колективно план твору-роздуму на тему «Чому потрібно оберігати природу». За складеним планом напишіть твір.

400

I. Поміркуйте над поданими темами висловлень.

1. Чому потрібно знати історію свого народу.
2. Чому потрібно знати звичаї свого народу.

3. Чого не можна купити за гроші.
4. Що може зробити мене щасливим.

ІІ. Складіть план твору-роздуму на одну із зазначених тем. За планом напишіть цей твір.

§ 51. ДОДАТОК

*Про додаток як другорядний член речення
та про способи його вираження*

ПРИГАДАЙМО. На які питання відповідають іменники в непрямих відмінках (родовому, давальному, знахідному, орудному, місцевому)?

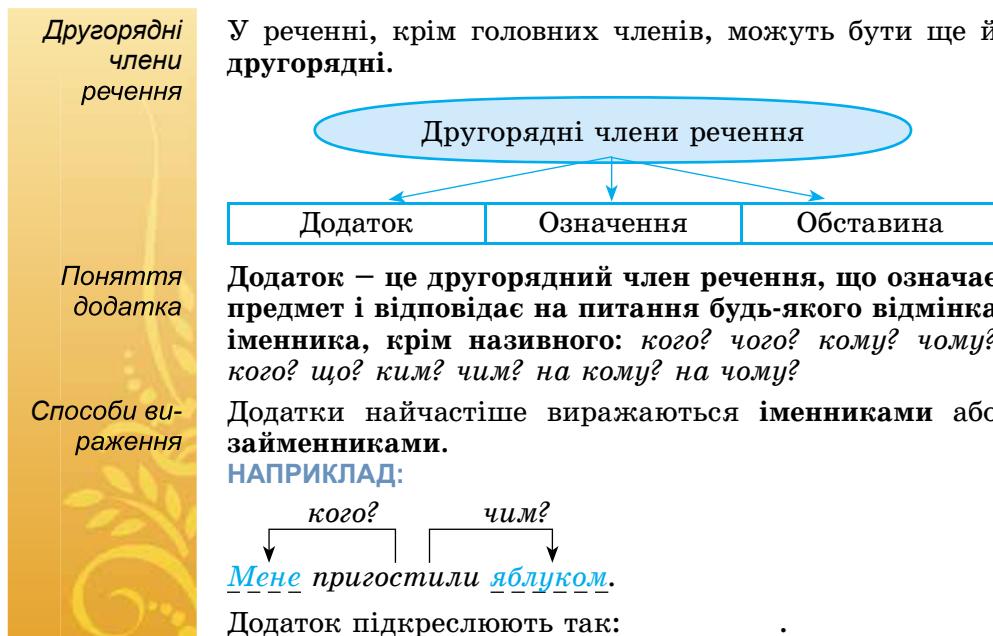

401 А. Прочитайте речення.

1. Уже другий рік живе чижик у Юрка, бере з рук насіння, літає по хаті (*О. Копиленко*). 2. Їм обом стало жаль молодого деревця (*М. Коцюбинський*).

Б. Схарактеризуйте виділені в них додатки за такими критеріями: а) що означає (предмет, ознаку предмета чи ознаку дії); б) якою частиною мови виражено; в) на яке питання відповідає.

В. Зробіть висновок про особливості додатка як другорядного члена речення.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Прийменник може входити до складу другорядних членів речення. **НАПРИКЛАД:** *Діти співали про сонце.*

402 І. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Обґрунтуйте написання. Правильність написання перевірте за орфографічним словником.

1. Миттю перехопився через скошений пе-релаз, перебіг нев(е,и)личке подвір'я (*Г. Епік*).
2. Ту калину давно посадили батьки (*М. Лу-ків*). 3. Звозить осінь своє збі(ж, жж)я... (*В. Мордань*). 4. У л(е,и)дачого господаря і чо-боти з ніг украдуть.

II. Підкресліть граматичні основи та додатки як члени речення. Над кожним додатком надпишіть частину мови, якою він виражений.

- 403** I. Спишіть речення, ставлячи іменники, що в дужках, у потрібному відмінку. Підкресліть ці іменники як члени речення.

1. Сьогодні на ставку скошуватимуть (рогоза*) та комиш (*О. Дон-ченко*). 2. На городі цибатий** соняшник (голова) крутить весь день (*В. Малишко*). 3. Теплий вечір у сивих туманах вже останню (зоря) погасив (*В. Мордань*). 4. Вечірні сутінки на землю раптом сіли і замутили (вода) голубу (*С. Жуковський*).

*Рогоза – багаторічна трав’яниста рослина.

**Цибатий – разм., з довгими тонкими ногами.

II. Знайдіть речення з одним головним членом. Перебудуйте це речення на речення з підметом і присудком.

- 404** I. Прочитайте виразно вірш та розгляньте репродукцію картини К. Моне. Розкажіть, чим співвідносні ці два твори й чим різняться.

ВІТЕР

Вітер носиться, літає,
Топче луки і поля,
Жовті трави *пригинає*,
Лист зриває із *гілля*.
То скирти, стоги розносить,
То у сурми загуде,
То в *безсиллі* заголосить
І до скелі припаде.

Олександр Олесь

К. Моне. Вітряний день

II. Підготуйтесь до написання вірша під диктовку. Зверніть увагу на написання виділених слів. Поясніть значення слів *скирта*, *стіг*.

III. Напишіть вірш під диктовку вчителя або однокласника. Написане уважно звірте з надрукованим. Підкресліть додатки. Від яких дієслів вони залежать?

- 405 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Розподіліть між собою запропоновані слова. Складіть і запишіть по два речення з кожним обраним словом так, щоб в одному з них слово було підметом, а в іншому – додатком. Форму слова можна змінювати. Обміняйтесь зошитами й перевірте одне в одного правильність виконання завдання.

Берізка, Десна, листок, Андрій.

406 I. Спишіть речення, підкресліть граматичні основи й додатки.

1. Цю сорочку мені вишила материнська **ласкава** рука (*В. Ярмуш*). 2. Пахне вітром і землею **вогкий** вітер-срібнокрил (*М. Рильський*). 3. Замело снігами полтавські села та хутори (*І. Цюпа*). 4. Додає і наснаги, і сили нам любистковий подих землі (*В. Крищенко*). 5. Сові сонце очі ріже (*Нар. творчість*).

II. Доберіть антоніми до виділених слів, а також по два спільнокореневих слова.

§ 52. ОЗНАЧЕННЯ

Про означення як другорядний член речення, способи його вираження та роль у мовленні

ПРИГАДАЙМО. На які питання відповідають прикметники?

407 А. Прочитайте речення.

1. Високо під небом **вечірнім** пролетіли **величезним** табуном **дикі** гуси (*М. Коцюбинський*).

2. Відлітає журавлями **наше** літо в ирій* (*І. Нехода*).

Б. Схарактеризуйте виділені означення за такими критеріями: а) на що вказує (предмет, ознаку предмета чи ознаку дії); б) якою частиною мови виражене; в) на яке питання відповідає.

В. Зробіть висновок про особливості означення як другорядного члена речення.

* *Ірій* – теплі краї, куди відлітають на зиму перелітні птахи.

Поняття
означення

Способи ви-
раження

Означення – це другорядний член речення, що вказує на ознаку предмета і відповідає на питання: **який?** **чий?** **котрий?**

Означення підкреслюємо так: ~~~~~.

Означення найчастіше виражається **прикметником** або **займенником**, рідше – **іменником**. **НАПРИКЛАД:** З пагона **клена** зірвався **широкий жовтий** лист (*Г. Тютюнник*).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

який?

сік з винограду

які?

гілки ялини

чий?

батькові слова

408 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Правильність написання перевірте за орфографічним словником.

1. Топився зимовий сніг і болотними шви(**т,д**)кими струмками збігав до сумного потоку (*Н. Кобринська*). 2. За щ(е,и)рою долиною, за б(е,и)резовим ліском із розквітлою калиною розмовляв вітрець бас-

кім (*П. Сингаївський*). 3. На обрії червоно сходило сонце, його проміння торкнулося жайворонкових крил і запалило їх золотистим вогнем (*В. Грінчак*). 4. Бджола лєтила на всякий цвіт (*Нар. творчість*).

II. Підкресліть означення. Напишіть над ними питання, на які вони відповідають. Які із цих означень є епітетами?

409 Чому так? Поясніть, чому виділені іменники в першій групі речень є означеннями, а в другій – додатками. На які питання відповідають ці іменники?

Перша група. 1. І на хмарах смаглявого вересня спочивають клюві журавлів (*В. Мордань*). 2. Над Дніпром пливе поволі пісня журавля (*І. Нехода*).

Друга група. 1. Хтось вересня веде по ниві на золотому поводу ве-чірніх променів (*В. Мордань*). 2. Високо в осінньому небі ми побачили журавля (*О. Квітневий*).

410 Складіть і запишіть три речення з іменником *соловейко* так, щоб у першому з них іменник був додатком, у другому – означенням, у третьому – підметом. Форму слова можна змінювати.

411 I. Поширте речення всіма означеннями, поданими в дужках, і запишіть. Поясніть, як ви добирали потрібні означення. Яку роль виконують означення в мовленні?

1. Осінь небесами вже несе плач (*розставальний, жовтокрила, голими, пташиний*) (За *Д. Івановим*). 2. А степ уже вгортавсь у про-зелень, сонно зітхав вітристсько, із-за стовпів на шляху сходив мі-сяць (*круглий, червоний, утомлений*) (За *Г. Тютюнником*). 3. Луна в дібровах пісня, чарує світ зореграй (*дніпровський, солов'їна*) (За *Д. Луценком*).

II. Підкресліть граматичні основи, означення й додатки. Які речення мають дві граматичні основи?

412 Життева ситуація. Уявіть, що вам потрібно привітати з днем народження бабусю. Поширте текст вітальної листівки означеннями, щоб посилити його виразність, образність.

Бабусю!

Вітаю тебе з Днем народження. Бажаю щастя, здоров'я, радості. Нехай для тебе завжди усміхається сонце, щебечуть пташки, колосяться жита.

- 413** I. Прочитайте вголос текст, правильно наголошуючи виділені слова. До якого типу мовлення він належить? Яке речення виражає загальну тему тексту?

ГОЛОС ПРИРОДИ

Свій голос має кожне дерево в лісі. Округлі тъмяно-зелені листки осики завжди тримають. Коли здіймуться сильний вітер, осиковий лист рветься, дерево тривожно шумить, ніби скаржиться на свою долю.

Радісно, ласково шелестить березове листя. Легкий приємний голос має м'який лист липи. Могутній дуб при тихому вітрі басисто лопоче, сильношає вітер – дуб наче лається з ним деренчливим голосом.

Легкий вітерець не розбудить мовчазну ялину. Йому ні за що зачепитися в її гострій верхівці (За В. Пархоменком).

- II. Знайдіть у реченнях тексту і випишіть словосполучення з означеннями. За висписаними словосполученнями усно перекажіть прочитане.

- 414** I. Розгляньте й порівняйте художні фото Нілли Шарафан та Івана Маляренка. Розкажіть, що зображенено на кожному з них, які почуття домінують. Яка кольорова барва переважає? На якому фото природна стихія здається більш загрозливою? Які епітети можна використати, описуючи зображене? Пригадайте засоби творення пейзажу в літературі та образотворчому мистецтві.

N. Шарафан. Стихія

I. Маляренко. Грода

II. Виконайте завдання одного з варіантів.

ВАРИАНТ А. Напишіть опис (5–7 речень) на тему «Стихія». Використайте епітети, підкресліть їх як члени речення.

ВАРИАНТ Б. Напишіть розповідь (5–7 речень) на тему «Гроза». Використайте епітети, підкресліть їх як члени речення.

415 I. Спишіть речення, підкресліть означення.

1. І пізній ранок, і короткий день – усе зими окреслені прикмети (*В. Крищенко*). 2. Повлягалися літні тумани на духмяні вечірні по-коси (*В. Назарук*). 3. Шипшина вбралась у коралове намисто, і літо бабине вплелось між намистин (*Є. Гуцало*). 4. Вже вийшов місяць, і сова гукала, і тепла скирта уві сні зітхала, і дуб дрімав у сріблому плащі (*Л. Скирда*). 5. Сосновий ліс перебирає струни, рокоче тиша на глухих басах (*Л. Костенко*).

II. Знайдіть орфограми у виділених словах, поясніть написання. Запишіть ці слова фонетичною транскрипцією.

§ 53. ОБСТАВИНА

*Про обставину як другорядний член речення,
способи її вираження та роль у мовленні*

ПРИГАДАЙМО. Що таке прислівники? На які питання вони відповідають?

416 А. Прочитайте речення.

1. Через хмари вечорові ходить місяць навпропки (*В. Мордань*).
2. Я так люблю, як дощ приходить в місто умити світ, дерева напоїть (*В. Малишко*).

Б. Схарактеризуйте виділені обставини за такими критеріями: а) на що вказує (місце, час, спосіб дії); б) якою частиною мови виражена; в) на яке питання відповідає.

В. Зробіть висновок про особливості обставини як другорядного члена речення.

Поняття
обставини

Обставина – це другорядний член речення, що вказує на ознаку дії (місце, час, причину, мету, спосіб або ступінь дії) і відповідає на питання: **як?** **де?** **куди?** **звідки?** **коли?** **відколи?** **чому?** **з якою метою?** **навіщо?** і под.

Обставина найчастіше виражається прислівником або іменником у непрямому відмінку з прийменником. **НАПРИКЛАД:** 1. Стіл київський захопив підступно. Святополк (П. Загребельний). 2. Місячне світло вилося в кімнату (Л. Завіщана). Обставину підкреслюємо так: _____.

Способи ви-
раження

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Потрібно правильно ставити питання до обставини. **Наприклад:**

коли?
Прийшли через день.

де?
Працювали в саду.

417 I. Доведіть, що виділені слова – обставини. Якими частинами мови виражено ці обставини?

1. Вітри **безжалально** рвали тендітне вбрання на берізці (*І. Ілюпа*). 2. Сердитий вітер **після зливи** трусив **щосили** вишню й сливу (*А. Качан*). 3. Журавель зітхає **потихеньку** (*В. Малишко*). 4. Чутки про подвиги Сагайдачного **невдовзі** дійшли до Польщі (*Д. Яворницький*). 5. Зерно нап'ється сонця **в полі** (*В. Сосюра*).

II. Доберіть до прислівників синоніми (де це можливо). За потреби зверніться до словника синонімів.

418 I. Прочитайте прислів'я та поясніть їхнє значення. Зверніть увагу на написання виділених слів.

1. Чого **вранці** не зробиш, того **ввечері** не здоженеш. 2. Вода, що витекла, назад не повернеться. 3. Хто **влітку** пісні співає, той **узимку** сльози проливає. 4. На рідній землі тепло і **вдень** і **вночі**. 5. **Восени** – багач, а **навесні** – прохач. 6. Хто в четвер скаче, той у п'ятницю плаче. 7. Гірко поробиш, солодко з'їси.

II. Запишіть речення під диктовку вчителя або однокласника. Написане уважно звірте з надрукованим. Чи правильно ви написали виділені прислівники?

III. Підкресліть обставини як члени речення. Напишіть над ними питання, на які вони відповідають. Які з обставин протилежні за значенням?

419 I. Прочитайте текст. Визначте його тему, мікротеми. Свою відповідь аргументуйте.

ФУТБОЛ

Найулюбленіша, найпопулярніша гра в усьому світі – футбол. Вона виникла в Англії дуже давно, десь у XII столітті. У містах Англії у футбол грали спочатку на базарних площах і навіть на кривих та вузьких вуличках тогочасних міст.

Король Едуард II у 1313 році заборонив гру в межах міста. Пізніше гру було заборонено в усьому королівстві. Було встановлено суворі покарання за порушення цього наказу.

Спорткомплекс «Олімпійський», м. Київ

Але народ і далі грав у футбол і таки відстояв свою улюблену гру. У 1663 році заборону було знято, а згодом футбол увійшов до програм Олімпійських ігор.

Сьогодні важко уявити життя будь-якого народу без футбольних матчів (За А. Коваль).

II. Випишіть з тексту щонайменше п'ять обставин разом з дієсловами-присудками, від яких вони залежать. Поставте питання від головного слова до залежного. Поясніть роль обставин у тексті.

III. Спишіть останнє речення. Підкресліть члени речення.

420 ПОСЛІКУЙТЕСЯ. Розкажіть про ваш улюблений вид спорту. Де й коли ви ним займаєтесь? Чи порекомендували б ви його своїм однокласникам? Чому?

421 I. Прочитайте фразеологізми. Як ви розумієте їхнє значення? Доберіть до кожного фразеологізму синонімічний прислівник з довідки.

Наче грім серед ясного неба, за тридев'ять земель, від усієї душі, за сімома замками, просто неба, куди оком не глянеш.

ДОВІДКА. Надворі, скрізь, несподівано, широко, надійно, далеко.

II. Складіть і запишіть три речення з дібраними прислівниками (на вибір). Прислівники підкресліть як члени речення.

422 ПОТРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Поширте кожне подане речення щонайменше однією обставиною, означенням і додатком. Утворені речення запишіть. Поясніть роль другорядних членів речення.

1. Настав вечір.
2. Пролунав дзвінок.
3. Зірвався вітер.

423 Складіть і запишіть речення за поданими схемами.

1. _____
2. _____
3. _____

424 I. Спишіть речення, ставлячи іменники, що в дужках, у потрібному відмінку. Яку синтаксичну роль виконують ці іменники? На яке питання вони відповідають?

1. Опівночі айстри в (сад) розцвіли... (*Олександр Олесь*). 2. На (пустынє) дикім росте бузина, сіріє край (поле) хатина сумна (*M. Луків*). 3. Десь у (поля) і (ліси) танули сніги (*B. Грінчак*). 4. На (берег) річки зібрається гурт людей (*D. Гаврищак*). 5. Івана Айвазовського захоплено приймали в (Петербург, Рим, Париж, Лондон) (*O. Ламонова*).

II. Підкресліть головні та другорядні члени речення. Укажіть обставини, виражені іменником з прийменником.

425 Спишіть речення, підкресліть присудки й обставини. З'ясуйте, на яке питання відповідає кожна обставина.

1. Тільки шелестіло яблуневе листя й невиразно чорніли стовбури дерев (*Г. Тютюнник*). 2. А журавлі летять собі додому ключами (*T. Шевченко*). 3. Зайду в траву і ляжу горілиць (*D. Луценко*). 4. Метелик білий в маки заletів (*L. Костенко*). 5. Ніколи не повертаються назад три речі: час, слово, можливість (*Англійське прислів'я*). 6. Добре діло роби сміло (*Nар. творчість*).

Готуємося до тематичного оцінювання

Виконайте тестові завдання.

Перевірте виконання, користуючись відповідями в додатку.

1. Словосполученням є кожне поєднання слів у рядку

- А прийшов до хати, електронне табло, футбольний матч
 Б високо в горах, зелений килим, за хатою
 В зошит і книжка, комп'ютерні ігри, іду швидко
 Г падає сніг, холодна роса, живу далеко

2. З одним головним членом є речення

- А На незабудці бринів рудий джмелік (*Є. Шморгун*).
 Б В'їжджає в степ червоне літо на незагнуждані коні (*В. Підпалий*).
 В З-поміж хмар перебліскує місяць (*М. Луків*).
 Г Дерева в лісі нагинало до самої землі (*В. Іваненко*).

3. Правильно визначено граматичну основу в реченні

- А Вітер листям вкриває холодну землю.
 Б Хмарки сльози гублять.
 В Нам життя дарує нові зустрічі.
 Г Діти матерям цілують руки.

4. Три додатки є в реченні

- А Мороз уночі намалював квіти на холодному склі.
 Б Пролетіли гуси над долиною, над калиною.
 В Вітер з моря розносив прохолоду.
 Г Дітям подарували книжки й фотоальбоми.

5. Виділене слово є означенням у реченні

- А Теплом дихала земля.
 Б У гаю весело щебетали пташки.
 В Запам'ятав дідусеві слова.
 Г Земля дала мені крила.

6. Підкресліть члени речення.

У небі вітер кучерявий колишє темну блакить, і на землі гойдає трави, і затихає, і знов шумить (*М. Рильський*).

§ 54. РЕЧЕННЯ З ОДНОРІДНИМИ ЧЛЕНАМИ

Про те, які члени речення називають однорідними, як їх поєднати в реченні та про розділові знаки при них

ПРИГАДАЙМО. Яка роль сполучників у мові?

 426 А. З'ясуйте, чи на те саме питання відповідають виділені однорідні члени речення. І чи обидва вони стосуються того самого слова – *душа*?

Душа, немов калина, росте і цвіте від тепла (*С. Пушкін*).

Б. У якому реченні є однорідні члени?

У густому лісі посплітали віти дуби, берези й осики.	У густому лісі посплітали віти дуби.
---	---

В. Зробіть висновок про особливості однорідних членів речення.

Однорідні члени

Однорідними називають члени речення, які рівноправні між собою, стосуються того самого слова в реченні, виконують однакову синтаксичну роль і відповідають на те саме питання. **НАПРИКЛАД:**

що робить? що робить?

что делать?

В'ється стежка по долині і ховається в гаю (П. Сингайський).

Однорідні члени речення поєднуємо за допомогою **сполучників** (*і, ю, та, але, а, чи, або*) та **інтонації** або ж за допомогою **тільки інтонації**.

ПОРІВНЯЙМО:

Засоби зв'язку	Приклад	Схема
Інтонація та сполучник	Серед яблунь і вишень білє хатина (М. Луків).	○ i ○
Інтонація	Заграв, зарум'янився Дніпро (О. Гончар).	○ , ○

На схемі однорідні члени речення позначаємо так: О.

427 I. Прочитайте речення вголос, дотримуючись правильної інтонації. Знайдіть у кожному з них однорідні члени речення та слово, якого вони стосуються. Визначте засоби зв'язку однорідних членів речення.

1. Теплом дихала настояна на квітах і травах земля (*Ю. Збанацький*). 2. Вода гоготіла, гурчала струмками (*В. Іваненко*). 3. Легко й радісно зітхнув густий парк із столітніми дубами (*С. Васильченко*).

ІІ. Накресліть схеми однорідних членів речення, позначаючи кожен однорідний член речення кружечком. У схемах поставте відповідні сполучники та розділові знаки (у разі їх наявності).

Розділові знаки

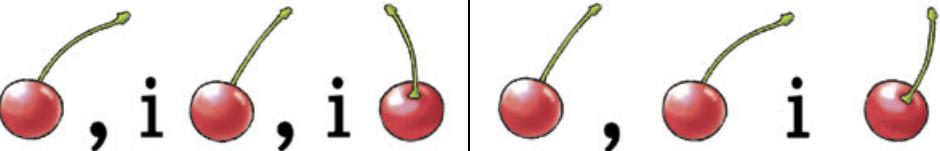
Між однорідними членами речення **ставимо** кому, якщо:

- вони з'єднані без сполучників. **НАПРИКЛАД:** Веселий до-щик **прошумів**, **омив** деревам листя (М. Луків);
 - вони з'єднані сполучниками **а**, **але**, **та** (у значенні **але**). **НАПРИКЛАД:** Недавно листя **тріпоміло** над голо-вою, **а** тепер голосно **шелестить** (В. Думанський);
 - вони з'єднані сполучниками **і**, **й**, **чи**, **або**, **та** (у зна-ченні **і**), які повторюються. **НАПРИКЛАД:** Радіє **і небо**, **і земля**.

Не ставимо кому між однорідними членами речення перед неповторюваними сполучниками *i, й, чи, або, та* (у значенні *i*).

ПОРІВНЯЙМО-

Сполучник повторюємо	Сполучник не повторюємо
I груші, i яблуні висадили в садку. i O, i O	Груші i яблуні висадили в садку. O i O
Груші, i яблуні, i сливи висадили в садку. O, i O, i O	Груші, яблуні i сливи висадили в садку. O, O i O

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Перед неповторюваним сполучником **та** кому не ставимо, якщо його вжито в значенні **i**. Якщо ж сполучник **та** вжито в значенні **але**, то кому перед ним ставимо.

428 Чому так? Поясніть, чому в реченнях першої групи між виділеними однорідними членами ставимо кому, а в реченнях другої групи – не ставимо.

Перша група. 1. **I птахам, i звірятам** цікаво було дивитися на людей (*В. Бережний*). 2. Тече вода в синє море, та **не витікає** (*Т. Шевченко*).

Друга група. 1. Сосни немов **розступилися i обгорнули** поляну (*М. Коцюбинський*). 2. На розпутті кобзар **сидить** та на кобзі **грає** (*Т. Шевченко*).

429 I. Спишіть речення, розставте пропущені розділові знаки. Обґрунтуйте їхнє вживання. Підкресліть однорідні члени речення відповідно до їхньої синтаксичної ролі.

1. Теплий дощ застав **i** птахів **i** людей серед поля (*В. Земляк*).
2. Досі кожному сниться домівка колишня **i** лелече гніздо на дуплистій вербі (*В. Скомаровський*). 3. Мати дала нам **i** сонце **i** долю (*В. Крищенко*). 4. Тут живуть мої старі батьки **i** мене у гості виглядають (*М. Луків*). 5. Молодь вийшла у сад погуляти поспівати та поожартувати (*О. Маковей*).

II. Прочитайте виразно речення, дотримуючись інтонації переліку при однорідних членах речення. Пам'ятайте, що при інтонації переліку однорідні члени речення вимовляємо одинаковим тоном, з рівним за силою наголосом на кожному з них.
III. Накресліть схеми розташування однорідних членів двох речень (на вибір).

430 Розгляньте схеми речень з однорідними членами. Складіть речення до кожної схеми.

1. i O, i O

2. O або O

3. O, O та O

431 I. Хто швидше знайде три групи однорідних членів речення, які «захопилися» в одному реченні?

Від сивої давнини й до наших днів у радості й у горі рушники й пісня супроводили людину все життя.

ІІ. Поясніть, чому в реченні не ставимо кому перед сполучниками й, адже цих сполучників є аж три.

432 I. Уявіть, як широкою долиною тече повноводна річка. Неоднакова вона в різні пори року. Навесні – гомінка, улітку – могутня, восени – замріяна, узимку – мовчазна. На її берегах ростуть різні рослини, а в її водах ховається незвідане й таємниче царство риб.

ІІ. Складіть і запишіть твір-мініатюру (4–6 речень) на тему «Повноводна річка». Використайте в тексті речення з однорідними членами.

433 Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть однорідні члени речення відповідно до їхньої синтаксичної ролі.

1. Ранкові поля стрепенулися перехлюпнулись за іскристий обрій чітко заворушились на тлі золотого ліття хмарин і вмилися сонцем (*M. Стельмах*). 2. Мороз хапав зубами калюжі і землю і так тримав їх, доки міг (*M. Вінграновський*). 3. Легенда починається з кохання із подвигу і мужності людської з джерельця чистого води живої із сонячного дивного світання (*B. Грінчак*). 4. Так пахне осінь листям грибами печеною картоплею медами і вогкістю, що із долини йде (*B. Грінчак*).

434 I. Підготуйтесь до написання тексту під диктовку. Зверніть увагу на написання виділених слів. Знайдіть окличні речення. Прочитайте їх з відповідною інтонацією.

ЯК МИ САДИЛИ САД

Недавно наш клас вирішив посадити сад. Яких ми яблунь насадимо яких груш абрикосів слив вишень! **Навколо** саду вирішили посадити захисну смугу з акацій кленів **беріз**. Уже місяць ми воємо з пустирем звільнили від **бур'янів** і терну **величезну** площу.

У жовтні привезли до школи саджанці яблунь і груш. Ми руками **розправляли** корінці присипали їх **пухкою** землею заступами біля кожного корінця робили лунки*.

Яка була радісна робота! (За О. Донченком)

*Лунка – заглибина.

II. Напишіть текст під диктовку, розставте пропущені розділові знаки. Написане уважно звірте з надрукованим.

III. Підкресліть однорідні члени речення відповідно до їхньої синтаксичної ролі.

435 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки, розкрийте дужки.

1. Моя Полтаво, ти благословен(н)а минулим і майбутнім у віках (*M. Бойко*). 2. Сплять і лошата і корови і бджоли і оси (*L. Костенко*). 3. Люблю довкілля степове бе(з,с)крає могутні м'язи рідної землі і запах чебр(е,и)цю і жайворонів крик і ластівок тр(е,и)вогу (*B. Стус*). 4. Пр(е,и)туились журавлі до білокорої б(е,и)рези та й курличуть щось тихо-тихо (*B. Сухомлинський*). 5. Додає і наснаги і сили нам любистковий подих землі (*B. Крищенко*).

II. Виділені слова запишіть фонетичною транскрипцією.

§ 55. УЗАГАЛЬНОВАЛЬНЕ СЛОВО ПРИ ОДНОРІДНИХ ЧЛЕНАХ РЕЧЕННЯ

*Про те, які слова можуть бути узагальнювальними
і як правильно вживати розділові знаки при них*

436 А. Порівняйте речення в колонках. У кожному з них виділено однорідні члени речення та узагальнювальне слово при них.

1. У кошику в Даринки лежали різні **гриби**: **лісички**, **боровики**, **опеньки**.

1. I в **саду**, i в **лісі** – **скрізь** чуються дзвінкі пташині голоси.

2. Денис найбільше любить такі **фрукти**: **апельсини**, **яблука**, **груши**.

2. **Мальви**, **волошки**, **ромашки** – ці та інші **квіти** росли біля тину.

Б. Зробіть висновок, що таке узагальнювальне слово.

В. Коли в реченні з узагальнювальним словом потрібно ставити двокрапку, а коли – тире?

Узагаль-
нювальне
слово

При однорідних членах речення може бути **узагальнювальне слово**, яке своїм значенням об'єднує однорідні члени речення. **НАПРИКЛАД**: *Музиканти грають на різних інструментах*: **скрипці**, **трубі**, **кларнети**.

У ролі узагальнювальних слів, крім іменників, можуть також бути займенники або прислівники **все**, **всі**, **ніхто**, **всюди**, **скрізь** та ін. **НАПРИКЛАД**: **Ніхто не запізнився**: **ні дорослі, ні діти**.

На схемах узагальнювальне слово позначаємо так: Δ.

Інтонація

В усному мовленні узагальнювальне слово вимовляємо з підвищеною інтонацією, після нього робимо паузу й знижуємо голос.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Узагальнювальне слово й однорідні члени речення виконують однакову синтаксичну роль.

437 Доберіть до виділених узагальнювальних слів однорідні члени та доповніть ними речення (усно). Прочитайте вголос утворені речення, дотримуючись правильної інтонації.

1. ... – **усе** навколо благало дощу. 2. На клумбі зацвіли різні **квіти**: ...
3. Весняне небо грало всіма **кольорами**: 4. Значні площі займають **баштани культи**: 5. ... – скрізь буяє весна.

Розділові знаки

Узагальнювальне слово може стояти перед однорідними членами речення або після них. Залежно від цього ставимо тире або двокрапку.

<ul style="list-style-type: none"> • Якщо узагальнювальне слово стоїть перед однорідними членами речення, то перед ними ставимо двокрапку 	<p><i>Велика галявина поросла лісовим зіллям: папороттю, конвалією, деревієм.</i></p> <p>Δ: ○, ○, ○</p>
<ul style="list-style-type: none"> • Якщо узагальнювальне слово стоїть після однорідних членів речення, то після них ставимо тире 	<p><i>Пагорбки, трави, кущики – усе оповите туманом.</i></p> <p>○, ○, ○ – Δ</p>

438 I. ЧОМУ ТАК? Поясніть, чому в першому реченні при виділених однорідних членах речення ставимо тире, у другому – двокрапку, а в третьому не ставимо ні тире, ні двокрапки.

1. **Земля, і вода, і повітря** – усе поснуло (*M. Коцюбинський*). 2. До віночка вплітають різні квіти: **ромашки, волошки, незабудки, чернобривці** (*O. Кириченко*). 3. Я спішу до землі, до зеленого дива, до свого джерела, до живої **води** (*P. Перебийніс*).

II. Спишіть перше речення. Підкресліть члени речення.

439 I. Спишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть однорідні члени речення та узагальнювальні слова відповідно до їхньої синтаксичної ролі в реченні. Обґрунтуйте вживання тире або двокрапки.

1. У наших лісах ростуть хвойні дерева ялинини сосни кедри смереки тис (*O. Шуша*). 2. Баба Марина довгий свій вік трави сушила у хаті м'яту любисток липовий цвіт (*C. Решетова*). 3. Все усміхалося Ганнусі і небо й квіти й дерева і озера блакитні води (*B. Сосюра*). 4. Майже одночасно все дозріло пшениця овес огірки й помідори (*O. Квітневий*). 5. Рідний дім вишні у цвіту журлива річка і запаш-

ний луг усе це пов'язано з образом матері (*I. Вихованець*). 6. Усе ніби поменшало і звузилося і дорога і гори і **стежка** в березі і круча над **Россю** (*Є. Гуцало*).

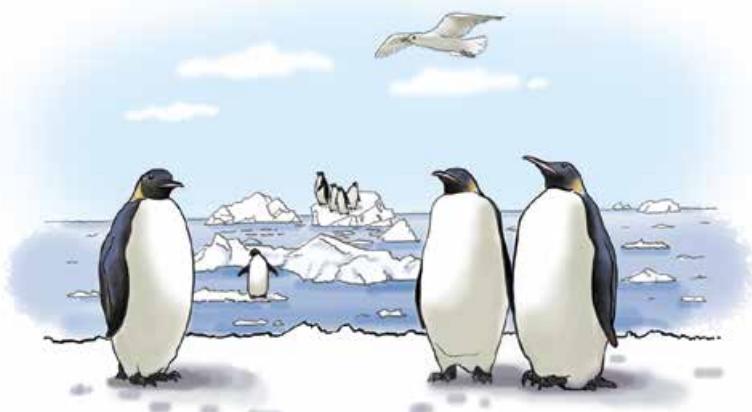
- II. Накресліть схеми розміщення однорідних членів у трьох реченнях (на вибір).
 III. Вимовте звуки і назвіть букви у виділених словах.

440 Розгляньте схеми речень з однорідними членами та узагальнювальним словом. Розкажіть про особливості вживання розділових знаків у кожному реченні. Складіть і запишіть речення за кожною схемою.

1. Δ : О, О, О	3. Δ : О, О та О
2. О, О, О – Δ	4. О, і О, і О – Δ

441 I. Прочитайте текст (розділові знаки пропущено). Що з прочитаного ви вже знали, а що виявилось для вас новим?

Антарктида – найхолодніший материк на Землі. На більшій його частині немає нічого ні рослин ні тварин. Лише в прибережних районах є мох лишайники й нижчі водорости.

Антарктида

Мертві береги Антарктиди оживляють пінгвіни. Поблизу колоній пінгвінів часто можна побачити різних тварин сніжного буревісника голубоокого баклана поморника.

- Усе життя тварин Антарктиди пов'язане з океаном (*I. Жданова*).
 II. Спишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть та поясніть вивчені пунктограми.

442 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. З'ясуйте, який розділовий знак і де саме потрібно поставити, щоб змінився зміст речення.

На змагання прийшли всі студенти, учні шкіл, працівники заводів.

443 Перебудуйте речення так, щоб узагальнювальні слова стояли перед однорідними членами речення. Перебудовані речення запишіть. Обґрунтуйте вживання розділових знаків.

1. І родина, і школа, і мисливці – усі повинні піклуватися про охорону нашої чарівної природи (*Остап Вишня*). 2. Рідні місця, знайомі хатки, садки, доріжки – усе те миготить в очах, у голові думки будить... (*Панас Мирний*). 3. І на столі і на полицях – скрізь були папери (*М. Коцюбинський*). 4. Карі очі, чорні брови – усе в неї сміється (*П. Куліш*).

444 Прочитайте речення. Знайдіть у них змістові та пунктуаційні помилки. Поясніть суть допущених помилок. Зачитайте речення правильно.

1. Мама помила весь посуд, тарілки, чашки, виделки. 2. На пероні вокзалу були: чоловіки, жінки, діти. 3. У саду ростуть різні дерева: вишні, троянди, горіхи. 4. На уроках математики ми ознайомилися з творчістю: Панаса Мирного, Івана Франка, Михайла Коцюбинського. 5. У зоопарку ми не побачили багатьох тварин і бегемотів.

445 ЖИТТЕВА СИТУАЦІЯ. Уявіть, що, на жаль, застудився хтось із членів вашої родини. Лікар порадив сироп від кашлю, вітамін С, жарознижуvalний засіб та розчин для інгаляцій. Ви маєте піти в аптеку й замовити ці препарати для лікування. Складіть речення, за допомогою якого ви звернетесь до аптекаря, використавши назви зазначених видів ліків як однорідні члени речення.

446 Складіть висловлення (4–6 речень) на одну з поданих тем з використанням узагальнювальних слів при однорідних членах речення.

Теми: «Мої улюблені квіти», «Шкільний сад», «Що ми побачили в лісі».

447 I. Спишіть речення, розставте пропущені розділові знаки. У якому реченні немає узагальнювального слова?

1. Всі кольори я душею прийму білі рожеві блакитні червоні (*М. Боровко*). 2. Яблуні дихають цвітом росяно червоно біло (*А. Малишко*). 3. Діти кинулися один перед одним рвати чудові квіти рожеві гвоздички лілові дзвіночки (*Н. Кобринська*). 4. Обважніле листя дерев зелень кущів картоплі усе ніби порозбухало водою (*О. Гончар*). 5. Усміхнися всім навколо небу сонцю квітам людям (*А. Костецький*).

II. З виділених слів випишіть окремо дзвінкі й глухі приголосні.

Урок розвитку мовлення

§ 56. ПИСЬМОВИЙ ДОКЛАДНИЙ ПЕРЕКАЗ ТЕКСТУ РОЗПОВІДНОГО ХАРАКТЕРУ З ЕЛЕМЕНТАМИ РОЗДУМУ

Переказ

Докладний переказ – це повне, послідовне, близьке до тексту передавання змісту почутого або прочитаного.

448 I. Прочитайте текст, правильно наголошуючи виділені слова. Визначте його тему й тип мовлення.

ІСТОРІЯ КНИЖКИ

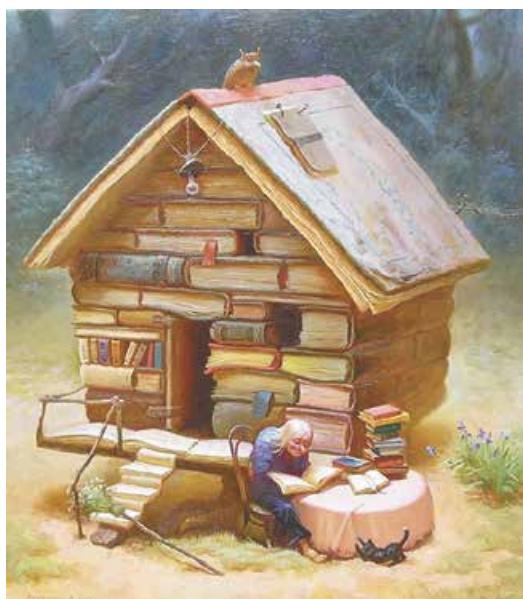
Давно-давно на землі не було книжок, бо люди ще не вміли їх робити.

«Сторінкáми» найдавніших книжок були **кáмені**, стіни печер, во-яцькі щити. Писали на всьому. Бо ж не було тоді ані паперу, ані олівців. Далі люди додумалися писати на глині, яку потім сушкили й випалювали у вогні. Та хіба на глиняних сторінках-цеглинках багато напишеш? До того ж ці книжки були важкі. Коли, скажімо, якийсь учений збирався в дорогу і брав із собою дві-три такі «книги», йому потрібен був віз.

Із часом люди навчилися робити зручні й легкі книжки – з **тонкої кóзячої** або телячої шкіри. Першу таку книжку зробили в стародавньому місті Пергам, через те папір зі шкіри й назвали **пергáментом**.

Справжній папір, що на ньому пишуть зараз, люди навчилися робити дві тисячі років тому. Тоді й почали в багатьох країнах писати книжки на папері. Саме писати, бо книжки ж тоді були **рукопíсні**.

Тепер книжка всюди поруч із нами (*O. Єфімов*).

B. Рекуненко. В гостях у казки

II. Дайте усні відповіді на запитання.

1. На чому писали люди, коли ще не було паперу?
2. Чи зручними були глиняні сторінки? Як про це сказано в тексті?
3. Що таке пергамент?
4. Коли люди навчилися робити справжній папір?
5. Як ви розумієте останнє речення тексту? Чи згодні ви з автором?

III. Складіть і запишіть план тексту.

VI. Прочитайте текст у друге й докладно перекажіть його за складеним планом (усно). Якого стилю мовлення ви будете дотримуватися, виконуючи завдання?

§ 57. ЗВЕРТАННЯ

Про слова, які називають того, до кого звертаємося, а також про те, як ці слова виділяємо на письмі та в усному мовленні

ПРИГАДАЙМО. Що таке звертання?

449 А. Прочитайте речення.

1. **Дідусю**, а коли ти мене на полювання візьмеш? (*Остап Вишня*).
2. Люблю я, **Києве**, тебе в ранковий час... (*М. Упеник*).
3. Понеси мене на крилах, **радосте моя** (*В. Симоненко*).

Б. Зверніть увагу, де стоять виділені слова-звертання – на початку, у середині чи в кінці речення.

В. Сформулюйте правила вживання розділових знаків у реченнях із звертаннями.

Поняття звертання

Інтонація

Види за будовою

Звертання – це слово або сполучення слів, що називає того, до кого звертаються. Звертання виражаемо іменником у формі **кличного** відмінка. **НАПРИКЛАД:** 1. *Сергію, візьми яблуко.* 2. *Сестричко, підйди до вікна.* Звертання не є членом речення.

В усному мовленні звертання виділяємо паузами.

Види звертань

ПОШИРЕНЕ	НЕПОШИРЕНЕ
складається з двох і більше слів: <i>рідна мово, земле моя</i>	складається з одного слова: <i>мово, земле</i>

450 I. Підготуйтеся до виразного читання тексту. Знайдіть звертання, поміркуйте, з якою інтонацією ви їх читатимете. Поширеними чи непоширеними вони є? Чи є в тексті окличні речення? У чому особливість їхнього інтонування?

Яке чудове твоє вологе повітря, березнева ноче! Неначе здоров'я ллеться в груди, очищає розбухлу голову од нестерпного болю і спеки.

Яка чудодійна ти, водо студена! Ніколи в житті ти не була такою доброю і живущою (*М. Стельмах*).

II. Прочитайте текст у голос, дотримуючи правильної інтонації.

Розділові знаки

На письмі звертання виділяємо **комами**. Звертання, яке стоїть у середині речення, виділяємо комами з обох боків. Після звертання, яке стоїть на початку речення і яке вимовляємо з окличною інтонацією, ставимо **знак оклику**, а наступне слово пишемо з великої букви.

НАПРИКЛАД: 1. *Мамо, хочеш, я намалюю тобі сад?*
2. *Діти!* Зберіть усі папірці й спаліть їх.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Займенники ***ти*, *ви*** не є звертаннями.

451 I. Спишіть речення, виділяючи звертання розділовими знаками. Чи є звертаннями виділені слова? Прочитайте речення вголос із правильною інтонацією.

1. Скажи ж мені Дніпре які вітровії все кличуть тебе крізь степи і гай!.. (*M. Вінграновський*). 2. **Ти** ж дивися Тарасику не бігай від діда (*O. Іваненко*). 3. Не плачте мамо не треба, і **ви** не журіться тату (*A. Малишко*). 4. Не стелись тумане не шуміть тополі (*B. Сосюра*). 5. Розпрягайте хлопці коні та лягайте спочиватъ (*Нар. творчість*). 6. Кораблі Шикуйтесь до походу! (*B. Симоненко*).

II. Підкресліть в останньому реченні головні та другорядні члени.

452 I. Перебудуйте усно речення так, щоб підмети в них стали звертаннями. У якому реченні звертання буде поширеним?

ЗРАЗОК. Українці з малечку вивчають рідну мову. Українці, з малечку вивчайте рідну мову.

1. Оленка не забуває допомагати своїй мамі. 2. Розганяє хмари вітер. 3. Зачарувала пісня мою душу. 4. Музика рідного краю летить хвилями Дніпра.

II. Запишіть подані й утворені речення. Підкресліть граматичні основи. Порівняйте речення за такими критеріями: а) вид за метою висловлення; б) склад граматичної основи; в) розділові знаки.

453 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Уявіть, що ви зустрілися зі своїм однокласником (однокласницею) після канікул. Складіть разом і розіграйте за особами діалог на тему «Зустріч після канікул». Використайте в діалозі щонайменше два звертання.

454 Складіть текст вітальної листівки з нагоди Дня матері з використанням звертань.

455 I. Знайдіть звертання та з'ясуйте, які з них поширені (розділові знаки пропущено). Спишіть, розставляючи потрібні розділові знаки.

1. Благослови мене рідна земле як мати в дорогу (*M. Ткач*). 2. Привіт тобі зелений саду! (*Олександр Олесь*). 3. Не сумуй вербо моя похила що багряним листям одшуміла осені пора (*B. Сосюра*). 4. Горнусь до тебе Україно (*M. Бакай*). 5. Мужай прекрасна наша мово серед прекрасних братніх мов (*M. Рильський*). 6. Спасибі земле за твої щедроти! (*L. Костенко*).

II. Складіть і запишіть спонукальне речення з поширеним звертанням.

456 Виконайте завдання одного з варіантів.

ВАРИАНТ А. Складіть і запишіть три речення, у яких ви запитуєте про що-небудь знайомих, повідомляєте про що-небудь або спонукаєте до виконання певної дії. Використайте звертання і слова ввічливості.

ВАРИАНТ Б. Складіть і запишіть текст повідомлення для бабусі або дідуся (вони живуть в іншому місті) про те, що ваша молодша сестра їде до них на канікули. Використайте звертання.

§ 58. ВСТАВНІ СЛОВА

Про слова, за допомогою яких мовець виражає ставлення до висловленого, а також про те, як ці слова виділяємо на письмі та в усному мовленні

457 А. Прочитайте речення, звертаючи увагу на виділені вставні слова.

1. Крізь ці кущі, здається, ніхто не пробереться (*Н. Забіла*).
2. Кажуть, після грози навіть хліб краще росте (*О. Гончар*). 3. Мужність, як правило, скромна (*П. Загребельний*). 4. Можливо, буде віхола, замети вкриють путь (*С. Пушик*).

Б. Спробуйте вилучити ці слова з речень. Що втратять речення?

В. На основі спостереження зробіть висновок про роль вставних слів у мовленні.

Вставними називають слова або сполучення слів, за допомогою яких виражається ставлення мовця до висловленого.

НАПРИКЛАД: 1. Діти, **безумовно**, люблять морозиво.
2. **На жаль**, зустріч скасували.

Вставні слова та сполучення слів не є членами речення, до них не можна поставити питання.

На письмі їх **виділяємо комами**. В усному мовленні перед вставними словами і після них робимо невелику паузу, а самі слова читаємо трохи швидше й більш низьким голосом.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Слова **навіть**, **майже**, **все-таки**, **можби**, **начебто**, **особливо** вставними **не бувають**.

458 Розгляньте таблицю «Групи вставних слів і сполучень слів». Розкажіть, що можуть виражати вставні слова та сполучення слів. Складіть усно речення з одним вставним словом чи сполученням слів кожної групи.

Групи вставних слів і сполучень слів

Групи	Приклади
Виражаютъ упевненість, не-впевненість	<i>здається, мабуть, можливо, звичайно, безумовно, певна річ, певно, видно</i>
Виражаютъ різні почуття (радість, жаль, тривогу тощо)	<i>на щастя, на радість, на жаль, як на біду, як навмисне, на диво</i>
Указують на джерело повідомлення	<i>кажуть, за словами..., на думку..., як відомо, по-моєму, по-твоєму</i>
Указують на порядок викладу думок	<i>по-перше, по-друге, до речі, отже, таким чином, нарешті, наприклад</i>
Слова ввічливості	<i>будь ласка, вибачте</i>

459 I. Прочитайте речення вголос, дотримуючись правильної інтонації. З'ясуйте, до якої групи належать виділені вставні слова та сполучення слів. Що вони виражают або на що вказують? Поясніть уживання розділових знаків.

1. Коли, **бувало**, затримувалися лелеки, сусіди сумно перепитували: «Чого не видно ваших буслів? **Може**, лихо якесь трапилося в дорозі...» (В. Скуратівський). 2. **Здається**, гори перевертав би й не чув би втоми (М. Коцюбинський). 3. За **словами Сергійка**, вчора над містом ішов справжній тропічний дощ (С. Музиченко). 4. Не знайти, **мабуть**, на земній кулі людей, яких би не чарувала світла музики квітів (С. Приходько).

II. Складіть і запишіть три речення із вставними словами, які належать до різних груп.

460 **ЖИТЕВА СИТУАЦІЯ.** Уявіть, що вас попросили висловити своє ставлення до прізвиськ, які дають школярі одне одному. Якими словами ви висловите впевненість у тому, про що будете говорити. А якими наголосите на тому, що висловлюєте саме свою точку зору? Складіть усно невеликий текст-відповідь (4–6 речень).

461 I. Спишіть речення, виділяючи розділовими знаками вставні слова та сполучення слів, а також звертання. Обґрунтуйте вживання розділових знаків.

1. Пробач мені серпневий мій світанок бо завинив здається знов, і на побачення до тебе я не зібрався, не прийшов (В. Крищенко). 2. **Мабуть** кожна дівчинка вміє плести віночок (О. Кириченко). 3. На жаль деяких видів тварин залишилося мало (З журналу). 4. Того можливо не знайду я слова, щоб наш прекрасний оспівати світ (М. Рильський). 5. Це може навіть і не вірші, а квіти, кинуті тобі (Л. Костенко).

II. Поясніть значення вставних слів у реченнях. Які із цих слів можна замінити синонімічними словами?

Треба
розвірзнати

Залежно від змісту речення слова **може**, **правда**, **ка-
жу́ть**, **видно**, **здається**, **на щастя** та деякі інші мо-
жуть бути або не бути вставними. Щоб переконатися,
що слово є вставним, спробуйте вилучити його з ре-
чення. Якщо при цьому речення не втратить первин-
ного змісту, то слово є вставним. **ПОРІВНЯЙМО:**

Речення без вставних слів	Речення зі вставними словами
Подарували квіти на щастя . З берега видно далеко.	На щастя , дошу сьогодні не було. Сьогодні, видно , буде сніг.

462 Складіть і запишіть по два речення зі словами **здається**, **видно** так, щоб у першому реченні слово було вставним, а у другому – членом речення.

463 **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Один з вас має доповнити подані речення вставними словами (сполученнями слів), які вказували б на джерело повідомлення чи виражали б певне почуття. Інший – вставними словами (сполученнями слів), які вказували б на порядок викладу думок або виражали б упевненість, невпевненість. Утворені речення запишіть.

1. Весь день іде дощ. 2. Сергійко купив цікаву книжку. 3. Україна може пишатися досягненнями наших спортсменів. 4. За допомогою книжок ми поповнюємо свої знання. 5. Багато птахів відлетіло у вирій, з дерев осипається листя.

464 Напишіть для веб-сайту або газети вашого навчального закладу повідомлення про цікавий випадок з життя класу з використанням вставних слів і словосполучень (6–15 речень).

465 Прочитайте речення. Які помилки у вживанні вставних слів ви в них помітили? Запишіть, уникаючи помилок, за потреби скористайтеся табличкою «Культура мовлення».

1. Завтра, кажеться, буде погана погода. 2. Наверно, я не встигну виконати домашнє завдання. 3. Пожалуйста, сідайте на вільний стілець. 4. Таким чином, результати нашого дослідження були найбільш достовірними. 5. Вибачаюся, мені потрібно вийти.

КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
мабуть	навірно
здається	кажеться
будь ласка	пожалуйста
таким чином	таким образом
вибачте	вибачаюся

Синтаксичний розбір простого речення

Послідовність розбору

- Визначити вид речення за метою висловлення (розповідне, питальне, спонукальне).
- Визначити вид речення за емоційним забарвленням (окличне, неокличне).
- Указати, що речення просте.
- Визначити граматичну основу (підмет, присудок, один головний член речення).
- Визначити другорядні члени речення (якщо є).
- Назвати однорідні члени речення, звертання, вставні слова (якщо є) і пояснити розділові знаки при них.

Зразок письмового розбору

Я слухаю мелодію осінню (В. Сосюра).

Розпов., неокл., просте.

Зразок усного розбору

Речення розповідне, неокличне, просте. Граматична основа складається з підмета я та присудка слухаю. З другорядних членів речення є додаток мелодію та означення осінню.

466 І. Прочитайте речення. Обґрунтуйте вживання розділових знаків.

1. Вересень уже запалив осінні вогнища в лісах і дібровах (*I. Цюпа*). 2. Вечір висипав зорі на чорнющого неба чоло (*B. Гужва*). 3. Без упину, без утоми, в бурі, в громі, в льодоламі, з-під зимової кори міцно вирвавсь Дніпр старий! (*Г. Чупринка*). 4. Ми полюбили і гомін вулиці, і тишу Дніпра, і хащі лісу (*B. Іваненко*). 5. Ми ходили в поле зранку: я, Богданчик і Оксанка (*M. Щербак*). 6. Сплять і лошата, і мальви, і корови, і бджоли, і оси (*L. Костенко*).

ІІ. Виконайте усно синтаксичний розбір речень. Розбір двох з них запишіть.

Урок розвитку мовлення

§ 59. ЛИСТ

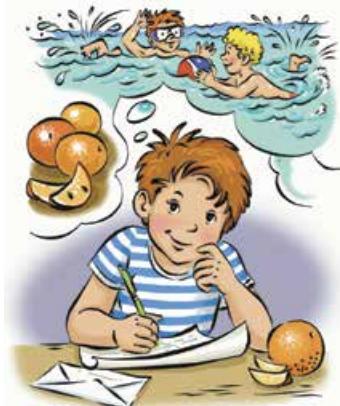
467 Прочитайте гумореску. Про що в ній розповідається? Який висновок ми можемо зробити для себе із цього твору?

ЯК ВАСИЛЬКО «ВІДПОЧИВСЯ»

Писав із табору Василько:

«Нових у мене друзів стільки!
Я, мамо, добре відпочився!
І опилсинів тут наївся!
І накупався, як ніколи!..
Пеши... Вітаїм... Я й Мекола».
А мама так йому писала:
«Без тебе дома скучно стало...
Але тобі на користь море,
І ми зустрінемося скоро...
Ти молодець, що «відпочився»,—
Коли б ще й грамоти навчився!»

Г. Бойко

Лист

Лист – один із засобів спілкування між людьми, особливий вид творчості.

Структура листа:

- звертання до того, кому адресовано лист
- основний зміст листа
- побажання, прощання
- прізвище, ім'я того, хто написав
- дата

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Того, кому призначено лист, називають **адресатом**.

468 Прочитайте зразок листа. Зверніть увагу на те, як починається і як завершується лист. Чи дотримано вимог до мовлення?

Привіт, Максиме!

Пише тобі з табору відпочинку твій друг Сергій.

Я дуже задоволений, що поїхав саме до цього табору, адже тут весело й цікаво. Щодня проходять різні ігри, вікторини, спортивні змагання. Наш загін уже двічі був переможцем конкурсів, а мені навіть подарували конструктор за активну участь у шахових поєдинках.

Зараз ми готуємо театральну виставу, яку покажемо перед усіма дітьми табору.

Погода не підводить! Ми купаємося в басейні, засмагаємо, а завтра вранці разом з вихователем підемо ловити рибу на ставок.

До зустрічі!

Сергій.

25 липня 2018 року

469 Напишіть листа другу (подрузі) або мамі (татові, дідусеві, бабусі). Використайте звертання та вставні слова.

Лист у майбутнє

Проект

Уявіть, що вже промайнуло одинадцять років вашого навчання у школі, ви готуєтесь до випускного балу... Якими ви себе бачите в майбутньому? Напишіть листа собі в майбутнє – випускнику школи. Розкажіть про себе «сьогоднішніх», свої бажання, плани на майбутнє, що найбільше цінуете в житті тощо. Покладіть листи в конверти, підпишіть і здайте на зберігання вчителеві чи керівникові вашого навчального закладу. Попросіть, щоб ці листи вручили вам на випускному балі.

§ 60. СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ

Про те, чим складне речення відрізняється від простого, про засоби зв'язку та розділові знаки між частинами складного речення

ПРИГАДАЙМО. Із чого складається граматична основа?

470 А. Порівняйте дві групи речень.

- Прості речення. 1. Десь вітер грає на віолончелі (*В. Симоненко*).
2. Сині очі волошок у полі задивилися в душу мені (*Є. Гуцало*).

Складні речення. 1. І хоч січенъ січе, а мені за плечем журавлі журавлять (*Б. Олійник*). 2. На морозі явори поснули, хуртовини віють над полями (*Л. Дмитерко*).

Б. Знайдіть граматичні основи та визначте їхню кількість у кожному реченні.

В. Зробіть висновок, чим саме прості речення відрізняються від складних.

Поняття складного речення

Зв'язок частин

Інтонація

Складним називають речення, яке має дві або більше граматичних основ. **НАПРИКЛАД:**
Синіє ласкає небо, і знов курличутъ журавлі.

1-ша частина

2-га частина

Частини складного речення подібні до простих речень. Ці частини можуть бути з'єднані такими видами зв'язку:

- **безсполучниковим** (за допомогою тільки інтонації, без сполучників);
- **сполучниковим** (за допомогою сполучників або сполучних слів та інтонації).

Сполучники та сполучні слова

i, й, та, чи, або, а, але, щоб, що, якби, бо, мов, наче, як, тому що, хто, який, де та ін.

ПОРІВНЯЙМО:

Безсполучниковий зв'язок

На гнізда повернулися лелеки, птахів зігріла рідна сторона (Д. Луценко).

Сполучниковий зв'язок

Весна зупинилася над кручею, *і* плачутъ останні сніги (Л. Завіщана).

Між частинами складного речення в усному мовленні робимо невелику паузу. У кінціожної частини, крім останньої, голос підвищуюмо. У кінці речення голос понижуємо.

НАПРИКЛАД:

Не має спочинку ріка, бо течія річки стрімка (О. Шугай).

471 I. Прочитайте речення. Доведіть, що всі вони є складними. Скільки частин має кожне речення?

Складні речення

1. Ще тримались по садках пізні сливи, як раптово пішов сніг (Є. Гуцало).
2. Шелестить пожовкла кукурудза, ніжиться під вересневим сонцем вруністими сходами озиміна (І. Цюпа).
3. Наді мною вечір жменями засіває зорі, а біля мене арфами бринять підморожені верби, а під ногами голубі тіні бавляться із снігом... (М. Стельмах).

4. Туман над лугом колихався, кричали у гаю сичі (М. Луків). 5. Малу павутиночку вітер відносить, за неї чіпляється сивий бур'ян (М. Луків).

II. Вишишіть спочатку речення із сполучниковим зв'язком, а потім – із безсполучниковим. Підкресліть граматичні основи.

III. Прочитайте вголос два речення (на вибір), дотримуючись відповідної інтонації.

- 472** I. Прочитайте текст. Яку основну думку висловлює автор? Як ви розумієте останнє речення тексту?

НАЗВИ ПОСЕЛЕНЬ УКРАЇНИ

Багато назв міст і сіл пов'язано з річками, криницями, озерами.

У назві міста Донецьк відбилося найменування річки Донець. Назву річці дали алани, ці давні мешканці цих країв усякую воду називали *дон*.

Місто Кривий Ріг лежить на тому місці, де річки Інгулець і Саксагань, зливаючись, утворюють мис. Цей мис схожий на кривий ріг якоєсь тварини.

Цікаву легенду розповідають про назву села Колодяжне на Волині. Один з перших поселенців викопав тут колодязь, вода у якому була чиста й добра на смак. Вона ще й була чудодійна, додавала людині сили, допомагала в здійсненні задумів і бажань.

З окремих назв поселень складається мозаїчна картина життя українського народу (За А. Коваль).

II. Знайдіть і зачитайте складні речення, дотримуючись правильної інтонації.

- 473 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Один з вас має знайти й вписати складні речення з трьома граматичними основами, а інший – із чотирма граматичними основами. Підкресліть у вписаних реченнях головні й другорядні члени речення. Обміняйтесь зошитами й перевірте одне в одного правильність виконання.

1. Вільний і щасливий степ розлігся довкруг, а високо в небі літає самотній шуліка (*Є. Гуцало*). 2. Достигають яблука ранети*, рання осінь листя золотить, гарний хлопець з іншої планети, може, завтра в гості прилетить (*Л. Костенко*). 3. Вітер з моря море розгойдав, хвилями здійнялися простори (*М. Луків*). 4. Струмок дзюрчить, роса блищить, і вогнище палає, і ліс гілками верховіть у небесах витає (*М. Луків*).

*Ранет – назва сорту яблук.

- 474** I. Спишіть речення, розкриваючи дужки та добираючи з довідки сполучник для зв'язку частин складного речення.

1. Молоденькому вітру здалося, ... всі хмари він прож(e,i)не (*M. Доленго*). 2. Л(e,i)тить ворон із чужих сторін, ... він крила має (*Nap. творчість*). 3. Спершу ти мене підвези, ... потім я на тобі поїду (*Nap. творчість*). 4. Для того є муха на світі, ... ледарі (не)спали (*Nap. творчість*).

ДОВІДКА. Бо, щоб, що, а.

- II. Складіть і запишіть одне складні речення із сполучниковим зв'язком й одне – із безсполучниковим зв'язком.

475 I. Продовжте подані прислів'я. За потреби скористайтеся довідкою. Запишіть утворені прислів'я. Які речення – прості чи складні – у вас вийшли?

1. Не копай іншому ями, бо ...
2. Синиця шкоду робить, а ...
3. Там правда мовчить, де ...
4. Верба водою живе, ...
5. Пішов би в гості, та ...
6. Гора з горою не зійдеться, а ...

ДОВІДКА. Сам в неї упадеш, чоловік із чоловіком сходяться, журавлеві перепадає, ніхто не запрошує, верба воду і береже, сила панує.

II. Усно поясніть значення записаних прислів'їв.

 476 ПОСЛІКУЙТЕСЯ. Від чого застерігає народне прислів'я «Хто в четвер скаче, той у п'ятницю плаче»?

§ 61. КОМА МІЖ ЧАСТИНАМИ СКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ

Про те, як правильно розставляти розділові знаки в складному реченні, а також про синонімічність складних і простих речень

ПРИГАДАЙМО. Коли між однорідними членами речення ставимо кому?

 477 А. Порівняйте речення правої та лівої колонок.

Складні речення	Речення з однорідними членами
1. Щуркун сюрчить, i сад шумить.	1. Тут мене з дитинства пам'ятають i стрічають радо земляки (<i>M. Луків</i>).
2. Дідусь широко відчиняє ворота, i я виїжджаю з подвір'я (<i>M. Стельмах</i>).	2. Тимко взяв косу i хотів шаркнути нею по траві (<i>G. Тютюнник</i>).

Б. Що з'єднує сполучник **i** в кожному з речень?

В. Зробіть висновок, коли перед неповторюваним сполучником **i** ставимо кому, а коли – не ставимо.

Між частинами складного речення ставимо кому.

НАПРИКЛАД: 1. Прилинув вітер, **i** в нічній хатині він про весняну волю заспівав (*Леся Українка*).
2. Материнське серце горе закрива, материнське серце щастя наверта (*М. Гірник*).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Між **однорідними членами речення** перед неповторюваними сполучниками **i**, **й**, **чи**, **або**, **та** (в значенні **i**) **куму не ставимо**. Перед цими самими сполучниками, які з'єднують частини **складного речення**, **куму ставимо**, навіть якщо ці сполучники неповторювані.

478 ЧОМУ ТАК? Поясніть, чому в одних випадках перед сполучником *i* є кома, а в інших – ні.

1. Знов весна настане, **i** квітки барвисті принесуть хвилини щастя **i** тепла (*В. Сосюра*).
2. Ось вперіщив дощ **i** зашумів над полями, над пасікою (*В. Приходько*).
3. Умите сонце перекинуло свої золоті коси на поля, **i** вони укрилися пахучою парою (*М. Стельмах*).
4. Дорослі чайки ширияли над озером **i** час від часу приносили пташенятам смачну рибу (*В. Данилов*).

, i

складне речення

i

однорідні члени

479 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть і обгрунтуйте пунктограмами. Як з'єднано частини складних речень?

1. Місяць в травах росяніх купався по степу світилась ковила (*В. Мозолевський*).
2. Із-за тину привітно виглядає соняшник а за хатою хвилюється золотий пшеничний лан (*О. Костенко*).
3. Проїшли перші травневі дощі **i** розгорнулося листя київських каштанів (*В. Пархоменко*).
4. Учені виявили що в далекому минулому територію нашої країни покривав лід (*П. Клушанцев*).
5. Не має спочинку ріка бо течія річки стрімка (*О. Шугай*).

II. Підкресліть члени речення в другому та третьому реченнях.

480 З кожної пари простих речень утворіть одне складне **й** запишіть, розставляючи потрібні розділові знаки. Зверніть увагу, що в третьому **й** четвертому реченнях для уникнення повтору слів потрібно використати займенники.

ЗРАЗОК. *Зі шхуни спустили шлюпку. Матроси попливли до берега.* – *Зі шхуни спустили шлюпку, **i** матроси попливли до берега.*

1. У Черкасах ішов дощ. Над Львовом світило сонце.
2. Сестрички могли б піти погуляти. Маринка вчасно не вивчила уроків.
3. Вітер зривав з дерев останнє листя. Листя повільно падало на землю.
4. Біля саду росте велика липа. На липі змостили собі гніздо лелеки.
5. Я тихо спостерігаю. Білочка ховає горішки в дупло.

481 Виконайте завдання одного з варіантів.

ВАРИАНТ А. Складіть **і** запишіть чотири складних речення, об'єднаних однією темою – історією вашого міста (села). Два речення мають бути із сполучниковоим зв'язком.

ВАРИАНТ Б. Пригадайте **й** запишіть невелику розповідь (легенду, переказ) про історію вашого міста (села) чи його походження. Використайте в структурі тексту щонайменше два складних речення (одне зі сполучниковим зв'язком, інше – із безсполучниковим).

482 I. Перепишіть спочатку складні сполучникovi речення, а потім – безсполучникovi. Розставте пропущені розділові знаки.

1. Оркестр дощу над Моршином замовкі **i** ноти листям сохнуть на березі (*М. Боровко*).
2. Уже зовсім завесніло уже жайворонки виспі-

вували в полі (*Ю. Збанацький*). 3. Я тобі кажу про рибу а ти розказуеш про рака (*Нар. творчість*). 4. Українці, захистім себе щоби світ вважав нас українцями (*А. Бортняк*). 5. На зеленій траві білі чайки сидять білі свічі горять на тарелях латати (*Д. Павличко*). 6. Казав він що земля наша древня (*У. Самчук*).

II. Перебудуйте усно перше речення на два простиhi.

Синтаксичний розбір складного речення

Послідовність розбору

1. Визначити вид речення за метою висловлення (розповідне, питальне, спонукальне).
2. Визначити вид речення за емоційним забарвленням (окличне, неокличне).
3. Указать, що речення складне.
4. Указать кількість частин, що входять у складне речення.
5. Визначити зв'язок частин складного речення (сполучниковий, безсполучниковий).
6. Визначити в кожній частині головні й другорядні члени речення.

Зразок письмового розбору

Їй шелестить щось яблуня крислата, на вітрі ясен за двором скрипить (*С. Жуковський*).

Розпов., неокл., складне, має 2 частини, безсполучниковий зв'язок.

483 I. Знайдіть і випишіть складні речення. Розставте пропущені розділові знаки та підкресліть граматичні основи. Назвіть види зв'язку частин складних речень.

1. Кричали десь над Ніжином сичі і небо в сад обтрушувало зорі (*Б. Мозолевський*). 2. Прийшла весна шумить Десна та хвилі розгаянє (*М. Кононенко*). 3. Ось налетить вітер і почне безжалісно зривати осінню красу зажуреного клена (*О. Копиленко*). 4. У бур'янах блукає літо картопля квола там росте (*В. Сосюра*). 5. Мене водило в безвісти життя, та я вертався на свої пороги (*Д. Павличко*). 6. Наталчин дідуясь Гордій змайстрував човен і частенько влітку катав на ньому онучку (*Л. Вишневецький*).

II. Складіть усно два складних речення, частини яких були б з'єднані сполучниками щоб, бо.

III. Виконайте письмовий синтаксичний розбір виписаних складних речень.

Урок розвитку мовлення

§ 62. АДРЕСА

484 Розгляньте зразок оформлення адреси на конверті. Зверніть увагу, де пишемо адресу відправника, а де – адресата. Розкажіть, у якій послідовності зазначаємо складові частини адреси (індекс, назву міста тощо), де ставимо коми.

Зразок

Відправник →

Захаренко Дмитро
вул. Квітнева, 24, кв. 3,
м. Жмеринка,
Вінницька обл., 23100

← Адресат

Майборода Надія
вул. Трушевського, 63,
м. Чернівці,
58010

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Слова *область*, *район*, *місто*, *село*, *вулиця*, *квартира* тощо в запису адреси прийнято скорочувати (*обл.*, *р-н*, *м.*, *с.*, *вул.*, *кв.*).

485 Уявіть, що вам потрібно надіслати лист комусь із рідних чи знайомих. Накресліть уявний конверт і напишіть свою адресу та адресу адресата. Скористайтеся поданим вище зразком.

§ 63. РЕЧЕННЯ З ПРЯМОЮ МОВОЮ

Про те, з яких частин складається речення з прямою мовою, особливість його інтонування та про вживання розділових знаків у такому реченні

 486 А. Прочитайте речення. У кожному з них виділено пряму мову; інша частина – слова автора.

1. У давнину говорили: «**Якщо на хаті звив гніздо лелека, то в родині буде лад**».

2. «**А тепер берімося до діла**», – весело запропонував Андрій.

Б. На основі спостереження зробіть висновок про особливості будови речень із прямою мовою.

В. Яка роль таких речень у мовленні?

Пряма
мова

Слова
автора

Пряма мова – це точно відтворене висловлення певної особи, передане від її імені.

Слова, що вказують, кому належить пряма мова, називають словами автора. Вони можуть стояти перед прямою мовою або після неї. **ПОРІВНЯЙМО:**

Слова автора

Інтонація

487 I. Знайдіть у реченнях слова автора й пряму мову. Визначте, де стоять слова автора – перед прямою мовою чи після неї.

1. «Дідуся, відпочиньте вже», – сказав Андрійко (*Л. Вишневецький*). 2. У кожній родині змалечку казали дитині: «Не кидайся хлібом, він – святий» (*З журналу*). 3. Промовила конвалія: «Прощай, гаю милив!» (*Леся Українка*). 4. «Що ти хочеш сказати, Галю?» – питає Ганна Олексіївна. «У Марійки братик народився», – сповіщає Галя (*В. Сухомлинський*).

II. Прочитайте виразно речення вголос, правильно їх іntonуючи.

Розділові знаки

Схеми

На письмі пряму мову завжди беремо **в лапки**, а перше слово пишемо **з великої букви**.

Якщо слова автора стоять перед прямою мовою, то після них ставимо **двоекрапку**.

Якщо слова автора стоять після прямої мови, то перед ними ставимо **кому** (знак питання або знак оклику) **й тире**. Слова автора після прямої мови починаємо з малої букви.

НАПРИКЛАД: 1. *Зайшла бабуся до хати та й питає: «А хто допоможе мені води принести?»* 2. *«Діду, я тра-ви накосив багато біля ставка», – похвалився онук.*

Речення з прямою мовою можна зобразити за допомогою таких схем:

1. А: «П».

2. А: «П?»

(П – пряма мова; А, а – слова автора.)

488 I. Спишіть речення, ставлячи пропущені розділові знаки. Обґрунтуйте вживання розділових знаків при прямій мові. У якому реченні є звертання?

1. Кожен кущик і **стежка** мов говорять мені Ти у рідному домі, у своїй стороні (*А. Камінчук*). 2. Мені сказала мати Розцвіла **ромашка** біля хати (*Г. Кривда*). 3. От і принесли нам лебеді на крилах життя говорить мій дід Дем'ян (*М. Стельмах*). 4. Іду та людей питую Де тут дорога до рідного краю? (*В. Симоненко*). 5. Аж тут Зоя гукає Дивись, журавлі. Які ж вони гарні. Бачиш Дмитрику? (*В. Сухомлинський*).

- ІІ. Зобразіть схеми речень з прямою мовою.
 ІІІ. Обґрунтуйте написання сумнівних приголосних у виділених словах.

489 І. Перебудуйте подані речення так, щоб слова автора стояли після прямої мови. Як це вплине на вживання розділових знаків? Утворені речення запишіть.

1. Бджола каже: «Годуй мене до Купала Йвана, то зроблю з тебе пана» (*Нар. творчість*). 2. В одному з віршів Микола Сингайвський писав: «Я люблю наш тихий сад і осінній листопад». 3. Поле каже: «Я зеленію, бо засіває мене праця людська» (*В. Сухомлинський*). 4. Усміхнувшись, гукнув подорожній: «Здоровенькі були, пастушки!» (*В. Скомаровський*). 5. Вовк у лося запитав: «Ти чому рогатий став?» (*Є. Гуцало*).

ІІ. Поясніть, як ви розумієте зміст першого речення. Що ви знаєте про свято Івана Купала?

490 Складіть і запишіть два речення з прямою мовою про народні зви чаї, обряди, вірування. Назвіть дієслова, з допомогою яких ви ввели пряму мову.

491 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Утворіть з поданих речень і запишіть речення з прямою мовою. Використовуйте наведені дієслова. Один з вас має ставити слова автора перед прямою мовою, а інший – після.

ЗРАЗОК. А *хто свою мову забуде, той серце забуде своє* (В. Сосюра). – «А *хто свою мову забуде, той серце забуде своє*», – писав В. Сосюра.

1. Найбільше і найдорожче добро в кожного народу – це його мова (*Панас Мирний*). 2. Нападати на мову народу – це означає нападати на його серце (*Г. Лаубе*). 3. Не цурайтесь того слова, що мати співала... (*Т. Шевченко*). 4. Без мови рідної, юначе, й народу нашого нема (*В. Сосюра*).

говорив
казав
писав
зазначав
стверджував
переконував

i ТАКЕ БУВАЄ

Хто зможе записати подані речення так, щоб дванадцять балів отримав Сергій, а не Світлана, змінюючи при цьому лише розділові знаки. Змінювати форму слів, міняти їх місцями, а також додавати нові слова не можна.

Учителька сказала: «Світлані ставлю дванадцять балів. Сергію, а тобі потрібно ще раз повторити матеріал параграфа».

492 Перебудуйте подані речення на синонімічні речення з прямою мовою. Перебудовані речення запишіть. Накресліть схеми двох речень з прямою мовою (на вибір).

ЗРАЗОК. *Хвалилася кобила, що з возом горшки побила.* – *Хвалилася кобила: «Я з возом горшки побила».*

1. Давня мудрість учить, що не потрібно робити іншому того, чого не хочеш, щоб робили тобі. 2. Калина хвалилася, що вона з медом солодка. 3. Обіцяв горщик, що розіб'є казана. 4. Юрко радісно вигукнув, що його мама найкраща.

493 Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. У яких реченнях є звертання?

1. Готові, капітане? ледь чутно запитав помічник (*M. Кідрук*).
2. Ромка захоплено вигукнув От спасибі, що врятували! (*B. Нестайко*).
3. Дружній череді вовк не страшний часто говорив батько (*M. Номис*).
4. Я нахилився до Тусі й запитав Слухай, а ти собак боїшся? (*B. Нестайко*).
5. Я сказав Сонце, сонце! Уділи мені живущої води...» (*B. Свідзинський*).

494 Складіть і запишіть розповідь (5–7 ре чень) на одну з поданих тем з використанням 2–3 речень, що містять пряму мову.

Теми: «Мудрі батькові поради», «Улюблені пісні моєї мами», «Чого навчив мене мій тренер».

§ 64. ДІАЛОГ

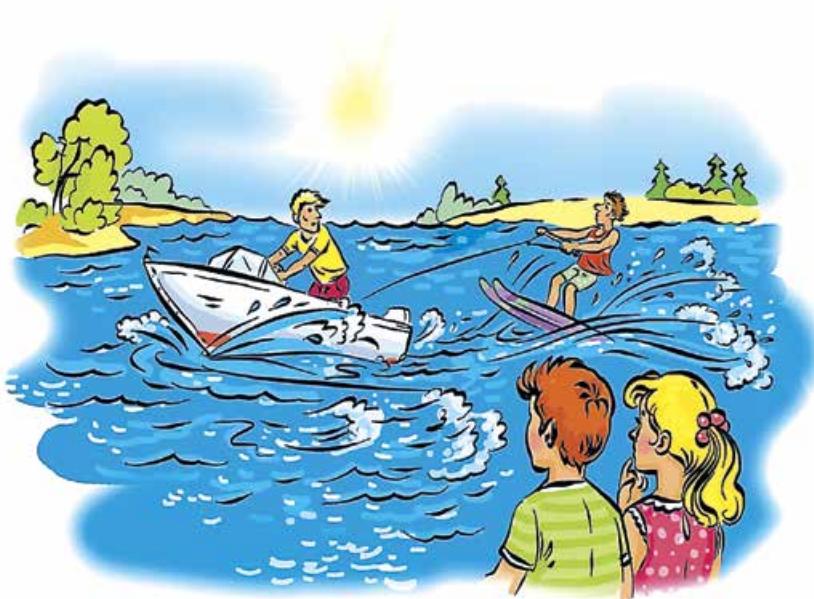
*Про те, із чого складається діалог,
та про вживання розділових знаків при діалозі*

495 Прочитайте текст. Хто бере участь у розмові? Простежте, як передано на письмі слова кожного учасника спілкування, які розділові знаки вжито.

ТИКАЄ

Прогулюючись біля річки, Гриць із Галинкою, мабуть, уперше побачили тренувальний катер зі спортсменом на водних лижах.

- Поглянь, катер мчить, як вихор! – вигукнула, дивуючись, дівчинка.
- Бо ж тікає, – переконливо пояснив Гриць.
- Від кого?
- А від того дядька, що женеться за ним на лижах...

Поняття про діалог

Різновидом прямої мови є діалог.

Діалог – це розмова двох осіб.

Репліка

Діалогічне мовлення складається з окремих реплік і може супроводжуватися словами автора.

Репліка – це фраза (слова) кожного учасника діалогу.

Розділові знаки

На письмі кожну репліку пишемо з **нового рядка**. Перед нею ставимо **тире**. Якщо є слова автора, то ставимо ті самі розділові знаки, що й при прямій мові, але без лапок. **НАПРИКЛАД***:

— *Дядьку Іване! Ось подивіться, що я купив*, — **показує Гриша сусідові новий футбольний м'яч**.

Почухав потилицю сусід та й каже:

— *Що ж, треба, виходить, і мені терміново купувати*.

— *Теж м'яч?*

— *Та ні, треба купити скло на запасні шибки для вікон*.

* У цьому діалозі слова автора виділено синім кольором, репліки – червоним.

496 I. Прочитайте вірш (деякі розділові знаки пропущено). Які репліки в ньому можна виділити? Якими реченнями за метою висловлення та інтонацією є репліки діалогу?

СТРУМОЧОК

Запитав мене синочко:

Це ж куди біжить струмочок?

Через поле у ярок.

І зупиниться в ярку?

Ні, звідтіль – в Десну-ріку.

А з Десни-ріки куди?

До Дніпрової води.

Попливе з Дніпром у море,

В море синє, неозоре.

B. Гринько

II. Спишіть, розставляючи пропущені розділові знаки при діалозі.

497 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Прочитайте за особами гумористичний діалог-розвитування. Скільки реплік належатиме кожному з вас?

НЕ ТЕ СКАЗАВ

Сашко пробігав з дітлахами до самісінського смерку й не вивчив уроки. А наступного дня вчителька викликала його до дошки. Постояв Сашко біля столу та й каже:

— Я не вивчив урок...

— Чому?

- У нас вдома нещастя...
- Яке?
- Захворіла мама.
- Захворіла? Коли?.. – здивувалася вчителька. – Я ж її вчора в кінотеатрі бачила.

«Ex! – спаленівши від сорому, подумав Сашко. – Не те сказав. Треба було про бабусю сказати. Вона рідко в кіно ходить» (Б. Крекотін).

- 498 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Складіть разом і розіграйте діалог-розпитування, пов'язаний з вашим життєвим досвідом. Пам'ятайте, що найбільш повною і самостійною є перша репліка. Наступні доповнюють одну одну.

- 499** I. Спишіть, розставляючи пропущені розділові знаки при діалозі.

А ЩО ТАМ ЗА ЛІСОМ?

Мені пригадується весняний день. Сяє сонце, ласкавий вітерець шепоче в листі дерев. Співають пташки...

Переді мною – зелені лани. На обрії – ліс.

А що там за лісом? – питала старшого брата.

Поля, села. А там знову ліс – каже брат.

А за тим аж лісом – що там?

Дніпро. Велика наша ріка Дніпро.

А за Дніпром що?

Знову поля, села, ліси.

Це було для мене найбільше відкриття світу... Мене зворушило, що така велика, багата Україна (В. Сухомлинський).

II. Визначте зачин, основну частину й кінцівку тексту. Яка основна думка прочитаного?

III. Прочитайте вголос діалог, дотримуючись правильної інтонації.

- 500** I. Розгляньте фото. Опишіть мовленнєву ситуацію, зображену на кожному з них.

- II. Складіть і запишіть невеликий діалог, можливий в одній із зображених на фото ситуацій (на вибір).

§ 65. УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО З РОЗДІЛУ «ВІДОМОСТІ ІЗ СИНТАКСИСУ ТА ПУНКТУАЦІЇ»

501 I. Прочитайте текст у голос, правильно наголошуючи виділені слова.
Визначте його тип і стиль мовлення. Відповідь обґрунтуйте.

ЯБЛУНЬКА

На маленькій, низенькій яблуньці цілий день любило сидіти сонце. Цвіту цієї весни на деревці було зовсім трішки, лише кілька рожево-білих квіточок радували бабцю Марію. Посадила вона яблуньку та й тішиться, плодів чекає.

У червні якось випадково побачила стареняка троє яблучок. Вони сором'язливо трималися на гіллі. Радощам не було меж! Щодня пло-ди грілісся на сонці, гойдалися на вітрі й міцно трималися хвости-ками за життя!

А в серпні яблука зовсім набралися сили, почервоніли, стали со-ковитими. Яблунька стойть край подвір'я і однією кроною дивиться на вулицю, де їдуть машини, поспішають у справах дорослі, тупотять до школи першачки.

Сергійко йшов додому, ніс важкого портфеля й ні про що не думав. Просто собі роздивлявся **навкруг**. Побачив яблуньку, вона лишилася благословила на світ свої плоди. Зірвав яблуко, друге, третє... Надкусив одне, скривився, повикидав у бур'яни.

Подивилася стареняка на яблуньку, обмацала кожну гілочку. Немає яблучок! Покотилися слізози... А Сергій ні про що не думав, просто пішов додому (За Т. Зелінською).

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Знайдіть у тексті окличні речення. Що виражає кожне з них (оклик, по-грозу, захоплення, радість, жаль)? Прочитайте їх з відповідною інтонацією.
2. Знайдіть речення зі сполучниками *i*, *й*, *та*. Що з'єднує кожен сполучник: однорідні члени речення чи частини складного речення?
3. Випишіть два складних речення й виконайте письмово їхній синтаксичний розбір.
4. Знайдіть одне речення, яке складається тільки з граматичної основи. Поширте його другорядними членами речення.
5. Випишіть словосполучення з першого речення.
6. Про що думала бабуся? Запишіть її думки у формі речення з прямовою мовою. Накресліть схему цього речення.

502 Виберіть із поданих означень найбільш доцільні, якими можна заповнити пропуски в реченнях. Ви можете використати кожне означення лише один раз.

розвагами, швидкими, розкішними

1. Столичний метрополітен – це велике підземне місто із потягами.
2. Над горами розмахувала своїми _____ крилами весна.
3. Ліси навколо села вигойдували своїми _____ кронами.

503 Напишіть невелике оповідання або казку (8–10 речень) за поданим початком, увівши до нього діалог.

Василь і Ксения пішли в ліс по ягоди. І хоч їм здавалося, що вони трошки походили, але незчулися, як почало вечоріти. Тільки тоді діти побачили, що вже блукають у незнайомому місці...

504 Розгляньте репродукцію картини «Казкове місто». Чому вона так називається? Складіть і запишіть за картиною такі речення: а) з однорідними членами та узагальнювальним словом; б) зі вставним словом; в) складне; г) з прямою мовою.

B. Рекуненко. Казкове місто

505 І. Виберіть із поданих вставних слів (сполучень) найбільш доцільні, якими можна заповнити пропуски в реченнях. Ви можете використати кожне із вставних слів (сполучень) лише один раз. Обґрунтуйте свій вибір.

по-перше, за повір'ям, мабуть

1. А вдома, там, на Вкраїні, _____, зараз цвітуть вишні, сливи (*С. Плачинда*).

2. Справжній друг, _____, завжди вислухає, а по-друге, допоможе в біді (*Із газети*).

3. Папороть, _____, цвіте раз на рік, купальської ночі (*Я. Музиченко*).

506 САМООЦІНКА. I. Продовжте усно фрази.

1. Під час вивчення теми «Відомості із синтаксису та пунктуації» я дізнався (дізналася) багато нового. Наприклад, як ...
2. Найлегшим під час опрацювання матеріалу для мене було ...
3. Свої знання з теми я б оцінив (оцінила) на ...

II. Доповніть речення вставними словами, які виражають почуття радості або вказують на джерело повідомлення.

1. _____, ми встигли скрізь сховатися від грози.
2. Заняття спортом, _____, допомагають людині бути здоровово фізично і духовно.

Для вас, допитливі

Удосконалювати свої знання мови можна скрізь, навіть... у космосі. Саме так роблять герой фантастичної повісті **Івана Ющука «Тroe на Місяці»**. Це книжка про захопливі пригоди школярів на Місяці, про те, як вони, опановуючи основи космонавтики, розширяють свій світогляд, загальноосвітній рівень, зокрема й культуру рідної мови.

Про те, що вам найбільше сподобалося в цій книжці, розкажіть однокласникам.

Готуємося до тематичного оцінювання

Виконайте тестові завдання.

Перевірте виконання, користуючись відповідями в додатку

1. Звертання є в реченні

А Настали осінні, тихі та смутні дні, коли сонце світить і не гріє (*С. Васильченко*).

Б Я пригорнусь до тебе піснею і яворами, золотими крильми пшениці, тінявими ярами (*Д. Павличко*).

В Намалюй, зимова нічко, білосніжні сни (*З. Мороз*).

Г Хтось, може, винен перед ними (*Л. Костенко*).

2. Однорідні члени є в реченні

А Десь там матуся в обіймах втоми виходить зустрічати мене на шлях (*О. Довгоп'ят*).

Б Схилились вишні в розpacії німім і ронять цвіт весільний у калюжу (*Л. Гудзь*).

В Дзвенить у зорях небо чисте, палає синім льодом шлях (*Д. Павличко*).

Г Повітря склом виблискує ламким, і тиша ніжно дзвонить над полями (*М. Рильський*).

3. Складним є речення

А Засинає місто після праці під нічною ковдрою (*М. Боровко*).

Б І земля, і вода, і повітря – все поснуло (*М. Коцюбинський*).

В На воді лежали широкі темно-зелені листки латаття, а поміж них жовтіли голівки лілей (*Д. Ткач*).

Г Падала водяна лавина, розпліщається об асфальт (*Є. Шморгун*).

4. Пунктуаційну помилку допущено в реченні

А Осінь ходить по краю, та виганяє птиць із гаю (*Нар. творчість*).

Б Сміються в сонці золотому річки, і села, і поля (*Олександр Олесь*).

В Осінній сад ще яблучка глядить, листочок-два гойдає на гіллях (*Л. Костенко*).

Г Здрастуй, моя прадідівська хато (*О. Білаш*).

5. Вставне слово (словосполучення) є в кожному реченні, ОКРІМ (розділові знаки пропущено)

А Напевно всім доводилося спостерігати за красою ранкового неба.

Б На місці собору за словами літописців було сільське поселення.

В Погода за вікном говорить, що настала глибока холодна осінь.

Г На жаль на центральних дорогах Києва буває велике скupчення автотранспорту.

6. Кому потрібно поставити перед виділеним сполучником у реченні

А На вечірньому небі потъмяніли й щезли сріблясті зірки (*М. Стельмах*).

Б Роман прислухається і до пісні і до народження чогось нового (*О. Гончар*).

В Любив дід гарну бесіду й добре слово (*О. Довженко*).

Г Для письменника все має вагу: рядок народної пісні чи сторінка літопису... (*О. Гончар*).

7. Двокрапку перед однорідними членами потрібно поставити в реченні

А Весь зелений степ і сине кругле небо заливало проміння гарячого, золотого сонця (*І. Нечуй-Левицький*).

Б Усе набуває особливого значення в цьому храмі зимового дня і порожня дорога в полях, і самотня тополя (*В. Дрозд*).

В Видатне минуле, розмаїття сьогодення, таємниче майбутнє усе підвладно розуму людини (*А. Коваль*).

Г Важко повірити, що на місці цього чарівного парку була тільки хата та чумацька криниця (*О. Олексенко*).

8. Розділові знаки розставлено правильно в усіх реченнях, ОКРІМ

А Шумлять столітні дуби, тихо шепоче очерет навколо рукотворного ставка (*О. Олексенко*).

Б І досі тут ростуть ровесники парку: дуб звичайний та червоний, тюльпанове дерево, модрина польська (*Р. Маленков*).

В За легендою, колись давно в село прийшов бідний чоловік, і попросив у заможного господаря хліба (*В. Кириловець*).

Г Майже три десятки великих, середніх і зовсім малих озер розкинулися на просторах Волинського краю (*М. Цюп'ях*).

9. Уявіть, що ви зі своїм братом, сестрою, мамою чи татом сидите біля вечірнього багаття. Складіть і запишіть діалог відповідно до цієї ситуації (4–6 реплік).

10. Перебудуйте подане речення на речення з прямою мовою.

Бабуся попросила Віталика принести води з криниці.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

- Що таке словосполучення? Яка відмінність між реченням і словосполученням?
- Які є види речень за метою висловлення? Наведіть приклади.
- Із чого складається граматична основа речення? Наведіть приклад речення з одним головним членом.
- Які є другорядні члени речення? На які питання вони відповідають? Наведіть приклади.
- Розкажіть про вживання розділових знаків у реченнях з однорідними членами.
- Які групи вставних слів ви знаєте? Наведіть приклади двох речень із вставними словами.
- Розкажіть про особливості вживання розділових знаків при звертанні.
- Чим складне речення відрізняється від простого?
- Які розділові знаки вживають у реченнях з прямою мовою?
- Що називають діалогом? Розкажіть про вживання тире при діалозі.

Уявіть, що вашому класу доручили підготувати телевізійну гру «Найрозумніший». Тема гри «Синтаксис і пунктуація».

Проект

Об'єднайтесь в такі групи: сценаристи (обирають формат гри, розробляють і затверджують правила); мовознавці (добирають для гравців запитання з теми «Синтаксис і пунктуація», речення, словосполучення для аналізу, міні-диктанти); гравці; ведучі (проводять гру відповідно до розроблених сценаристами правил); експерти (оцінюють відповіді гравців, визначають переможців); актори (готують та озвучують цікаві повідомлення про мову під час рекламних пауз, розігрують гумористичні діалоги); журналісти (готують текст оголошення про проведення гри, пишуть замітку до газети про результати гри).

Проведіть гру у вільний від уроків час. Запросіть учнів інших класів, учителів, батьків.

МОЯ СТОРІНКА

ЦІКАВО ЗНАТИ

З БІОГРАФІЇ РОЗДІЛОВИХ ЗНАКІВ

Кома й крапка – найдавніші розділові знаки.

Кома – слово з латинської мови. У латинській мові воно мало таке значення: б'ю, відсікаю, відрубую, віddіляю. Тире – слово французьке. Означало воно у французькій мові – «тяги».

УСМІХНІМОСЯ

– Васильку, – звернувся вчитель до учня, – як буде минулий час від дієслова «прокидатися»?

– Спати, – відповідає учень.

ЩО КРАЙ, ТО ЗВИЧАЙ

У Японії та Австрії за давньою традицією вчать дітей писати і правою, і лівою рукою. У більшості країн учать писати зліва направо. Проте справа наліво пишуть учні арабських країн. А в Давній Греції вчили писати перший рядок справа наліво, а другий – навпаки.

В Іспанії з давніх часів утвердилося правило окличні та питальні знаки ставити на початку і в кінці речення. Іспанські педагоги вважають, що ця традиція допомагає учням заздалегідь зорієнтуватися, якою інтонацією вимовляти речення під час читання.

ОЦЕ ТАК РЕЧЕННЯ!

Багато років тому наші предки, коли щось писали, не робили проміжків між словами в реченні. Тому воно було схоже на одне велике слово. Ось приблизно таким могло бути речення:

Вітерзгаємграєтьсяяжсторожхитаеться.

Чи зрозуміли ви, про що в ньому йдеться?

НА ДОЗВІЛЛІ

ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Прочитайте питальні речення, виділяючи більшою силою голосу виділені слова. Чи вплинула зміна інтонації на зміст висловлювання? Поставте ці питання одне одному та дайте повні відповіді на кожне з них.

1. Сашко приніс тобі книжку?
2. Сашко **приніс** тобі книжку?
3. Сашко приніс **тобі** книжку?
4. Сашко приніс тобі **книжку**?

ПОВТОРЕННЯ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО

§ 66. ЛЕКСИКОЛОГІЯ

507 I. Прочитайте текст, правильно наголошуючи слова. Визначте його тип і стиль мовлення. Що виражає заголовок до тексту – тему чи основну думку?

ТРИПІЛЬЦІ

У 1893 році **видатний** український учений Вікентій Хвобика виявив біля містечка Трипілля Київської області залишки поселення, вік якого сягав кількох тисячоліть. Нині в Україні знайдено багато подібних пам'яток. За назвою місця перших розкопок історики назвали племена, що колись давно населяли Україну, трипільськими.

Свої житла трипільці розташовували колами навколо великого майдану. Стіни помешкань **споруджували** на дерев'яному каркасі й обмазували глиною. Зовні їх розмальовували смугами червоного, жовтого та білого кольорів. Дах перекривали солом'яними або очеретяними сніпками. В оселях була піч.

З кріменю та каменю трипільські майстри **виготовляли** різні знаряддя праці: сокири, серпі, свердла. З кістки, рогу, дерева і глини робили інструменти для обробки шкур, плетіння та в'язання. Дуже поширеним був глиняний посуд: миски, горщики, макітри, глечики. Характерна ознака цих виробів – витонченість форм і яскравий розпис (*З посібника*).

**Крімінь* – дуже твердий мінерал чорного, бурого або жовтого кольору.

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Розкажіть, чому племена, які колись населяли Україну, назвали трипільськими. Як називають представників цих племен?

2. Поясніть лексичне значення слів *пам'ятка*, *поселення*, *макітра*. Скористайтеся тлумачним словником.

3. Поясніть пряме й переносне значення слова *кремінь*. З яким значенням (прямим чи переносним) це слово вжито в тексті?

4. Чим можна пояснити відсутність у тексті слів з переносним значенням?

5. Знайдіть у другому абзаці синоніми й поясніть їхню роль.

6. Доберіть синоніми до виділених слів. Скористайтеся словником синонімів.

7. Випишіть з тексту назви знарядь праці та виробів. Користуючись відповідними словами, розкажіть, чим займалися трипільці.

508 I. Складіть і запишіть по одному речення зі словом *пливти* в прямому й переносному значенні.

II. Складіть і запишіть одне речення зі стилістично забарвленими словами.

509 Замініть у кожному реченні прикметник *крутити* найбільш доречним синонімом.

1. Вантажівка зупинилася за крутим поворотом. 2. Річка біжить між крутими берегами. 3. Характер у хлопця був крутити. 4. Із сушених яблук зварили крутити узвар. 5. З манки зварили круту кашу.

510 Доберіть синонім й антонім до виділеного слова в реченні.

Вітрець **рушив** – почало колесом сніг крутити (*Панас Мирний*).

511 Складіть усно висловлення на тему «Які риси характеру я хочу в собі виховати?» (3–5 речень). Використайте синоніми й антоніми для надання висловленню виразності.

512 Доберіть до кожного прикметника з верхнього ряду синонім з нижнього. Запишіть синоніми парами.

1 низький	2 лихий	3 боязкий	4 близы́кий	5 прихованій
A несміливий	B непомітний	V невисокий	G недобрий	D недалекий

513 Відредактуйте текст, користуючись поданою нижче рубрикою «Культура мовлення», і запишіть його правильно.

Нова школа, у якій ми навчаємося, світла й простора. Її працівникам довелося прикласти багато зусиль, щоб учням було тут зручно й уютно. У класах стоять новенькі парти та книжкові шкафи, стіни обклеєно гарними обоями, пол полаковано. В актовому залі постелено коврові доріжки.

Чергові стежать, щоб ніде не було грязі, на великих перервах відкривають вікна, щоб провітрити приміщення.

КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ

АНТИСУРЖИК

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
книжкова шафа підлога килимові доріжки шпалери докладати зусилля відчиняти вікно вимикач затишно	книжковий шкаф пол коврові доріжки обої прикладати зусилля відкривати вікно виключатель уютно

§ 67. БУДОВА СЛОВА Й ОРФОГРАФІЯ

514 I. Прочитайте текст. Як ви думаєте, чому саме до шкільного колодязя ходив набирати воду дідусь? Чому вода із цього колодязя здавалася йому смачнішою?

ДОБРОГО ВАМ ЗДОРОВ'Я!

Біля школи живе старий чоловік, дід Іван. Немає в нього нікого: ні рідних, ні близьких. Було два сини – і ті загинули на фронті. А дружина померла недавно.

Щодня приходить дід Іван до школи по воду.

– У **шкільному** колодязі дуже смачна вода, – каже він сусідам.

Щойно дідусь підходить до колодязя, до нього підбігають діти.

– Дідусю, ми допоможемо вам витягти води, – кажуть вони.

Дідусь усміхається, не встигне ж відпочити біля колодязя, як відро вже повне.

– Доброго вам здоров'ячка, дідусю! – щебечуть діти.

Ці слова звучать для діда прекрасною музикою. Від них на серці стає тепло й радісно (*В. Сухомлинський*).

II. Виконайте завдання до тексту.

1. У реченнях з прямою мовою знайдіть слова із суфіксами, що надають мовленню емоційного забарвлення й виразності.
2. Знайдіть спільнокореневі слова. Простежте, чи допомагають вони зв'язати речення в тексті.
3. Випишіть по два слова з нульовим закінченням та без закінчення. Розберіть їх за будовою. Які із цих слів називаємо незмінними?
4. Знайдіть три слова, у складі яких є префікс. Назвіть префікси.
5. Випишіть форми слова *колодязь*. Позначте закінчення та визначте, які граматичні значення вони виражают.
6. Доберіть усно до виділених слів по дві їхні форми та по два спільнокореневі слова.
7. Розберіть за будовою слова *дзвінок*, *шкільний*, *прекрасний*.

515

ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. Які ваші плани на літні канікули?

516

I. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Підкресліть і поясніть орфограми.

1. (З,с)тихне м(е,и)лодія, й (з,с)хлипне поволі срібна хмаринка перлистим дощ(е,о)м (*З. Мороз*). 2. Та раптом пісня з закутків нічних ро(з,с)исипалась, як бісер, край дороги (*Ю. Вавринюк*). 3. Настояна на матіолі тиша пр(е,и)спала смаглі глееки на т(е,и)ну (*Д. Іванов*). 4. Стомившись, день (з,с)хиливсь на плечі (*Л. Гудзь*). 5. За 10 хвилин космічний корабель може (з,с)фотографувати до 1 млн км² з(е,и)мної поверхні (*З довідника*). 6. Я пр(е,и)горнувся до тебе тін(н)ю (*О. Довгоп'ят*).

II. Визначте в першому реченні змінні й незмінні слова.

III. Підкресліть граматичні основи речень. Яке з речень є складним?

517

Розгадайте ребуси. Слова-відгадки розберіть за будовою.

К
—
КИД

100ВП

РО+ГА

НЕ
—
СТИ

518

Розберіть за будовою виділені слова. З одним словом (на вибір) складіть речення.

Прибережний, провідник, земляний, добирати.

519

Спишіть слова, розкриваючи дужки. Підкресліть і поясніть орфограми.

Бе(з,с)формений, бе(з,с)платний, (з,с)хвалити, (з,с)крайдити, (з,зі)м'яти, (з,с)фальсифікувати, (з,с)нести, (з,с)творити, пер(е,и)писати, пр(е,и)погано, пр(е,и)в'ялий, пр(е,и)землитися, пр(е,и)великий, пр(е,и)старий, пр(е,и)слати, пр(е,и)садибний.

520

Складіть і запишіть невеликий твір (5–7 речень) на тему «Шкільна родина». Використайте спільнокореневі слова як засіб зв'язку речень у тексті. Який стиль мовлення ви оберете?

§ 68. ФОНЕТИКА Й ГРАФІКА. ОРФОЕПІЯ Й ОРФОГРАФІЯ

521 I. Прочитайте виразно текст уголос, дотримуючись орфоепічних правил. Що переважає в ньому: опис чи розповідь? Обґрунтуйте свою думку.

ЛІТО ПРИЙШЛО

Скажіть, ви не знаєте, чому це небо стало таке синє-синє, а хмарки в ньому пливуть такі біленькі-біленькі?

Чому так раненько прокидається сонечко, а коли настає йому час іти на спочинок, то ніяк не хоче лягати у свою колиску?

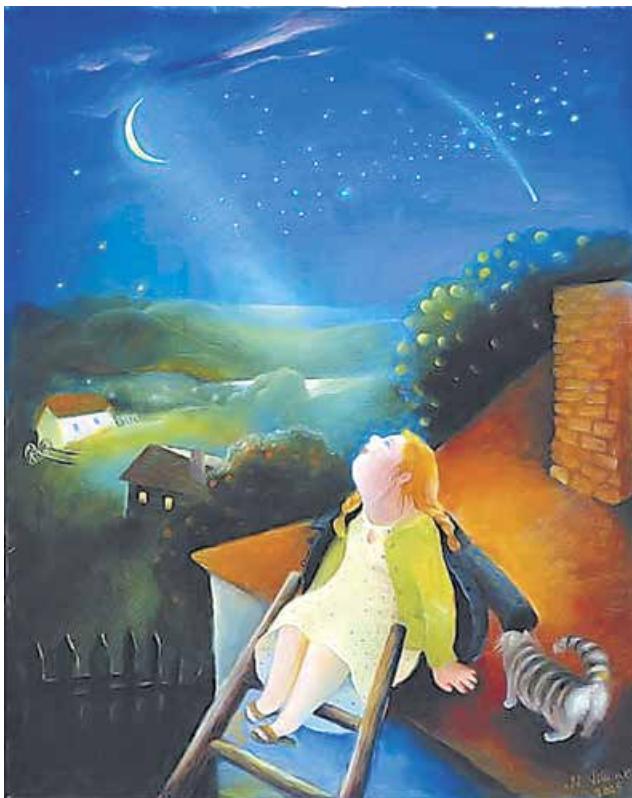
Чому в нічному небі так мерехтять зорі, а місяць так пильно розглядає себе в тихому дзеркалі ставочка?

Чому крізь густу стіну хлібів так ласково всміхаються сині очі волошок?

Чому важкий сердитий джміль так низько хилить до землі со-
лодку головку конюшини?

Чому?

Літо прийшло! (Ю. Старостенко)

Віллон Н. Дивлячись у нічне небо

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Випишіть слова з вивченими орфограмами, обґрунтуйте написання.
2. Запишіть виділені слова фонетичною транскрипцією. Назвіть у них букви та вимовте звуки.
3. Знайдіть три слова, у яких звуків менше, ніж букв.
4. Знайдіть по два слова з двома: а) м'якими звуками; б) дзвінкими звуками; в) глухими звуками.
5. Знайдіть щонайменше два слова, за вимови яких приголосні уподібнюються.
6. Знайдіть щонайменше три слова, які можна змінити або до яких можна дібрати спільнокореневі слова так, щоб відбулося чергування звуків.
7. Поясніть доцільність чергування *у – ө, і – Ӧ*.
8. Виконайте фонетичний розбір слова *джміль*.

522 Поміркуйте: одним чи двома звуками розрізняються слова в кожній з пар. Назвіть цей звук (ці звуки).

Сила – сіла, дим – дім, рис – ріс, бик – бік, злива – слива.

523 Запишіть слова фонетичною транскрипцією. Під час вимови яких з них приголосні уподібнюються? Прочитайте слова вголос, дотримуючись орфоепічних правил.

Вогкий, кігті, сережка, донечці, солодкий, просьба, боротьба, настежці, зпити.

524 Визначте закономірність розташування слів у таблиці. Доберіть усно слово, яке можна було б уписати в порожній прямокутник, не порушуючи цієї закономірності.

папороттю	розкішшю	суттю
гордістю	мудрістю	упертістю
молоддю	?	подорожжю

525 Спишіть слова, розкриваючи дужки. Підкресліть і поясніть орфограми.

В(е,и)сняний, кр(е,и)ничний, л(е,и)монний, ч(е,и)решенька, бері(з,с)-ка, кі(г,х)ті, соло(д,т)кий, сте(ж,ш)ка, шви(д,т)кий, проїз(д)ний, контрас(т)ний, криничен(ъ)ці, тон(ъ)шого, сіл(л)ю, від(д)ілити, радіст(т)ю, між(‘)ярусний, тъм(‘)яний.

526 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Доберіть кожен окремо по 5–7 слів на вивчені орфограми. Продиктуйте ці слова однокласнику (однокласниці). Перевірте написання.

527 I. Прочитайте прислів'я і поясніть, як ви їх розумієте. Спишіть, розкриваючи дужки.

1. Хто багато обіцяє, той рі(д,т)ко слова дотримує. 2. В(е,и)селий гість – сім(‘)ї радість. 3. Лагідний язик може тя(ж,ш)ко вдарити. 4. Знай біл(ъ)ше, а говори мен(ъ)ше. 5. Під л(е,и)жачий камінь вода не т(е,и)че.

II. Підкресліть граматичні основи.

528 ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ. Уявіть, що на канікулах ви поїхали на відпочинок. Напишіть у зошиті текст електронного листа другу (подрузі) з коротким повідомленням про своє місцеперебування, погодні умови тощо. Підкресліть вивчені орфограми.

§ 69. СИНТАКСИС І ПУНКТУАЦІЯ

529 I. Прочитайте виразно текст, правильно іntonуючи речення. Чому, на вашу думку, Мишкові сподобалося приходити в сад на світанку?

ЯБЛУКО І СВІТАНОК

Малий Мишко часто приходив у сад до свого дідуся. Дідусь пригощав онука смачними яблуками, грушами, медом. Та Мишко не міг відірвати очей від великого-великого, білого й ніжного яблука, яке виросло аж на вершечку однієї яблуні.

— Дідусю, милий, дозвольте мені, я полізу й зірву он те яблуко.

– Ні, – каже дідусь. – Це яблуко буде тому, хто прийде в сад на світанку й попрацює часинку.

Кілька разів збирався Мишко прийти в сад на світанку, та не міг подолати лінощів.

Нарешті зібрався-таки з силами, розплющив очі перед світом, ударив кулаком подушку й побіг до дідуся в сад. Налив бджолам води, позрізав сухі гіллячки.

Заграла ранкова зоря.

Підходить Мишко до яблуні з омріянним яблуком – і дух затаїв. Таке диво! Яблуко на самісінському вершечку не біле, а рожеве, як небо на світанку.

– Ну, що ж, тепер яблуко твоє, – тихо каже дідусь. – Лізь і зривай.

– Ні, дідусю... Нехай завтра...

– Чому? – дивується дідусь і радіє.

– Хочу побачити ще один світанок (В. Сухомлинський).

В. Фомюк. Яблуня

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Знайдіть у тексті речення спонукальні й окличні. Які емоції, почуття передав автор окличним реченням?
2. Назвіть ужите в тексті звертання. Визначте частину мови та відмінок цього слова.
3. Знайдіть по одному реченню з однорідними додатками, означеннями та присудками. Яка роль цих однорідних членів речення в тексті?
4. Утворіть з двох перших речень одне складне й запишіть. Розставте потрібні розділові знаки.
5. Знайдіть діалог. Поясніть уживання розділових знаків при діалозі.
6. Випишіть усі словосполучення з першого речення. Виконайте синтаксичний розбір двох з них (на вибір).
7. Виконайте письмово синтаксичний розбір першого речення.

530 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Відредагуйте по черзі словосполучення (усно).

Правильність виконання перевірте за допомогою рубрики «Культура мовлення» та відповідей у додатках.

Вибачте мене, дякую вас, хворий грипом, сталося по неуважності, милуватися з краєвиду, потребує допомогу, сподіватися кращих часів, турбуватися за дітей, контрольна по історії, чемпіонат по тенісу, іти за хлібом.

531 Сформулуйте й запишіть 2–3 правила безпечної поведінки на воді або в громадських місцях. Використайте речення з одним головним членом.

532 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки й розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть члени речення.

1. Ходить лип(е,и)нь під стіною жита шлях-дорогу м'яко вист(е,и)ля (Б. Степанюк). 2. Старен(ь)ка груша дихає на пальці її певно снят(ь)ся повні жмені груш (Л. Костенко). 3. Ніч пл(е,и)ве нечутно і широко і ро(з,с)ливают(ь)ся сріблясті хвилі (А. Гарасевич). 4. Холоне степ і невкипілі зорі рогатий жук виймає рогач(е,о)м (Л. Костенко). 5. (С,з)хилились вишні в розpacі німім і ронять цвіт в(е,и)сільний у калюжу (Л. Гудзь).

II. Визначте частини мови в першому реченні.

 533 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки й розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть члени речення.

1. Хто (в)літку буде співати той (в)зимку буде танцювати (Нар. творчість). 2. За селом розлогі поля синіє ліс л(е,и)тять птахами хмаринки і хмаринками птахи (У. Самчук). 3. Відвічний ліс шумів над ним тужливо або стогнав і плакав і р(е,и)вів (І. Франко). 4. Навшпиньки тиша ходить у саду щоб гілку не труснути ненароком (Г. Дудка). 5. Нащо ж ти калино губиш свою вроду погляд ясноокий топ(е,и)ш в синю воду? (О. Довгоп'ят).

II. Визначте частини мови виділених слів. Слово влітку розберіть за будовою.

534 I. Перебудуйте прості речення з однорідними членами на складні й запишіть. Розставте потрібні розділові знаки.

1. Із-за гір виглянуло сонце і швидко висушило росу на траві.
2. У саду росли гарні троянди і радували серце маленької господині.

II. Перебудуйте подані речення на речення з прямою мовою і запишіть. Розставте потрібні розділові знаки.

1. У хаті батько урочисто сповіщає, що Святий вечір уже почався (О. Воропай). 2. Пересміявшись і споважнівши, дід урочисто каже, що лебеді полетіли на тихі води, на ясні зорі (За М. Стельмахом).

ДОДАТКИ

Додаток 1

ОРФОЕПІЧНИЙ СЛОВНИЧОК

Б

багáтство [багáтво]
 батькíвщина [бат'кíвщýна]
 безжúрний [бeжúрний]
 безмéжжя [бeзмéж'я]
 берíзка [биeрíзка], -зці [з'пí]
 боротьбá [бород'бá]

В

вернúтися [веиrnутiс'a], вéрнеш-
 ся [неиc'a], вéрнетсья [неиц'a]
 вибачáтися [виебачатiс'a], -чся
 [ц's'a]
 вóгкий [вóхкий]
 вокзál [вогзál]
 вúзько [вúз'ко]

Д

дивýтися [диeвýтис'a], дíвишся
 [виeс'a], дíвиться [виец'a]
 дíгтяр [дíхт'ар]
 дíжка [дíжка], -жці [з'пí]
 добvідка [доб'їдка]
 дочкá, дочцí [доц'i]
 добчин [добчин]
 дóшка, дóшці [дóс'ц'i]

З

зжáти [ж:áти]
 злíсть [зл'їс't']
 зозу́ля [зоузу́ля]
 зсадýти [с:адйтi]
 зшивáти [ш;иевáти]

К

кíготь [к'їгот'], -гтя [хт'a]

Л

лéгко [лéхко]
 лóжка [лóжка], -жці [з'пí]
 людський [л'удс'кий]

М

молотьбá [молод'бá]
 мотúзка [моутúзка], -зці [з'п'i]

Н

нíготь [н'їгот'], -гті [хт'i]
 нíч [н'їч], нíччю [н'їч':у]

П

премúдрий [преimúдрий]
 привíзши [приeв'їжши]
 принíсши [приeн'їш:и]
 прόсьба [прóз'ба]

Р

рідня [р'їд'н'á]
 розшити [рожшýти] і [рош:ýти]
 рюкzák [р'угзák]

С

серéжка [сеирéжка], -éжці [éз'ц'i]
 сміятися [сm'їятис'a], -ієшся
 [iїеc'a], -іється [iїец'a]
 солодкий [солодкий]
 сорочка, - очці [óц'i]
 стежка [стéжка], - жці [з'п'i]
 суцвіття [суц'в'їт:a]

Ф

футбол [фудбól]

ІІ

швидкíй [швиeдкíй]
 шістнáдцять [ш'їснáдз'ц'ат']

СЛОВНИЧОК НАГОЛОСІВ

А	ді́тьми	кóрýсний	пóмýлка
абýхто	довестí	кропивá	порядкóвий
алфáвít	довíдник	кóсий	посýдіти
Б	дóнька	Л	прýязнýй
блíзький	допíзна	легкýй	прóстýй
борючíсь	досхочú	листопáд	Р
босónіж	дóчка	літóпис	ráзом
б'ючí	дóщечка	льодовýй	річковýй
В	доштовýй	лялькóвий	розв'язáння
вербá	Ж		розповíстý
веретéно	жáлiti		руслó
везtí	жáлюzí	М	С
вестí	жаркýй	медикамéнт	сантимéтр
вýгадка	живóпис	мерéжа	свéрдло
визnáння	житló	мestí	серéдина
вимóва	З	мíлímétr	спýна
вимóга	завdánnя	морóчити	
вýнагородити	завdóvžkí	Н	Т
вýпадок	заздалегíдъ	навíki	тóвпитися
вýпрягти	зáйнятíй	навkólo	тovstíj
вирáznistý	запítánnя	навchánня	тонkýj
виставkóvий	застрélitи	наcámpered	торф'яnjýj
вичéрпнij	зíбрánnя	ненávidítí	
возz'édnання	зléгka	ненávistь	У
вóїnсьkij	зóvсím	нестí	україneць
Г	зrúchníj	новýj	україnсьkij
гетьmánskij	I	нудníj	урочístij
горобýna	íduchý	O	Ц
городítí	íскra	обрánnя	цéнтнер
горошína	Ї	обрúč	
грушévij	їstívníj	одinádzcíatъ	Ч
Д	K	однорazóvij	чарívnij
далечína	kájuchí	блéнь	черgóvij
дворóvij	kýdati	олénichij	чerstvíj
дециmétr	kílométr	ostrívníj	читánnя
дýхання	книжkóvij	П	чornbózem
díalóg	kóvzatisya	пobлизú	чotirnádzcíatъ
dídív	kóleso	pódruga	
dítochkí		pózaočí	Ш
		poléžhati	швидkýj
			шовkóvij

Додаток 3

СЛОВНИЧОК СИНОНІМІВ

АРОМАТНИЙ, пахучий, пахущий, пахкий, запашний, запаштій, духмяний.

БАЗІКА (*звеважливе*), базікало, патякало, талалай, баляндрасник, торохтій, цокотун, пустомеля, пустодзвін.

БАРВИСТИЙ, строкатий, кольоровий, різnobарвний, пишнобарвний, квітчастий, пишний, мальовничий, яскравий.

БЕЗСМЕРТНИЙ, невмирущий, нетлінний, вічний, довічний.

БІДА, лихо, нещастя, горе; (*лиха година*) напасть, халепа.

БЛАГОРОДНИЙ, чесний, порядний; (*вчинок*) лицарський, шляхетний; (*метал*) коштовний.

БЛИЗЬКО, недалеко, поблизу, неподалік, під носом, рукою подати, не за горами.

БОЯЗКИЙ, несміливий, положливий, ляклівий, легкодухий, *розм.* страхопудний.

ВВІЧЛИВИЙ, чемний, вихований, коректний, тактовний, гречний.

ВЕЛИЧЕЗНИЙ, здоровенний, грандіозний, велетенський, гіантський, колосальний, прездоровий.

ВИДАТНИЙ, визначний, великий, відомий, знаменитий, славний.

ВІДВЕРТИЙ, щирий, прямий, правдивий, прямолінійний.

ГЕРОЇЗМ, геройство, лицарство, молодецтво, самовідданість, мужність.

ГОВОРИТИ (*передавати словами думки, повідомляти*), казати, промовляти, проказувати, балакати, мовити, повідати, *поетичне* ректи, *розм.* цідити.

ГОРИЗОНТ, обрій, круговид, виднокруг, виднокрай, крайнебо, овид, небосхил, небокрай.

ГУЩАВИНА, хащі, нетрі, зарости.

ДВІР, подвір'я, обійстя, дворище, садиба, господа.

ДЕЛІКАТНИЙ, тактовний, увічливий, люб'язний, пристойний.

ДИВНИЙ (*який викликає подив*), чудний, дивовижний, чудернацький, *розм.* дикобінний; химерний, фантастичний; дивацький.

ДОРОГА, шлях, путь, шосе, траса, автострада, *розм.* гостинець, путівець.

ДУМАТИ, мислити, розмірковувати, роздумувати, міркувати, мати на думці, *розм.* кумекати, *розм.* метикувати, *розм.* мізкувати.

ЖИТЛО, оселя, помешкання, дім, домівка, хата, господа.

ЗАВЖДИ, повсякчас, завше, постійно, день і ніч, будь-коли, доки світ стоять, хоч коли.

ЗАВІРЮХА, хуртовина, метелиця, віхола, заметіль, хуга, завія, сніговій, *розм.* хурделиця, *розм.* хвища, *розм.* хуртеча.

ЗЛИЙ, недобрий, лихий, поганий, злісний, злостивий, злобний, зловорожий.

ІТИ, простувати, прямувати, ступати, *розм.* топати, *розм.* тупцювати; крокувати; *розм.* чимчикувати, *розм.* теліпáтися.

КМІТЛИВИЙ, тямущій, тяmovитий, *розм.* метикуватий, *розм.* метикованій, здогадливий, бистрій на розум.

ЛАСКАВИЙ (*який виявляє ласку*), ніжний, лагідний, пестливий, голубливий, *розм.* лáдний.

- ЛЕЛЕКА**, чорногуз, бусол, бузькó.
- ЛЮТИЙ**, хижий, злий, злющий, безжалісний, жорстокий, нещадний.
- МАБУТЬ**, певно, здається, видно, напевне, либоń.
- МОВЧАЗНИЙ**, небалакучий, неговіркий, маломовний, небагатослівний, мовчкуватий, безсловесний, безмовний.
- НАРАЗ**, враз, раптом, несподівано, зненацька.
- НАСТАВАТИ**, надходити, наблизатися, насуватися, підступати, наспівати, приходити.
- ОХАЙНИЙ**, чепурний, акуратний, чистий, чепуристий.
- ОХОРОНЯТИ**, стерегти, пильнувати, вартувáти, сторожити, чатувáти, стояти на варті.
- ПЛАКАТИ**, *розм.* рюмсати, лiti сльози, нюнити, скиглити, хлипати, ревти, сміятися на кутні, заходиться плачем, вмиватися слізьми; голосити, ридати.
- ПОБАЧИТИ**,угледіти, уздріти, зобачити, спостерегти; (*у гостях*) зустріти, здибати.
- ПОВІЛЬНО**, поволі, звільна, нешвидко, неспішно, потихенъку, неквапно, повагом, без поспіху, *розм.* неквáпом, *розм.* повбóленъки.
- РАДІСНИЙ**, веселій, життерадісний, сонцелюбний, сонцеликий.
- РАПТОМ**, зненацька, ураз, несподівано, раптово, як сніг на голову, як грім з ясного неба, блискавично.
- РОЗМОВЛЯТИ**, говорити, балакати, бесідувати, вести розмову, гомоніти, перекидатися словами, *розм.* галакати, *розм.* щебетати.
- САМОБУТНІЙ**, оригінальний, своєрідний.
- СВІТАТИ** (*про настання світанку, ранку*), розвиднятися, сіріти, дніти, розсвітати, світліти, світлішати, ясніти, зоріти, мріти.
- СКАЗАТИ**, мовити, промовити, проговорити, показати, вимовити, висловити, повідати, випалити, зронити, *розм.* пролепетіти.
- СМІЛИВИЙ**, відважний, хоробрый, мужній, безстрашний, відчайдушний, небоязкий.
- СПОКООНВІКУ**, з діда-прадіда, справіку, з правіків, одвічно, з давніх-давен, відколи світ.
- СПРАВЖНІЙ**, істинний, правдивий, чистий, дійсний; реальний.
- СУМ**, смуток, журба, печаль, туга, жаль, зажúра, журá; скорбота.
- ТОВАРИСЬКИЙ**, дружній, приятельський, приязній, доброзичливий.
- ЧУДОВИЙ**, прекрасний, прегарний, розкішний, божественний, захоплюючий.
- ШВІДКИЙ**, скорий, бистрий, прудкий, хуткий, шпаркій, розгонистий, борзий; (*у праці*) беручкий, жвавий.
- ШВІДКО**, стрімко, стрімливо, хутко, скоро, бістро, прудко, мерщій, стрілою, віхорем, прожогом, стрімголов.

Додаток 4

ПЕРЕВІР СЕБЕ

Скорочені відповіді до вправ

26. 3. Течією. 5. Сіллю.

47. 1. Весело.

48. 6. Просто.

62. 1. Колодязний журавель (довга жердина, приладнана біля колодязя). 2. Голкою хвойного дерева, їжака. 3. На футбольному. 4. Стрілка рослини, на панчоах, залізнична. 5. Корінь слова, зуба. 6. Залізничного, художнього (картина художника).

71. 1. Час, думка тощо. 2. Час, звуки, слова тощо. 3. Вітер, свічка, душа тощо. 4. Теплим. 5. Промінь надії, щастя тощо.

77. II. Помітивши – виявивши, побачивши.

82. Добрий урожай – багатий, великий, рясний, щедрий.

90. Глибокі знання – поверхові; тихий сон – неспокійний, тривожний.

103. Омоніми – чайка (степова) і чайка (козацька) та ін.; багатозначні слова – чашечка та ін.

116. Больничний – лікарняний. Масло – олія.

117. 1. Два тижні. 2. Улюблена пісня. 3. Старанно ставиться.

4. Правильно відповів. 6. Наступне заняття.

170. Пригвинтити, пригвинті, пригвинтіть, пригвинчуй.

193. Любов’ю [л’убо́в’ю].

196. 1. [л’].

225. Клейкá стрічка.

252. Уподібнення приголосних відбувається в словах *засніжене*, *ніжиться* та ін. Усього – у 7 словах.

265. Зловісний, жалісно та ін.

277. У першій групі пишемо *и* в тих словах, у яких є наголошений суфікс *-a-*. У другій групі пишемо *e*, якщо сумнівний голосний при зміні слова чергується з [i].

282. Кременчук – у Кременчуці, Острог – в Острозі.

313. Потрібно вставити 5 знаків м’якшення. Слід підкреслити 7 слів.

317. Знака м’якшення немає в 6 словах.

322. Сполучення букв *ъо* пишемо в 4 словах.

339. У третю колонку слід виписати 2 слова (збіг на межі частин складного слова).

509. Крутій узвар – міцний, насичений; круті береги – обривисті, прямовисні; крута каша – густа; крутий характер – суворий.

517. Накидка, стовп, дорога, піднести.

530. Турбуватися про дітей, чемпіонат з тенісу, іти по хліб.

532. Потрібно поставити 6 ком. У другому реченні є вставне слово *певно*. У третьому реченні слід поставити кому лише перед одним зі сполучників *i*. Пишемо *рогачем*.

Відповіді до тестових завдань

Завдання на с. 51–52:

1.В; 2.А; 3.В; 4.Б; 5.Г; 6.В; 7.А.

Завдання на с. 74–75:

1.А; 2.А; 3.В; 4.Б; 5.Г; 6.Б;
7.Г; 8.В; 9.В; 10.Б.

Завдання на с. 95:

1.А; 2.Б; 3.Б; 4.В; 5.Г; 6.А; 7.Г; 8.В.

Завдання на с. 117:

1.Г; 2.А; 3.А; 4.Б; 5. Г; 6.В; 7.Б; 8.А.

Завдання на с. 133–134:

1.Б; 2.В; 3.Б; 4.В; 5.Г;
6.Б; 7.Г; 8.Б.

Завдання на с. 158:

1.А; 2.Г; 3.Г; 4.Г; 5.В.

Завдання на с. 187–188:

1.В; 2.Б; 3.В; 4.А; 5.В;
6.Б; 7.Б; 8.В.

Відповіді до веселих вікторин

Вікторина на с. 14. 1. Префікс і суфікс. 2. Д-і-д. 3. Й. 4. Букви *p*.
5. Буква *м*. 6. Букви *к*.

Вікторина на с. 30. 1. Звук [о]. 2. Звук [а]. 3. Омар – комар. 4. Звук [к]. 5. Ворота – воротар.

Вікторина на с. 54. 1. Морської або тієї, якою косять. 2. Ключем-джерелом. 3. На вулканічній (розплавлена маса). 4. Та, за допомогою якої прицілюються. 5. Ту, яка має листочки і квітки (лікарська рослина).

Вікторина на с. 136. 1. Алфавіт, абетка, азбука. 2. Звук [й].
4. Клад – склад. 5. Джміль – хміль. 6. Звук [дз] позначаємо буквами *дзь*.

ЗМІСТ

Дорогі п'ятикласники і п'ятикласниці! 3

ВСТУП

Значення мови в житті суспільства. Українська мова – державна мова України	4
§ 1. Мовлення і спілкування	7
§ 2. Правила спілкування. Монологічне та діалогічне спілкування.	
Складання діалогів	10
§ 3. Читання мовчки	12

ПОВТОРЕННЯ ВИВЧЕНОГО

§ 4. Текст. Речення. Слово	15
§ 5. Істотні ознаки тексту. Тематичні речення та план тексту	24
§ 6. Типи мовлення	27
§ 7. Усний вибірковий переказ художнього тексту, що містить опис предмета	28

ЛЕКСИКОЛОГІЯ

§ 8. Лексичне значення слова. Однозначні й багатозначні слова	32
§ 9. Пряме й переносне значення слова	35
§ 10. Синоніми	37
§ 11. Антоніми	41
§ 12. Усний докладний переказ розповідного тексту художнього стилю з елементами опису тварини	43
§ 13. Омоніми	44
§ 14. Пароніми.....	46
§ 15. Узагальнення вивченого з розділу «Лексикологія»	49
§ 16. Письмовий докладний переказ художнього тексту розповідного характеру з елементами опису предмета	52

БУДОВА СЛОВА. ОРФОГРАФІЯ

§ 17. Основа слова та закінчення. Змінні й незмінні слова	56
§ 18. Корінь слова. Спільнокореневі слова та форми слова	59
§ 19. Префікс і суфікс	62
§ 20. Письмовий твір-опис предмета в художньому стилі	66
§ 21. Орфограми в значущих частинах слова	68
§ 22. Написання префіксів <i>pre-</i> , <i>при-</i> , <i>прі-</i>	70
§ 23. Узагальнення вивченого з розділу «Будова слова. Орфографія»	72
§ 24. Письмовий твір-опис тварини в художньому стилі	76

ФОНЕТИКА. ГРАФІКА. ОРФОЕПІЯ. ОРФОГРАФІЯ

§ 25. Звуки мови і звуки мовлення. Звуки голосні та приголосні	80
§ 26. Приголосні тверді й м'які, дзвінкі й глухі	82
§ 27. Алфавіт. Співвідношення звуків і букв	86
§ 28. Склад. Наголос	89
§ 29. Орфограма. Правила переносу слова з рядка в рядок	92
§ 30. Письмовий твір-розвід на основі власного досвіду в художньому стилі	96
§ 31. Вимова голосних. Позначення на письмі ненаголошених [e], [i] в коренях слів	96
§ 32. Вимова приголосних звуків. Уподібнення приголосних	100
§ 33. Спрощення в групах приголосних	104
§ 34. Чергування голосних звуків	107
§ 35. Чергування приголосних звуків	109
§ 36. Чергування <i>y</i> – <i>e</i> , <i>i</i> – <i>й</i>	111
§ 37. Есе	114
§ 38. Правопис префіксів <i>з-</i> (<i>зі-</i> , <i>с-</i>), <i>роз-</i> , <i>без</i>	115
§ 39. Позначення м'якості приголосних на письмі. Правила вживання знака м'якшення	118
§ 40. Сполучення букв <i>йо</i> , <i>ъо</i>	121
§ 41. Уживання апострофа	123
§ 42. Усний докладний переказ художнього тексту розповідного характеру з елементами роздуму	125
§ 43. Подвоєння букв на позначення збігу однакових приголосних	126
§ 44. Подвоєння букв на позначення подовжених приголосних	129
§ 45. Узагальнення вивченого з розділу «Фонетика. Графіка. Орфоепія. Орфографія»	132
§ 46. Усний твір-роздум	135

ВІДОМОСТІ ІЗ СИНТАКСИСУ ТА ПУНКТУАЦІЇ

§ 47. Словосполучення	138
§ 48. Речення, його граматична основа	142
§ 49. Види речень за метою висловлення. Окличні речення	145
§ 50. Письмовий твір-роздум у художньому стилі	149
§ 51. Додаток	150
§ 52. Означення	152
§ 53. Обставина	155
§ 54. Речення з однорідними членами	158
§ 55. Узагальнювальне слово при однорідних членах речення	162
§ 56. Письмовий докладний переказ тексту розповідного характеру з елементами роздуму	165
§ 57. Звертання	167
§ 58. Вставні слова	169
§ 59. Лист	172
§ 60. Складне речення	173
§ 61. Кома між частинами складного речення	176
§ 62. Адреса	178
§ 63. Речення з прямою мовою	179
§ 64. Діалог	182

§ 65. Узагальнення вивченого з розділу «Відомості із синтаксису та пунктуації»	185
--	-----

ПОВТОРЕННЯ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО

§ 66. Лексикологія	191
§ 67. Будова слова й орфографія	193
§ 68. Фонетика й графіка. Орфоепія й орфографія	194
§ 69. Синтаксис і пунктуація	196

ДОДАТКИ

Орфоепічний словничок	199
Словничок наголосів	200
Словничок синонімів	201
Перевір себе. Скорочені відповіді до вправ	203

УРОКИ РОЗВИТКУ МОВЛЕННЯ

§ 1. Мовлення і спілкування	7
§ 2. Правила спілкування. Монологічне та діалогічне спілкування.	
Складання діалогів	10
§ 3. Читання мовчки	12
§ 5. Істотні ознаки тексту. Тематичні речення й план тексту	24
§ 7. Усний вибірковий переказ художнього тексту, що містить опис предмета	28
§ 12. Усний докладний переказ розповідного тексту художнього стилю з елементами опису тварини	43
§ 16. Письмовий докладний переказ художнього тексту розповідного характеру з елементами опису предмета	52
§ 24. Письмовий твір-опис тварини в художньому стилі	76
§ 30. Письмовий твір-розповідь на основі власного досвіду в художньому стилі	96
§ 37. Есе	111
§ 46. Усний твір-роздум	135
§ 50. Письмовий твір-роздум	149
§ 56. Письмовий докладний переказ тексту розповідного характеру з елементами роздуму	165
§ 59. Лист	172
§ 62. Адреса	178

Навчальне видання

ЗАБОЛОТНИЙ Олександр Вікторович
ЗАБОЛОТНИЙ Віктор Вікторович

УКРАЇНСЬКА МОВА

5 клас

Підручник для закладів
загальної середньої освіти

2-ге видання, доопрацьоване

*Рекомендовано Міністерством освіти
і науки України*

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Головний редактор *Наталія Заблоцька*

Редактор *Ольга Дубчак*

Обкладинка *Тетяна Кущ*

Макет, художнє оформлення,

комп'ютерна обробка ілюстрацій *Володимира Волкова*

Технічний редактор *Цезарина Федосіхіна*

Комп'ютерна верстка *Олени Білохвост*

Коректори *Алла Кравченко, Любов Федоренко*

Формат 70×100/16.

Ум. друк. арк. 16.9. Обл.-вид. арк. 17.45.

Тираж 236 716. Вид. № 1081.

Зам. №

Видавництво «Генеза», вул. Тимошенка, 2-л, м. Київ, 04212.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи серія ДК № 5088 від 27.04.2016.

Віддруковано у ТОВ «ПЕТ», вул. Ольмінського, 17, м. Харків, 61024.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи серія ДК № 4526 від 18.04.2013.